

Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
Центр німецької мови і культури
Головне управління інформаційної та внутрішньої політики
Полтавської обласної державної адміністрації
Громадська організація «Полтавський центр німецької культури
«Відергебурт»
Карагандинський економічний університет Казспоживспілки
Білгородський університет кооперації, економіки і права
Гомельський торговельно-економічний університет споживчої кооперації
Магдебурзький університет імені Отто фон Геррике
Інститут мов м. Кассель

До 210-річчя появи перших
німецьких поселенців у Полтаві

НІМЕЦЬКІ ПОСЕЛЕНЦІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ІСТОРИЧНІ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

**Збірник наукових праць
за результатами Міжнародної науково-практичної
конференції**

**16-17 травня
2013 року**

**Полтава
2013**

УДК 323.15:94(477)
ББК 63.3(4 Укр.)-9я431
Н67

Редакційна колегія:

О.І.Кобзар, доктор філологічних наук, професор кафедри ділової іноземної мови ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

І.М.Петренко, доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

В.В.Сарапин, кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Н67 Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи / ред. кол. : О.І.Кобзар, І.М.Петренко, В.В.Сарапин. – Полтава: Полтавський літератор, 2013. – 240 с.

У збірнику вміщено матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 210-річчю з часу появи перших німецьких поселенців у Полтаві. У запропонованих дослідженнях акцентовано увагу на історичних передумовах та обставинах поселення німців-колоністів на українських землях. Розкрито роль етнічних німців у політичному, соціально-економічному і духовному розвитку українських земель. Показано долю людей німецької національності у часи радянської влади. Особливу увагу звернуто на німців-колоністів на карті Полтавщини та їх нащадків.

Збірник адресовано науковцям, викладачам, студентам, учителям і учням, нащадкам німецьких поселенців, усім, хто цікавиться сучасними гуманітарними студіями.

ISBN 978-966-192-071-1

УДК
323.15:94(477)
ББК 63.3(4
Укр.)-9я431
Н67

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	8
Olena Kobzar, Hartmut Quehl Partnerbeziehungen des Deutschen Zentrums PUET, Poltawa.....	9
Esther Abel Peter Scheibert-ein Osteuropahistoriker im «Dritten Reich». «Wissenschaftliche» Aufgaben im Sonderkommando Künsberg	12
Г.Ф.Хоружий Українсько-німецькі відносини: історія і сучасність (за німецькими матеріалами)	15
І.І.Винниченко Німці на науковому та освітньому полі України: постаті	18
І.А.Фареній З історії німецько-українських культурно-релігійних зв'язків у XVII- XVIII ст. (реферативний виклад за історіографічними джерелами)	26
С.С.Троян Сучасний стан і перспективи досліджень німецької колонізації Галичини. .	28
Е.М.Стьопченко Відродження досліджень історії та культури німців України в наукових академічних установах у 90-ті рр. XX ст.....	32
Л.В.Риттер Насколько слов об общественной организации «Полтавский центр немецкой культуры «Видергебурт»	35
В.М.Рітгер Сумні сторінки історії та сьогодення полтавських німців	41
С.А.Юрис, Е.П.Нарижная Немцы-переселенцы на украинских и белорусских землях Российской империи: искания и обретение	46
С.М.Петренко, Н.В.Семергей Німецька колонізація в Україні XVIII ст.....	50
І.В.Верба Історик Кость Штеппа (1896-1958): між наукою і розвідкою.....	53
Т.В.Онипко, Т.А.Онипко Штигилицы: предприниматели и меценаты	61

О.Г.Найдьонов	
Роль Софії Богданівни Фальц-Фейн у соціально-економічному і культурному розвитку Північного Причорномор'я	65
С.Ж.Везомська	
Діяльність Ф.Ернста щодо дослідження і збереження історико-культурних пам'яток України в 1918-1933 рр	69
В.П.Рекрут	
Музезнавча діяльність Г.В.Брілінга на Поділлі (1919-1940 рр.)	72
В.В.Сарапин	
«Мандрівник, лицар і поет»: життя і творчість Юрія Клена (Освальда Бургардта)	79
Л.В.Турчина	
«Неокласици»: закордонний погляд Освальда Бургардта (Юрія Клена)	86
В.Ю.Иващенко	
Образи німецьких професорів початку XIX в. в споминах преподавателей и студентів Харківського університету	90
І.М.Петренко	
Радянські німці – жертви тоталітарного режиму на Полтавщині	94
Н.В.Венгер	
Меннонітське підприємцтво як об'єкт впливу націоналізму в Російській імперії	97
А.С.Сергієнко	
Становище менонітів в Російській імперії другої половини XVIII – початку XIX ст.	101
В.С.Перерва	
Помішки німецького походження у церковному житті Київської митрополії XIX – поч. XX ст	105
А.А.Крисков	
Землеволодіння німецьких поселенців у Правобережній Україні другої половини XIX ст.	108
О.Є.Берестень, Ю.В.Берестень	
Участь німецькомовного населення Півдня України у суспільно-політичному житті країни в період виборів до Першої Державної думи (1905-1906 рр.)	112
М.Е.Козирева	
Німецькі національні райони України в адміністративно-територіальному	

реформуванні 20-30 рр. ХХ ст	119
В.М.Мартинова	
Німецький етнос у роки колективізації	125
В.М.Орлов	
Нові релігійні течії у контексті німецькомовних історико-релігієзнавчих студій.....	129
Н.Р.Романець	
«Німецька лінія» у репресивній політиці радянської влади в умовах голоду 1934-1935 рр. в Україні	132
О.С.Авдєєва	
Вплив німецькомовних колоністів на виникнення та функціонування баптизму у Запорізькому краї в ХІХ ст.....	136
О.Г.Бажан	
З історії «Німецької операції» НКВС 1937-1938 рр. на Одещині	139
С.Й.Бобилєва, Т.Л. Петрова	
Німці України в міжвоєнний період: етапи руйнування німецької ідентичності	142
О.М.Костюкова	
Політеміграція німців в Україні у 20-30-х рр. у діяльності міжнародної організації допомоги борцям революції.....	147
Л.Ф.Циганенко	
Німецькі аристократи в освоєнні південноукраїнських земель Російської імперії (друга половина ХVІІІ – ХІХ ст.).....	151
І.П.Водзяновська	
Пастырская деятельность среди немцев-католиков в южной части Тираспольской епархии	154
М.І.Михайлуца	
Релігійне та культурне життя німецьких колоністів Південної Бессарабії у переддень Другої світової війни	157
Е.П.Нарижная	
Роль немецких садовых мастеров в социально-культурном развитии украинских и белорусских земель Российской империи	162
Л.М.Моїсєєнко	
Німецька початкова освіта в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Півдні України (на прикладі німецьких колоній Катеринославської губернії)	165

Я.С.Макушенко	
Особливості релігійного життя німецькомовних колоністів Південної України кінця XIX – початку XX ст.....	169
Л.О.Власенко	
Вплив менонітських колоністів на розвиток Оріхівського краю	172
Л.М.Хрящевська	
Громадське життя німецьких колоністів та взаємозв'язок з населенням південної України	175
Н.І.Самойленко	
Іноземні переселення на Південь Росії кінця XIX – початку XX ст. за спостереженнями М.С.Державіна	178
О.П.Кривоший	
Світ тилової повсякденності жінок козацького Запорожжя в мовній свідомості Ферріха фон Гендльовіка.....	180
М.П. Костюк	
Передумови і причини масової німецької колонізації на Волині у другій половині XIX ст.....	186
Л.М.Жванко	
Переміщені особи Першої світової війни: еволюція статусу німців- колоністів (1914-1918 рр.).....	190
Л.І.Синявська	
Заходи з ліквідації «німецького засилля» в торгово-промисловій сфері в роки Першої світової війни.....	193
Г.Н.Кондратюк	
Немецкая секция Крымского обкома РКП(б) в реализации этнополитики в отношении немецкого населения (1921-1922 гг.).....	197
О.З.Силка	
Біловезький осередок Південно-західного німецького товариства.....	200
О.В.Волос	
Храм Христа Спасителя – архітектурна пам'ятка Миколаєва.....	204
В.О.Шемчук	
І думки злет, і затишок сім'ї... Олександра Рудченко (Шейдеман) – дружина Панаса Мирного	207
О.В.Коваленко	
Про створення німецької колонії у Полтаві.....	211
С.І.Алексєєнко	
Про долю одного німецького маєтку на Полтавщині XX ст.....	214

С.М.Капко	
Негативний вплив дій місцевого чиновництва на створення і становлення колонії німецьких сукноробів у Полтаві	216
В.Ф.Волосков	
Поховані в землі полтавській («Синам своєї Вітчизни, які поховані в Україні»)	219
Я.К.Алхасов	
Заимствования из немецкого и тюркских языков в украинском языке и их роль в обучении иностранцев	221
М.М.Мовчан	
Проблема страху в німецькій класичній філософії Г. Гегеля та некласичній філософії М. Гайдеггера	225
Matthias Müller	
Seminarreise nach Karelien mit Besuch der Schungit Mine: eine Woche Liebe, Licht und Leben	228
Mirjam Wolfstein	
Eingliederung von unbegleiteten Minderjährigen in das deutsche Bildungssystem	229
О.Т. Романишин	
Німецькі колонії в Галичині	232
Наші автори	235

Високоповажне товариство!

Пропонуємо Вашій увазі збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 210-річчю появи перших німецьких поселенців у Полтаві.

Україна – поліетнічна країна, до складу якої входять різні за походженням і культурою спільноти. Доля людей німецької національності – далеких нащадків колоністів з Німеччини, котрі прибули на запрошення уряду Російської імперії шукати свого щастя, а чимало з них осіли і на території сучасної України, в тому числі й на Полтавщині, – часто була трагічною, як і мільйонів українців, білорусів, болгар, греків, грузинів, євреїв, росіян, татар та багатьох інших наших співромадян.

Людей німецької національності об'єднує те, що протягом століть вони перебували у відриві від основного масиву свого етносу в умовах українського середовища й активно взаємодіяли з українцями. Їх історія стала невід'ємною частиною вітчизняної історії. Німецькі поселенці зробили значний внесок у політичний, соціально-економічний, торговельний, освітянський, культурний розвиток українських земель. Серед них було багато висококваліфікованих спеціалістів у галузі легкої промисловості, машинобудування, сільського господарства, видатних учених, відомих письменників, лікарів, діячів культури.

Взаємодіючи з місцевим населенням, етнічним німцям вдалося зберегти свою соціокультурну ідентичність і при цьому встановити «діалог культур». Значні досягнення колоністів були зумовлені ментальністю і характером самої німецької етнічної спільноти. За весь період проживання на українських землях вони старанно зберігали свою мову, культуру, традиції, звичаї, побут. Не менш важливим було й те, що основою формування світогляду, характеру, поведінки німців була віра. Релігія та церква відігравали значну роль у житті колоністів, ставали чільним засобом збереження власної культури та духовного життя.

Не уникли люди німецької національності і сталінського геноциду.

Про історію німецьких поселенців, їх долю, трагічні обставини життя в радянські часи, сучасне становище і йдеться у пропонуваніх матеріалах науково-практичної конференції.

Оргкомітет конференції

PARTNERBEZIEHUNGEN DES DEUTSCHEN ZENTRUMS PUET, POLTAWA

Olena Kobzar, Hartmut Quehl

Das Deutsche Zentrum PUET ist ein Gemeinschaftsprojekt von PUSKU, Institute für Sprachen (Deutschland, Kassel) und der Kulturorganisation der deutschen Minderheit in Poltawa „Wiedergeburt“. In diesem Rahmen wird das Programm des Zentrums mit den Angeboten der deutschen Minderheitsgemeinde in Poltawa ("Zentrum der deutschen Kultur Wiedergeburt“) in Verbindung zu bringen. Dies betrifft in erster Linie die Nutzung des Bibliotheksbestands der Gemeinschaft sowie die Koordination des Sprachkursangebots der Gemeinde mit den Angeboten des Zentrums. Das Zentrum wird nach der geltenden Gesetze der Ukraine geführt, nach den Rechtsakten des Ministeriums für Bildung, Jugend und Sport der Ukraine, nach der Universitätscharta. Das Zentrum arbeitet mit dem Institut für Fremdsprachen Kassel zusammen in den Sphäre der Personalausstattung und der informativen Unterstützung für die deutsche Sprache und kulturelle Beratung beim Aufbau von Kontakten zwischen ukrainischen und deutschen Institutionen auf dem Gebiet der Wirtschaft und Handel, Informationensammeln für ukrainische Unternehmen und Unternehmer, die ausländische Partner suchen und für deutsche Geschäftsleute, die an der Zusammenarbeit mit ukrainischen Partnern interessiert sind.

Das Zentrum bemüht sich, den Kontakt und Austausch zwischen dem Lehrkörper und den Studierenden der deutschen und ukrainischen Institutionen zu fördern und insbesondere die Sprach- und Kulturkenntnisse zu erweitern. PUET und deutsche Institutionen entwickeln die Zusammenarbeit bei ihrer Lehr- und Forschungstätigkeit wie bei der Vermittlung von Praktikplätzen für Studierende der Partnerinstitutionen und ihrer akademischen Betreuung während Zeiten praktischer Tätigkeiten in der Industrie. Der Austausch von Mitgliedern des Lehrkörpers setzt in der Regel auf einen Besuchszeitraum von mindestens einer Woche fest, während dem sich die Besucher in der Lehre engagieren und Lehr- und Forschungsmethoden der besuchten Hochschule in ihren Fachgebieten kennenlernen.

Die Tätigkeit des Zentrums konzentriert sich auf die folgenden Punkte:

1. Beratung und Information
 - Beratung zum Studium und zur Forschung in Deutschland
 - Stipendienberatung
 - Kontaktvermittlung zwischen ukrainischen und deutschen Institutionen und Wirtschaftsunternehmen
 - Informationen für ukrainische Unternehmen, die ausländische Partner suchen
 - Informationsveranstaltungen in regionalen Schulen für zukünftige Abiturienten
 - Knüpfen von Netzwerken mit regionalen Schulen und Lehrkräften
2. Kulturveranstaltungen
 - Kulturveranstaltungen
 - Informationsveranstaltungen
 - Fortbildungsveranstaltungen
 - Ausstellungen
3. Mediothek
 - Integration des Bibliotheksbestands der Gemeinschaft und Aktualisierung der Bibliothek
 - Aufbau eines audio-visuellen Medienbestands (CDs, DVDs, etc.)
4. Deutschkurse
 - offenes Sprachkursangebot für Nicht-Studenten
 - Intensivkurse, wenn muttersprachliche Lehrkräfte zur Verfügung stehen (Robert-Bosch-Stiftung, IfS, Goethe-Institut o.ä.)
 - Nachhilfeunterricht
 - Sprachkursangebote außerhalb des Zentrums auf Anfrage
 - Übersetzungsbüro
 - Aufbau eines Prüfungszentrums

Das Deutsche Zentrum PUET wird von Frau Dr.phil. Olena Kobzar geleitet, die Autorin von mehr als 60 Artikeln, 6 Lehrbücher, 3 Monographien in Bereich der Weltliteratur, des Übersetzens und Dolmetschens, des Businessdeutsches.

Die Hauptrichtungen der Tätigkeit des Zentrums sind: Deutschkurse, Forschung und Business- und Kulturkooperationen.

Deutsch in Deutschland lernen

Ab September bietet das Deutsche Zentrum Deutschkurse auf den Niveaustufen A1 bis B2 und Konversationskurs an. Unterrichtsbeginn ist semesterweise, also in halbjährlichem Turnus beginnend September und im Februar.

Im Rahmen der Partnerkooperation zwischen PUET und IfS lernen die ukrainischen Studenten Deutsch schon seit vier Jahren im Sommersemester in Deutschland. Dazu wurden sie im zweimonatlichen Intensivkurs von IfS-Lehrkräften vorbereitet. Im Programm nahmen über 100 Studenten teil, 25 von denen ihre Deutschkenntnisse in Deutschland verbessert haben. Die Attraktionen der Kurse sind die Wochenende-Reisen: die Studenten besuchten Berlin, Köln, Frankfurt am Main, Hannover, Paris, Amsterdam, Rom, Brüssel, so wie alte deutsche Städte wie Göttingen, Marbach, Fritzlar.

Wissenschaftliche Arbeit

Im Februar 2011, 2012, 2013 fand in PUET ein zweitägiger Workshop im Rahmen des Fortbildungsprogramms für ukrainische Universitätsdozenten und Übersetzer statt. Die Veranstaltungen wurden vom Institut für Sprachen und Übersetzungszentrum Quehl (Referenten: Dipl. Übersetzerin Natalie Charkow und Dr. Hartmut Quehl) in Kooperation mit dem Deutschen Zentrum der PUET (Organisation: Olena Kobzar) durchgeführt.

Im Mittelpunkt der Veranstaltungen standen Interkulturelle Aspekte des Übersetzens, die Kunst des Übersetzens, Erfahrungsaustausch, Normen der Dokumentation sowie Verbesserungswege des Übersetzens unter Berücksichtigung lexikalischer, syntaktischer und stilistischer Normen der deutschen Sprache und Methoden zur Textanalyse am Beispiel ausgewählter Textsorten (Technik, Urkunden und Werbetexte).

Zusammenarbeit mit der deutschen Minderheitsgemeinde in Poltawa

Das „Deutsche Zentrum PUET“ unterstützt die deutsche Minderheit in Poltawa durch eine Vielzahl von Maßnahmen im Bereich Spracharbeit, Fortbildung, kulturelle Programme und die Bibliotheks- und Informationsarbeit. In diesem Bereich arbeitet es eng mit dem Goethe-Institut in der Ukraine, das sich dadurch als Vermittler und Mitgestalter des deutsch-ukrainischen Kultur- und Bildungsdialogs präsentiert und die lokale Initiative unterstützt. Im November 2012 hat Goethe-Institut eine Sprachassistentin an die Organisation der deutschen Minderheit in Poltawa

vermittelt, die junge Absolventin der Slawistik Margarethe Barié. Sie unterrichtet und hospitiert in Sprachkursen des Deutschen Zentrums PUET, leistet Beiträge im Rahmen des Fortbildungsprogramms und beteiligt sich an Projekten zu deutscher Sprache, Kultur und Landeskunde.

Auf Anregung der deutschen Minderheit in Poltawa veranstaltet das Deutsche Zentrum PUET in Kooperation mit der Kulturorganisation der deutschen Minderheit in Poltawa „Wiedergeburt“ am 15. und 16. Mai eine wissenschaftliche Konferenz zu den Problemen der deutschen Siedler in der Ukraine: "Deutsche Siedler auf ukrainischem Boden: historische und aktuelle Probleme und Perspektiven". Zur Teilnahme an der Veranstaltung werden Wissenschaftler, Gemeindeleiter, Praktiker, Hochschullehrer, Doktoranden, Master-Studenten und Schüler eingeladen. Die Schwerpunkte der Konferenz sind folgende: historische Bedingungen und Umstände der Ansiedlung von deutschen Kolonisten in ukrainische Gebiete des Russischen Reiches, die Rolle der Deutschen in der politischen, sozial-ökonomischen und geistigen Entwicklung der ukrainischen Gebiete des Russischen Reiches, das Schicksal der Menschen deutscher Nationalität in den Jahren der Sowjetmacht, die Erben deutscher Kolonisten in der Gegenwart, ethnische Deutsche auf der Karte des Poltawaer Gebietes.

Damit leistet das Deutsche Zentrum PUET einen wesentlichen Beitrag sowie zur Entwicklung der ukrainisch-deutschen Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Bildung, Forschung, Kultur, als auch zur internationalen Hochschulkoooperation, Integration und Jugendkontakte.

УДК 94(4-11)Штайберт

**PETER SCHEIBERT – EIN OSTEUROPAHISTORIKER IM
«DRITTEN REICH».**

«Wissenschaftliche» Aufgaben im Sonderkommando Künsberg

Esther Abel

Peter Scheibert war von 1959-1981 Professor für Osteuropäische Geschichte an der Universität Marburg. Seine Verstrickung während des Zweiten Weltkriegs in den nationalsozialistischen Kulturgutraub in Osteuropa, der sich in Plünderungen von Bibliotheks- und Archivmaterial äußerte, war bereits zu seinen Lebzeiten kein Geheimnis. Der vorliegende Beitrag stellt eine Zusammenfassung von Scheiberts Tätigkeiten während der NS-Zeit innerhalb des Sonderkommandos Künsberg dar.

Peter Scheibert entstammte einer protestantischen Offiziersfamilie. Er wurde als dritter von vier Söhnen am 3.5.1915 in Berlin-Lichterfelde geboren [1, S. 7].

Nach dem Studium der Geschichte, Kunstgeschichte, Philosophie und Slawistik und seiner Promotion über »Staat und Volk in Finnland in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts« trat Scheibert in den Dienst des Auswärtigen Amtes (ab hier: AA) ein, wo er als »wissenschaftlicher Hilfsarbeiter« in der Kommission zur Auswertung erbeuteter Akten [2] tätig war. Für die Beschlagnahmung der Akten stand das neu gegründete Sonderkommando Künsberg (ab hier: SKK) zur Verfügung, eine Organisation des Auswärtigen Amtes, die unter dem Befehl des Reichsaußenministers stand [3]. Laut Befehlssituation waren politisches Aktenmaterial, landeskundliche Daten und militärisch-geographische Karten in den besetzten Gebieten sicherzustellen. Ein wesentlicher Schritt in der Geschichte des SKK war die Eingliederung in die Waffen-SS. Sie wurde mit Wirkung vom 1. August 1941 vollzogen. Das SKK bestand bei Beginn des Überfalls auf die Sowjetunion aus drei Einsatzkommandos, die jeweils einer Heeresgruppe zugeordnet waren und aus 95 Mann bestanden. Um in jedem Fall in Moskau oder Leningrad an der Spitze der erobernden Truppe einzumarschieren, wurden sie auf alle drei Heeresgruppen, nämlich Nord, Mitte und Süd, verteilt. 1942 kam das Einsatzkommando Süd B (Wolga) hinzu, das in Stalingrad eingesetzt werden sollte.

Scheibert war in den Heeresgruppen Mitte und Nord. Dort war er für die Archivkommission des AA verantwortlich und betätigte sich außerdem als Dolmetscher. In der Heeresgruppe Süd war Scheibert als „Sachbearbeiter Politik“ eingesetzt. Ein Einsatzkommando aus dieser Heeresgruppe hatte den Auftrag, politische Akten in der Ukraine sicherzustellen. An diesem Einsatz war Scheibert allerdings nicht beteiligt. Das Einsatzkommando erreichte am 17.10.1941 Odessa. Der dortige Fund wurde am 10.11.1941 dem Archiv des Fürsorgekomitees für das Russlanddeutschtum gemeldet:

»[...] Das Gebäude des ehemaligen deutschen Konsulats in Odessa wurde vom Kommando sichergestellt und als Dienstsitz eingerichtet. [...] Nach mehrtägigem Suchen gelang in Odessa am 20.10. Auffindung des von der Abteilung Deutschland besonders dringend gewünschten Archivs des Fürsorgekomitees für das Russlanddeutschtum. [...] Ihr Abtransport erfordert 8 LKW-Ladungen. Dieser Fund bedeutet das Wichtigste, was bisher in Russland erreicht

wurde, und ist für die Frage des Russlanddeutschtums von ausschlaggebender Bedeutung.« [4, S. 4f].

Dieser Bericht zeigt einerseits, dass das SKK vollständig involviert war in die »Lebensraum«-Politik der Nationalsozialisten, und andererseits die enge Verknüpfung der Wissenschaftsinstitute mit dem AA und seinem Sonderkommando.

Peter Scheibert war nach dem Krieg zunächst an der Universität in Köln tätig, wo er sich habilitierte, und ging dann als ordentlicher Professor nach Marburg, wo er bis zu seiner Emeritierung 1981 blieb.

In meiner Magisterarbeit habe ich 2008 seine Zeit im Sonderkommando Künsberg untersucht. Dabei hat mich besonders der Hintergrund über seinen Eintritt in die Waffen-SS interessiert sowie seine persönliche Einstellung. Scheiberts damaliger Freund, der Autor Nicolaus Sombart, hat in seinen 1984 verfassten Jugenderinnerungen geschrieben, Scheibert sei völlig freiwillig in die Waffen-SS eingetreten, mit der Vorstellung, dort gebe es „hochintelligente und kultivierte Leute, die bewusst auf die Bildung einer europäischen Elite hinarbeiteten. [...] Leute wie wir, sagte er, müssten jetzt da hinein, um der Entwicklung den richtigen Vector zu geben. [...] Natürlich lag die Zukunft Deutschlands im Osten. Natürlich müsse man sich die geistigen Reserven des russischen Volkes zunutze machen. [...] Mein neuer Freund steigerte sich immer mehr in die Idee hinein [...]«.«[5, S. 115-116].

So erinnert sich Sombart im Jahre 1984. Es ist die einzige Aussage zu Scheiberts Eintritt in die Waffen-SS, die mir bekannt ist. Sollte er es so gesagt haben, so ignoriert – oder umgeht – Scheibert jedoch das in der Waffen-SS stets propagierte »geschichtliche Recht auf Ostsiedlung«, das nicht zuletzt aus dem SS-Leitbild des Ritterordens resultierte. Ebenso ignoriert – oder umgeht – Scheibert den Zusammenhang zwischen »Ostsiedlung« und SS-Rassenideologie.

Wenn er das Hinarbeiten »auf die Bildung einer europäischen Elite«, also eine Elite innerhalb Europas, positiv hervorhob, so konnte ihm doch nicht entgangen sein, dass der Elitegedanke der SS nicht von ihrer Vernichtungspolitik zu trennen war. Scheibert selbst wird zitiert, die Zukunft Deutschlands liege im Osten. Er kann ebenso wenig übersehen haben, dass der Expansionsdrang der NS- und speziell der SS-Ideologie ausschließlich in Verbindung mit dem »Lebensraum«-Gedanken stand, der wiederum mit der Vorstellungswelt völkischer Rassenhygieniker verknüpft war.

Geschah Scheiberts Eintritt in die Waffen-SS nun aus einer naiven, fehlgeleiteten Vorstellung, dort mit »intelligenten und kultivieren Leuten«

der »Entwicklung den richtigen Vector« geben zu können, oder erfolgte er unter Duldung und Billigung des rassistischen Superioritätsgedankens? Fest steht, dass ein Beleg über die Freiwilligkeit seines Eintritts existiert, aber keiner, der das Gegenteil bezeugt. Fest steht ebenso, dass Peter Scheibert wie alle Kriegsteilnehmer des Ostfeldzuges mit seiner Tätigkeit in all seinen Einsätzen im SKK dessen Arbeit und damit diejenige des Regimes und den auf rassenideologischer Grundlage stattfindenden Ostfeldzug unterstützt hat.

Literatur:

1. Inge Auerbach, Hans Lemberg (Hrsg.): Peter Scheibert zum Gedächtnis. Nachrufe, Erinnerungen, Würdigungen, Marburg 1997.
2. Auswärtiges Amt: Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945, hrsg. vom Auswärtigen Amt, Historischer Dienst, München, Band IV (in Arbeit), schriftliche Mitteilung aus dem Politischen Archiv des Auswärtigen Amts.
3. Zum SKK insgesamt siehe Ulriken Hartung, Raubzüge in der Sowjetunion. Das Sonderkommando Künsberg 1941-1943, Bremen 1997.
4. PA-AA-R 27575, Meldung an RAM über Einsatz in Kiew, Odessa, Krim, Charkow, 10.11.1941.
5. Nicolaus Sombart: Jugend in Berlin 1933-1943. Ein Bericht, Frankfurt a. M 1984.

УДК 94 (477+430)

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (ЗА НІМЕЦЬКИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Григорій Хоружий

Історія двосторонніх відносин з німецькими землями бере свій початок у IX ст. і характеризується розвитком торгівлі Київської Русі з Регенсбургом. У контексті християнізації у 959 р. княгиня Ольга відрядила до імператора Отто I посла з проханням делегувати до Києва священиків та єпископів. Обмін послами з Німеччиною здійснив Київський князь Володимир. Галицький князь Володимир, син Ярослава Осмомисла, відвідав німецького імператора Фрідріха I

Барбароссу. Формувались і міжсімейні зв'язки. Так, німецький імператор Генріх IV одружився з Євпраксією Всеволодівною, старшою дочкою князя Всеволода Ярославича.

З часом, зокрема в XVI ст., почали розвиватися освітні і культурні відносини. Тоді українці навчалися в німецьких університетах Гьоттінгена, Кельна і Віттенберга. З XVIII ст. у Києво-Могилянській академії викладали німецькі професори.

Відносини з Німеччиною не припинялись і в часи Козацької держави. У 1594р. Габсбурзький імператор Рудольф II послав дипломатичну місію до запорозьких козаків, а в 1657 р. посол Бранденбурзького князя відвідав Чигирин і передав Богданові Хмельницькому проект договору про дружбу.

Першим міжнародно-правовим документом, яким було визнано міжнародний статус та західні кордони України, став підписаний в 1918 р. Брест-Литовський мирний договір між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Того ж року Україна та Німеччина відкрили посольства у Києві і Берліні. Утім у результаті мирного Брест-Литовського договору німецькі війська окупували велику частину України і підтримали фактично, як вважають у ФРН, маріонеткову державу на чолі з Павлом Скоропадським. У листопаді 1918 р. гетьман був усунутий від влади, а 14 грудня прибув до Берліна.

Проживаючи у Веймарській Німеччині, він підтримував близькі особисті стосунки з колишніми друзями – державними чиновниками і військовими, проте утримувався від співпраці з нацистами. У 1945 р., утікаючи від наступу Червоної армії, недалеко від міста Регенсбург під час бомбардування військами союзників Павло Скоропадський був поранений, помер в абатстві Меттен і похований в Оберстдорфі. Заснований ним рух, що базувався на ідеях українського монархізму та козацької держави, існував до початку 1980-х рр. Дочка політика Олена Скоропадська-Отт, яка нині мешкає в Швейцарії, кілька разів бувала в Україні.

У 1941 р., у період Другої світової війни, вермахт за підтримки Румунії, Італії й Угорщини захопив УРСР. ОУН та її військове крило – Українська повстанська армія (УПА), щоб домогтися незалежності України, спочатку розраховували на підтримку Німеччини в боротьбі проти Радянської Росії. Однак дещо пізніше війська УПА вели боротьбу як проти німецьких окупантів, так і проти частин Червоної армії.

З 1944р. по 1950 р. частина вояків Української повстанської армії перебувала в американській окупаційній зоні на території Німеччини. Чи не найбільше їх було в Баварії. Після Другої світової війни (1946 р.) у Мюнхені відновив свою діяльність Український вільний університет – науковий і навчальний центр українців Німеччини. З часом він налагодив контакти з іншими українськими вищими навчальними закладами та організаціями країни. 1953 р. у Мюнхені почало працювати радіо «Radio Free Europe» («Вільна Європа»), яке вело передачі також українською мовою. У цьому місті було створено Центральне представництво українців у Німеччині. На мюнхенському цвинтарі «Waldfriedhof» похований Степан Бандера, український політик і один із лідерів українського національного руху. 15 жовтня 1959 р. його вбив агент КДБ Богдан Сташинський, що було доведено Федеральним судом у Карлсруе. У Новому Ульмі провів останні роки свого життя і був похований видатний український письменник Іван Багряний.

Помітні зміни у двосторонніх відносинах відбулися з відновленням незалежності України. Ще в 1989 р. у Києві було відкрито Генеральне консульство ФРН. Важливою подією стало встановлення (17 січня 1992р.) дипломатичних відносин ФРН з незалежною Україною. Через кілька днів (23 січня 1992р.) Президент України Леонід Кравчук підписав Указ про створення Українсько-німецького фонду. У червні 1993 р. Президент України Леонід Кравчук і Федеральний канцлер Німеччини Гельмут Коль підписали Спільну декларацію про основи відносин між Україною і ФРН. У лютому 1998р. відбувся перший державний візит Федерального президента Німеччини Романа Герцога в Україну. Було проведено українсько-німецькі консультації на вищому рівні. У ФРН з візитами побували також Президенти України Віктор Ющенко та Віктор Янукович, який зокрема мав зустрічі з німецькими керівниками під час міжнародних форумів.

Сьогоднішнє бачення України з боку ФРН можна простежити і в рекомендаціях МЗС Німеччини своїм туристам, які планують відвідати нашу країну. Наприклад, їм не радять їздити вночі на автомобілі територією країни, що зумовлено поганим станом доріг, відсутністю позначок на них і підвищеним ризиком. Загалом ті, хто подорожує, оцінюють Україну як надійну країну для туризму. Проте останнім часом побільшало випадків нападів на іноземців, передусім із неєвропейським виглядом. Авіа туристи скаржаться на втрату речей або їх псування. Тож при заміні шин рекомендується зачиняти

машину, щоб убезпечити себе від крадіжок, не зупиняти приватні автомашини, піднімати гаманці, які нібито хтось загубив. Німецькі туристи мають тримати близько до тіла гроші, гаманці, кредитні та банківські картки. Міліція, прикордонники і митники та інші державні службовці можуть вимагати гроші без правових на те підстав. Тих, хто подорожує, попереджають, що в Україні немає відповідної інфраструктури для інвалідів. МЗС Німеччини також рекомендує своїм громадянам мати копії закордонного паспорта та кредитних і банківських карток на випадок їх викрадення.

Таким чином, українсько-німецькі відносини, маючи більш як тисячолітню історію, змінювалися залежно від політичних та економічних умов. Однак співпраця з ФРН – найпотужнішою європейською державою має досить велике значення для України.

УДК 314.925.3

НІМЦІ НА НАУКОВОМУ ТА ОСВІТНЬОМУ ПОЛІ УКРАЇНИ: ПОСТАТІ

Ігор Винниченко

З-поміж різних царин суспільного життя на українських землях вагомим було представництво нащадків готів у науці та освіті. З іменами німців пов'язане відкриття кількох вищих навчальних закладів, зокрема університету та політехнічного інституту в Києві, Рішельєвського ліцею та сільськогосподарського інституту в Одесі, студіювання природи та різноманітних сфер людської діяльності.

Значним є внесок у розвиток природничих наук в Україні дослідника флори та фауни Олександра Нордмана (1803-1866), зоолога Олександра Браунера (1857-1941), дослідника водоростей Чорного моря Людвіга Рейнгарда (1846-1920), засновника однієї з перших експериментальних психологічних лабораторій Ніколауса Ланге (1858-1921)¹.

Барон Микола Корф (1834-1883) розробив теоретичні і практичні положення земської народньої освіти, створив тип однокласної земської школи (з двох-трирічним терміном навчання та одним учителем)².

Крим та Південну Україну досліджували академіки Петер Сімон Паллас (1741-1811), Густав Фердінанд Радде (1831-1903), Карл фон Габлиць (1752-1821), Йоганн Вільгельм Мьоллер (1748-1806), один із засновників Російського географічного товариства, уродженець Харкова академік Петер Кеппен (1793-1864). Директорами Нікітського ботанічного саду були Ніколай Гартвіс (Ангорн-фон-Гартвіс) (1792-1860), Вільгельм Келлер (1821-1888) та Ніколай Цабель (1831-?)³.

Вагомим є внесок у розвиток історичної науки в Україні фахівця з античної історії й археології Причорномор'я, директора Рішельєвського ліцею Павля Адама Беккера (1807-81/82)⁴.

Першим Головою заснованого ним у 1879 р. Харківського математичного товариства був заслужений професор Харківського університету Євген Бейер (1819-1889). Від часу створення цього навчального закладу тут працювали педагоги та науковці Генріх Людвіг Блументаль (Блюменталь) (1804-1881), Людвіг Струве (1858-1920), Герман Брандейс (?-?), Олександр Брандт (1844-?), Йоганнес Вагнер (1833-1892), Людвіг Ванноті (1771-1819), Фрідріх Ган (1799-?), Леопольд Гіршман (1839-1921), Йоганн Сигізмунд Готфрід Гут (1763-?), Фердинанд Гізе (1781-1821), Давид Грімм (1864-1934), Вільгельм Грубе (1827-1898), Йоганн Дорн (1805-1881), Вільгельм Дрейсіг (1770-?), Йоганн-Християн Кронеберг (1788-1838), Мануїл Крюгер (1781-?), Йозеф Ланг (1775(1776)-1820), Яків Матес (?-?), Федір Пільгер (1761-1828), Антон Рейніш (?-?), Бернард Рейт (1768-1824), Дітріх (Христофор) Роммель (1781-1859), Андрій Тон (1800-?), Адольф Струве (1809-1894), Леопольд Умляуф (?-1807), Йоганн Шад (1758-1834), Фердинанд Швейкарт (?-?), Август Шепфлін (?-?), Даниїл Шмерфельд (?-1811), Федір Шміт (1877-1937), Людвіг Шнауберт (?-?), Іван Штейн (?-1837), Людвіг Якоб (1750-1827), Вільгельм Берві-Флеровський (1829-1918), Микола Тринклер (1859-1925), Антон Вальтер (1905-65)⁵.

Професорами та викладачами Новоросійського університету були Олександр Брікнер (1834-96), Філіпп Брун (1804-80) та його син Людвіг Брун (?-?), Микола Грот (1852-99), Ніколаус Ланге (1858-1921), Людвіг Рейнгард (1846-1920), Володимир Ренненкампф (1832-1899), Федір Струве (1816-1884), Карл Фот (?-1893), Ернст Вальфрід фон Штерн (1859-1924), Яків Вальц (1841-1904). У Ніжинському ліцеї імені князя Безбородька викладали Микола Християнович Бунге (1823-1895), Артур Брок (1857 – до 1935), Йоганн фон Бурзі (1863-1909)⁶.

Професор Чернівецького університету Теодор Гартнер (1843-1925) був співавтором впливової в підавстрійській Україні української шкільної (1893) і наукової (1913) граматики; брав участь у впорядкуванні наближеного до фонетичного правопису на Західній Україні⁷. Визначні студії Буковини залишив по собі професор і ректор цього ж університету уродженець Чернівців Раймунд Фрідріх Кайндль (1866-1930) – дійсний член Історично-філософської секції НТШ, автор великої кількості праць, присвячених історії та етнографії буковинських українців, Голова «Союзу християнських німців» на Буковині⁸.

Великим і досі належно не поцінованим є внесок нащадків готів у розвій науки й освіти столиці України.

Участь у створенні Київського політехнічного інституту брали Голова Комітету міністрів Російської імперії Сергій Вітте (1849-1915) та професор університету св.Володимира Микола Андрійович Бунге (1842-1915). Професорами і викладачами інституту були ентомолог Олій Вагнер (1865-?), Конрад Гейбель (1867-1934), математик Георг Пфейффер (1872-1946)⁹.

Обіймав посаду професора Київської консерваторії у 1919-22 рр. видатний піаніст і педагог Генріх Нейгауз (1888-1964). Із Києвом пов'язаний майже 20-літній (з перервами) період у житті відомого українського поета, перекладача і літературознавця Освальда Бурггардта (1891-1947), що був відомий широкому загалові як Юрій Клен. У 1921-24 рр. тут працював історик мистецтва, академік АН УРСР Федор Шміт (1877-1942), відомий дослідник пам'яток архітектури і живопису України. Палким захисником скарбів української культури був уродженець Києва, вихованець Київського університету Теодор-Ріхард (Федір Людвігович) Ернст (1891-1942)¹⁰.

Видатною є роль німців у заснуванні та діяльності Університету св.Володимира (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка), тож вважаю за доцільне докладніше висвітлити цю тему.

У грудні 1832 р. із навчальних закладів Київської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній було створено Київську Учбову Округу, попечителем якої призначено остзейця Георга (Єгора Федоровича) фон Брадке (1796-1862)¹¹. Про роль цієї особистості в історії заснування і становлення другого в підросійській Україні університету промовисто свідчить те, що він та міністр народньої освіти С.Уваров особливо наполягали на відкритті університету в Києві замість ліцею і юридичного інституту. Про «невтомну та

розважливу діяльність» Г. фон Брадке на цій ниві свідчить В.Шульгін: «Общее мнение отлагало открытие университета на многие годы, но старания г. министра народного просвещения Сергея Семёновича Уварова, при просвещённом участии киевского военного, подольского и вольнского генерал-губернатора графа Василия Васильевича Левашова, дали возможность неутомимой и благоразумной деятельности попечителя округа Егора Федоровича фон-Брадке преодолеть все препятствия к скорому исполнению высочайшей воли (щодо відкриття університету – *Авт.*)». Цей же дослідник, поцінуючи наполегливість попечителя щодо відкриття університету, називає його «засновником» університету, «відновником освіти», якого і «росіянин, і поляк згадували з вдячністю як сумлінного трудівника на користь спільну»¹².

Завдяки Г. фон Брадке міністр-кабінет Волинського (Кременецького) ліцею, який мав бути перевезений до Віленського університету, опинився в Київському. Він порушив перед міністерством освіти питання, «дабы означенный министр-кабинет, как достояние вольнского лицея, был ныне оному возвращён, с доставкою его в Киев»¹³.

8 березня 1834 р. усіх викладачів Волинського ліцею було запрошено на перше засідання ради університету, на якому Г. фон Брадке оголосив Указ Сенату від 8 листопада 1833 р. про те, що в Києві «закладається» університет, оголосив учителів Волинського ліцею професорами університету св.Володимира, а урядовців ліцею – урядовцями університету і подав відомості про призначення нових професорів і урядовців. 1838 р. Г. фон Брадке розпорядився здійснити підписку для збирання коштів на користь «недостатніх студентів університету», які згодом формувалися лише з пожертв викладачів. Підписана для щорічного внеску сума сягала 1000 руб. асигнаціями. Рада університету ухвалила особливі правила щодо порядку використання цих коштів та призначення з них допомоги¹⁴.

Закриття університету в березні 1839 р. (терміном на 1 рік) супроводжувалося звільненням або переведенням в інші навчальні заклади викладачів-поляків. Натомість вони замінялись «іншими, в основному німцями – вихованцями Дерптського університету»¹⁵. Це були, зокрема, І.Я.Нейкірх (професор грецької словесности), О.К.Деллен (ад'юнкт по кафедрі давньої словесности), Е.К.Гофман (професор по кафедрі мінералогії та геогнозії)²⁸, Р.-Е.Траутфеттер (професор по кафедрі ботаніки).

Слід зазначити, що 1934 р., коли університет готувався до відзначення 100-літнього ювілею, Київська міська рада порушила клопотання про присвоєння йому імені його вихованця академіка О.Ю.Шмідта¹⁶.

Кілька німців обіймали в університеті найвищі посади, значним було їхнє представництво і в професорсько-викладацькому складі. Йоганн Генріх (Іван Якович) Нейкірх (1803-3.11.1870) – чи не найбільш титулований високими посадами з-поміж усіх викладачів, які будь-коли працювали в ньому. Деканом історико-філологічного факультету він обирався шість разів, проректором – тричі, посаду ректора виконував у 1843, 1847, 1853, 1856 рр., від травня 1859 р. до 26 жовтня 1860 р., а також у 1861 та 1862 рр.

Упродовж 20 років в університеті працював ще один вихованець Дерптського університету – Рудольф-Ернест (Рудольф Ернестович) Траутфеттер (1809-88), який був ректором у 1847-1859 рр. Його наступником на цій посаді став онук засновника київської євангелічно-лютеранської громади Микола Християнович Бунге (1823-1895), який очолював заклад у 1859-1862 рр., 1871-1875 рр. та 1878-1880 рр. Уродженцю Чернігівщини Миколі Карловичу Ренненкампу обов'язки ректора довелося виконувати в 1883-1890 рр. Посаду ректора університету від 8 червня до 15 липня 1885 р. обіймав його вихованець Федір Ергардт (1828-?).

Проректором університету 1881 р. було обрано Отто (Антон Михайлович) Павльсона (22.01.1837-1886), який першим у Києві та одним із перших в Росії читав студентам спеціальний курс паразитології людини.

Посади деканів у різні час обіймали Ернст Рейнгольд (Ернест Карлович) фон Гофман (1801-1871) (філософського, який він, до слова, запропонував розділити на два відділення математичних наук та природничий), уже згадані Й.Нейкірх (історико-філологічного), Р.-Е.Траутфеттер (філософського) та Федір Ергардт (1828-1895) (медичного), Карл Едуард Мірам (1811-1887) (медичного), Карл фон Кесслер (1815-1881) (фізико-математичного), Юліус Фердінанд Мацион (1817-1885) (медичного), Микола Андрійович (Генріхович) Бунге (1842-1914(1915) (фізико-математичного), Карл-Георг-Еміль Гейбель (1839-1912) (медичного), Оттон-Оттонович Ейхельман (1854-1943) (юридичного).

Численним було представництво німців у складі професорів та викладачів університету. Ботанік Вільгельм Готліб фон Бессер (1784-1842), «лісо знавець» Карл-Вільгельм Мерц (1810 – початок 1850-х),

зоолог Олександр Теодор Міддендорф (1815-1894), філолог Олександр Людвіг Деллен (1814-1882), мовознавець Сигізмунд Краузе (1810 – початок 1870-х), анатом Олександр Вальтер (1817-1889) (завдяки його винятковій енергії було збудовано університетський анатомічний театр, що вважався на той час кращим у Росії), терапевт Вільгельм Густав Беккер (1811-1874), мовознавець Йоганн-Самуїл фон Фрейман (1817-1846), фізик Ернест Августович Кнорр (1805 – після 1862), хірург Отто-Август-Герман Цильхерт (1815-1848), лікарєзнавець Антон Християн Август фон Гюббенет (1822-1873), правознавець Густав-Адольф Ейсман (1824-1884), хірург Георг-Фрідріх Мерінг (1822-1887), фармаколог Данило-Микола Неєзе (1818-?), економіст Едуард Адамович Шварц (1835-1876), основоположник цитоархітектоніки головного мозку Володимир Олексійович Бец (1834-1894), один із найталановитіших хірургів другої половини XIX ст. Юліус Альфонс Ніколаус Шимановський (1829-1868), фармаколог Едуард Григорович Неметті (1827-1885), фізіолог Яків Якович Вальц (1841-1904), астроном Михайло Петрович Авенаріус (1835-1895), математик Павло Емілійович Ромер (1835-1899), правник Роман Іванович Базінер (13.10.1841-?), економіст, відомий пропагандою економічного вчення К.Маркса Микола Іванович Зібер (1844-1888), терапевт Карл Генріх Трітшель (1841-1914), фізик Микола Миколайович Шіллер (1848-1910), один із найвидатніших дослідників етіології та патогенезу інфекційних захворювань Григорій Миколайович Мінх (1836-1896), відомий дослідник флори Півдня України Йоганн Теодор Шмальгавзен (1849-1894), хірург-гінеколог Георг Рейн (1854 – після 1918), відомий санскритолог Фрідріх Кнауер (1849-1917), хірурги Адольф Карлович Флейшер (1845-?) та Карл Георг Борнгаупт (1842-1905), хімік Микола Миколайович Каяндер (1851 – після 1916), мовознавець Фердінанд-Еміль Андерсон (1845-?), правознавець Дмитро Германович Тальберг (1851-1891), хімік Олександр Олександрович Шеффер (1831-1897), медик Фердінанд Леш (1840-1903), фізик Густав Олександрович Бунге (1847-?), астроном Роберт Фогель (1859-1920), історик та бібліотекознавець Беньямін-Христофор-Іоанн Кордт (1860-1934) (вчений відомий, зокрема, тим, що в 1915-16 рр. керував евакуацією до Саратова і поверненням до Києва бібліотечного фонду університету, який становив на той час 700 тис. томів), патолог Володимир Карлович Ліндеман (1868-1933), анатом Іван-Людвіг Шмальгавзен (1884-1963), медик Альфонс-Фердінанд-Юлій Карлович Зіверт (1872-1922), математик Георг Пфейффер (1872-1946), хірург

Михайло Михайлович Дітеріхс (1871-1941), медик Євген-Фердинанд Фердинандович Вебер (1875-?), зоолог Дмитро Белінг (1882-1949), хімік Микола Миколайович Бунге (1885-?), видатний математик Отто-Фрідріх-Юліус Шмідт (1891-1956), правознавець Арнольд-Едуард Германович-Едмундович Крістер (1886-1937), Віктор-Едуард Густавович фон Бергман (1880-?), уже згаданий Освальд Бурггардт¹⁷.

Уродженці німецьких земель принесли і свої традиції навчання музики, створюючи, зокрема, різноманітні навчальні інституції. Лише в Одесі в половині XIX ст. функціонували чотири приватні німецькі навчальні заклади, кращими з яких були курси Карла Лаглера (?-1914) та Даміана фон Ресселя (?-?). Згодом Д. фон Рессель був одним із засновників Одеського музичного училища (тепер – консерваторія)¹⁸.

Зрозуміло, що всі зазначені прізвища – лише частина списку видатних. Тож завданням науковців і краєзнавців мають бути відповідні студії. Самоочевидним має стати й пошанування тих, хто на це заслуговує. І тут «першу скрипку» повинні «грати» громадські організації, передовсім Рада німців України. Адже болюче для багатьох питання реабілітації найкраще розв'яжеться, на наше переконання, саме за умови ознайомлення широкого загалу (за допомогою меморіальних та пам'ятних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, наявності в бібліотеках матеріалів відповідних конференцій тощо) з видатною роллю осіб німецького роду в державному, політичному, суспільному та громадському житті на українських землях. Принагідно слід згадати слова Т.Рильського: «Хто не шанує видатних людей свого роду, той сам не годен пошани».

Попри значний попит, німецька складова (як і інші) майже не представлена в вітчизняному етноекзогенному туризмі, який передбачає відвідання місць, пов'язаних – у різний спосіб – із нетитульними (алохтонними) етносами¹⁹.

Джерела:

1. Винниченко І., Винниченко Р. Німці в Київському університеті (XIX – половина XX ст.). – К.:Геопрінт,2009. – С. 29.
2. Бугайов М. Трудар народної школи із Нескучного // Український світ. – 2005. – Ч. 4-6. – С. 29-30; Винниченко І. Корф Микола // Енциклопедія історії України. В 10 т. Т. 5. – К.:Наукова думка,2009. – С. 197.
3. Винниченко І., Винниченко Р. Німці в Київському... – С. 29, 30.

4. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. – Одесса: ТЭС, 1999. – С. 284.
5. Винниченко І., Винниченко Р. Німці в Київському... – С. 30.
6. Ibid. – С. 31.
7. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. – Т. 2. – С. 472.
8. Мороз М. Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля // Записки НТШ. Т. 223. – Львів, 1991. – С. 197-205.
9. Винниченко І., Винниченко Р. Німці в Київському... – С. 100.
10. Ibid. – С. 106.
11. Історія Київського університету. 1834-1959. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – С. 17.
12. Цит. за: Шульгин В. Історія Університета св.Владимира. – Санкт-Петербург, 1860. – С. 50.
13. Василенко М. Кременецький ліцей і університет Св.Володимира // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – С. 45.
14. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св.Владимира. Т. 3. – К., 1884. – С. 670, 671.
15. Цит. за: Історія Київського університету... – С. 25.
16. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св.Владимира // ALMA MATER: Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Кн. 1: Університет між двома революціями. – К.: Прайм, 2000. – С. 69.
17. Винниченко І., Винниченко Р. Німці в Київському... – С. 132-183.
18. Німці і німецька культура в Україні. – К., 2003. – С. 82.
19. Николаева Е. «Ностальгический туризм» в Калининградскую область подхватывают молодые немцы: мнение [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.news Balt.ru/detail/?ID=2101

З ІСТОРИЇ НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У XVII – XVIII ст. (РЕФЕРАТИВНИЙ ВИКЛАД ЗА ІСТОРІОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Ігор Фареній

XVII – XVIII ст. було відзначено інтенсивним розвитком культурно-релігійного життя України, який приніс цілий комплекс духовних та інституціональних новацій. Помітну роль у ньому відігравали західноєвропейські впливи, у тому числі й з Німеччини. Вітчизняна історіографія містить дані про участь представників цієї країни в розбудові науково-освітнього та релігійного життя України. Навіть не повний перелік історичних праць дає досить вагомий підстави твердити про вагомість контактів з Німеччиною для культурного розвитку українців і дозволяє представити досить наповнену картину взаємодії німецького народу з українським культурно-релігійним простором.

З Німеччиною зв'язано походження ряду відомих постатей української культури. Більшість істориків, які досліджували життя й діяльність відомого українського вченого і церковного діяча Інокентія Гізеля, вважають, що він родом із Пруссії. Авторитетний православний богослов кінця XVII ст. Адам Зернікав також німець за походженням. Навчаючись у Кенігсберзькому, а згодом Оксфордському та Лондонському університетах, він активно студіював історію християнства і переконався у справедливості православного вчення. Адам Зернікав приїхав в Україну, перейшов у православ'я і служив воєнним інженером у гетьмана Івана Самойловича. Водночас він став автором ряду релігійних трактатів і мав великий вплив на богословську думку кінця XVII – XVIII ст. [1,].

Німецькі вчені цікавилися історичним минулим українських земель. У XVII ст. Христофор Гартнох, Йоган Закс, Йоган Гербіній та інші у своїх працях торкалися проблем історії українського народу [1]. У 1684 р. учений Лейпцизького університету німець-протестант із Сілезії Йоган-Йоахим Мюллер захистив дисертацію, присвячену запорозьким козакам [2]. У XVIII ст. українська тематика одержала предметну увагу в новій плеяді німецьких дослідників. Й.Х.Енгель написав наукову працю «Історія України і українських козаків». Вагомий внесок у вивчення природних ресурсів та економічного

потенціалу Південної України доклали наприкінці XVIII ст. німецькі вчені, члени Санкт-Петербурзької академії наук К.І.Габліц, Й.Г.Гільденштадт, П.С.Паллас. У цей же період німецький філософ Й.-Г.Гердер та антропологограф Й.Г.Коль займалися вивченням людських і матеріальних ресурсів України та прогнозуванням її подальшого розвитку [3].

На розвитку української архітектури позначилися культурно-мистецькі зв'язки з Німеччиною. Наприкінці XVII ст. в Україні працював архітектор німецького походження Йоган-Баптист Зауер. Під його керівництвом збудовані Троїцький собор у Чернігові, Спасо-Преображенський собор та інші споруди у Мгарі на Полтавщині. Стараннями Йогана-Готфріда Шеделя у XVIII ст. продовжувалася розбудова Києва. Він керував роботами з будівництва дзвіниці Києво-Печерської лаври, надбудови приміщення Київської академії та Софійського собору, займався реконструкцією палацу митрополита. Як Й.-Б.Зауер, так і Й.-Г.Шедель працювали в межах традицій українського зодчества, опиралися на давньоруські архітектурні зразки [3; 4].

Помітну роль у науково-освітньому розвитку України відіграла література німецького походження. Бібліотеки навчальних закладів, монастирів, приватних осіб значною мірою склалися з німецьких латиномовних книг. Це були праці богословського, філософського, правознавчого спрямування, довідково-інформаційні та інші видання [5].

Є підстави стверджувати про постійний вплив Німеччини на розбудову культурно-освітнього простру України XVII – XVIII ст. При цьому він не ніс агресивних асиміляційних тенденцій, мав прогресивний характер, сприяв ознайомленню українців із досягненнями західноєвропейської цивілізації та залучав представників німецького народу до справи розвитку української культури.

Література:

1. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / В.А.Потульницький. – Київ, 2002.
2. Мюллер Й.-Й. Історична дисертація про козаків / Й.-Й.Мюллер // Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – Київ, 1996. – Кн.1.

3. Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І.М.Кулінич. – Київ, 1969.
4. Друг А. Архітектор Йоган-Баптист Зауер і Україна / А.Друг // Київська старовина. – 2000. - №1.
5. Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) / О.Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2004. – №4.

УДК 94(477)

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ГАЛИЧИНИ

Сергій Троян

Період понад двох десятиліть становлення й еволюції української незалежності суттєво трансформував як систему державних відносин, так і всі сфери суспільного життя. За цей час держава і суспільство пройшли складний і неоднозначний шлях від авторитарного режиму радянського типу до незавершеної моделі плюралістичної демократії. Пошук власної ідентичності означений численними колізіями. які більшою чи меншою мірою проявилися у всіх царинах життєдіяльності. Не стала винятком і наука, в тому числі історична, яка в силу своєї прив'язаності до влади особливо болюче переживала пострадянські перетворення, становлення і розвиток у незалежній Україні після 1991 р.

Крах моноідеологічної системи, усталення політичного плюралізму дозволили розширити поле і поглибити джерельну базу науки. Така ситуація сприяла появі історичних досліджень, які розвивалися в трьох основних напрямках. По-перше, розробка раніше табуованих тем. По-друге, дослідження порушених проблем на основі використання переваг і можливостей методологічних засад і принципів, кардинально або хоча б певною мірою відмінних від марксистсько-ленінської методології. По-третє, комплексне вивчення раніше вже студійованих аспектів, сторін, процесів, явищ суспільного життя з опертям на здобутки і напрацювання попередників і залученням широкого спектру як загалом добре відомих, так і маловідомих або взагалі нових джерел. Саме до третьої групи

історичних розвідок належать запропоновані нами наукові постулати, метою яких є окреслення сучасного стану досліджень німецької колонізації в Галичині.

Характеристика порушеної проблеми наукового пошуку здійснюватиметься на основі класифікації, яка ґрунтується на аналізі головної дослідницької тематики. Вона формувалася в уже усталеному раніше полі історичного пошуку, водночас розширюючи його межі та поглиблюючи теоретико-методологічні підходи і комплекс джерел для здійснення всебічного, системного наукового історичного дослідження. Як наслідок, вирізняємо такі засадничі теми вивчення німецької колонізації Галичини в Модерну добу в новітній/сучасній українській історіографії.

Перша – виникнення, становище і періоди німецького колонізаційного руху в Галичині (М.Драк, І.Монолатій, О.Олешко, Г.Петришин, В.Сергійчук, П.Сіреджук).

Друга – географія німецьких колоній у Галичині (М.Драк, О.Олешко, Г.Петришин, П.Штойко).

Третя – суспільно-політичне і культурне життя німецьких колоністів у Галичині (М.Геник, І.Монолатій, С.Осачук, Г.Рачковський).

Четверта – асиміляційні й етноконфесійні процеси в середовищі галицького німецтва (Я.Грицак, І.Монолатій, П.Сіреджук).

П'ята – міграційні процеси, пов'язані з переселенням німців у Російську імперію (Волинська губернія), Північну Америку (США, Канада), Пруссію (Західна Пруссія, Познань) (І.Монолатій, П.Сіреджук).

Шоста – взаємодія німців з іншими етнополітичними акторами Галичини (М.Гон, Я.Грицак, О.Жерноклеєв, І.Монолатій, В.Полек, Б.Ступарик).

Підсумуємо, що у випадку перших трьох тематик можна констатувати загалом всебічну їх розробку. Натомість інші три групи тем ще потребують подальшого вивчення істориками. Причому робити це треба як на основі залучення цілого комплексу джерельного матеріалу, у тому числі ще не опублікованого архівного, так і використання міждисциплінарної методології наукових досліджень.

Водночас з точки зору методологічних підходів і наукового інструментарію у сучасній українській історіографії доречно виокремити, на нашу думку, кілька напрямків вивчення історії німецької колонізації Галичини.

Перший – позитивістська, або традиційна (традиційно-консервативна) візія (М.Геник, М.Драк, П.Сіреджук).

Другий – політологічна, або інтеракційна візія (М.Гон, О.Жерноклеєв, І.Монолатій).

Третій – сучасна візія багатокультурного пограниччя (Я.Грицак, Г.Рачковський).

Загалом, напрошується висновок про перспективи подальших історичних досліджень у розрізі порушеної проблематики. До таких проблем відносимо: 1) німецьку колонізацію Галичини в контексті тогочасних імперських колонізаційних процесів (Російська і Німецька імперії): порівняльна перспектива; 2) міжкультурні, міжетнічні, міжрелігійні взаємодії (інтерації) та участь у них галицького німецтва; 3) особливості асиміляційних процесів у середовищі галицьких німців; 4) внесок німецтва Галичини і модернізаційні процеси в Австрійській імперії; 5) міграцію галицьких німців поза межі краю та імперії; 6) біографістику, роль особистостей, видатних представників галицького німецтва; 7) нарешті, брак документальних публікацій з історії німецької колонізації Галичини. Усе це створює широке дослідницьке поле для майбутніх спеціальних і комплексних наукових розвідок з означеної проблематики.

Література:

1. Геник Н. Культурно-бытовая деятельность немецких поселенцев Прикарпатья / Н.Геник // Німці в Україні. – Миколаїв: МДУ ім. П.Могили, 2006. – С. 115 – 127.
2. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період / М.Гон. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 431 с.
3. Грицак Я. Пограниччя під тиском змін / Я.Грицак // Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886). – К.: Критика, 2006. – С. 27 – 42.
4. Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772 – 1857) / М.Драк // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура: міжнародний науковий семінар. – Львів: Манускрипт, 1996. – С. 57 – 67.
5. Жерноклеєв О. Національні меншини на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини (1900 – 1914 рр.) / О. Жерноклеєв // Вісник Прикарпатського

- університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С. 74 – 79.
6. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867 – 1914 рр. / І.Монолатій. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2010. – 736 с.
 7. Німці в Україні. – Миколаїв: МДУ ім. П.Могили, 2006. – 415 с.
 8. Олешко О. Поява і господарська діяльність німецьких поселенців на Галичині та архітектурна специфіка німецьких колоній / О.Олешко, Г.Петришин. – Німці в Україні. – Миколаїв: МДУ ім. П.Могили, 2006. – С. 91 – 108.
 9. Полек В. Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин / В.Полек Б.Ступарик. – Івано-Франківськ, 1999. – 136 с.
 10. Рачковський Г. Поселення, житло і садиба Галицько-Волинського історико-політичного пограниччя: автореферат дисертації ... к.і.н., НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознав / Г.Рачковський. – Львів, 2003. – 17 с.
 11. Сергійчук В. Етапи переселення німців в Україну / В.Сергійчук. – Німці в Україні. – Миколаїв: МДУ ім. П.Могили, 2006. – С. 43 – 66.
 12. Сіреджук П. Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / П.Сіреджук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – № 11. – С. 17 – 177.
 13. Штойко П. Географія німецьких колоній у Галичині: кін. XVIII – поч. XX ст. / П.Штойко // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура: міжнародний науковий семінар. – Львів: Манускрипт, 1996. – С. 68 – 74.

**ВІДРОДЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
НІМЦІВ УКРАЇНИ В НАУКОВИХ АКАДЕМІЧНИХ
УСТАНОВАХ У 90-ТІ РР. ХХ ст.**

Елла Стьопченко

З проголошенням державної незалежності України простежується початок дослідницького ренесансу німецькознавчих студій у різних регіонах країни. Одними з перших ці студії поновили наукові співробітники провідних академічних установ України, аналіз діяльності яких становить мету наших тез.

Спеціалізованою установою, яка стає провідним центром дослідження етнонаціональних процесів в Україні, слід вважати Інститут національних відносин і політології НАН України, заснований у 1991 р. за ініціатииви його директора І. Кураса. У відділі національних меншин Інституту під керівництвом М. Панчука розпочинається вивчення історії етнічних груп України. Накопичення джерельної бази з етнічних питань сприяло виходу друком низки збірників документів і матеріалів: «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» (за загальною редакцією М. Панчука (1994), історико-картографічного атласу «Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті роки» (упорядники О. Ковальчук, Б. Чирко (1996), колективної монографії «Національні меншини у ХХ столітті: політико-правовий аспект» (за редакцією І. Кураса (2000)). У цих працях в контексті аналізу загальних процесів у середовищі національних меншин розкривається специфіка соціокультурного, господарського стану, особливості функціонування конфесійних громад менонітів і німців в Україні.

Важливий напрям історіографії етнополітичних досліджень очолив О. Рафальський, який із 1998 р. навчався в докторантурі Інституту. У 2000 р. він видав монографію, 2001 р. захистив докторську дисертацію «Національні меншини України у ХХ столітті: історіографія». На нашу думку, праці О. Рафальського можуть вважатися одними із перших досліджень у сучасній українській науці, якими започатковується перспективний напрямок наукових розробок історіографії різних етносів країни. Проте осмислення розвитку історіографічної традиції в історії німців України залишається

недостатньо опанованим напрямком. Більш детальне вивчення проблеми здійснено у роботах авторки тез [1].

В окремих об'єктах наукових досліджень співробітників Інституту поступово виділяється тема історії німців в Україні. Одними з перших до її вивчення долучилися М. Панчук, Л. Польовий, Б. Чирко. На особливу увагу заслуговують дослідження Б. Чирка. Починаючи з 1992 р., під керівництвом М. Панчука він готує низку публікацій, 1995 р. видає монографію «Національні меншини в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.)». У контексті здійснення державної етнополітики щодо нацменшин розглядається й доля німецької етнічної групи УРСР: чисельність, місця компактного проживання німців, історія утворення, характер функціонування німецьких національних адміністративно-територіальних одиниць, культурно-освітніх, навчальних закладів, зміни в характері, сутності здійснюваної державної етнополітики. Наслідком такої політики стало викриття міфічних німецьких «шпигунських», «антирадянських» організацій, масові депортації німецького населення, що призвело до катастрофічного зменшення чисельності етнічних німців в Україні.

У рамках міжнародного проекту Інституту Європи у Мюнхені та Центру етносоціальних і етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України під керівництвом його директора В. Євтуха були проведені соціологічні дослідження сучасного стану німецької етнічної групи в Україні, зокрема розглянуто питання статусу, етнічності та міграційних процесів. Отримані результати стали базою для підготовки однієї з перших праць за редакцією В. Євтуха «Німці в Україні» (1993).

Завдяки науковій співпраці В. Євтуха та Б. Чирка були продовжені дослідження історії німців України в радянські часи, результатом яких стало видання «Німці в Україні (1920-1990-ті рр.)» (1994). За об'єкт спеціального вивчення автори обрали проблематику здійснення державної політики щодо німців України: питання діяльності німецьких національних районів і сільських рад, функціонування навчальних, культурно-освітніх і наукових закладів цього етносу.

Паралельно проводилася археографічна робота колективу авторів Інституту національних відносин Б. Чирка, С. Пишка та директора ЦДАВО Л. Яковлевої з підготовки одного з перших збірників документів «Німці в Україні 20-30-ті рр. ХХ ст.» (1994). Наукова значимість книги полягає в тому, що в ній містяться

документи з державних архівів України, які вперше ввійшли до наукового обігу.

У контексті розгорнутого напрямку діяльності науково-дослідних інститутів України з вивчення етнонаціональних проблем була розпочата робота Інституту історії України НАН України. Дослідження німців України координував завідувач відділу міжнародних відносин І. Кулинич. У вересні 1990 р. на сторінках «Українського історичного журналу» статтею «Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.)» він уперше звернувся до наукової громади з закликом про необхідність проведення неупереджених досліджень цього етносу. При співпраці І. Кулинича, А. Кудряченка, В. Хохлачова з'явилася розвідка «Вихідці з німецьких земель на теренах України: Минуле та сьогодення» (1995). У співавторстві І. Кулинича, Н. Кривець вийшла друком монографія «Нариси з історії німецьких колоній в Україні» (1995). У праці зроблено загальний огляд проблем, проте вона викликала резонанс у науковому середовищі, отримавши кілька рецензій.

Іншими співробітниками Інституту історії України НАНУ також проводилися дослідження німців України. Це наукові праці В. Марочка, Л. Якубової. Серед джерелознавчих публікацій з історії німецької етнічної спільноти в Україні заслуговує на увагу збірник документів і матеріалів «Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921-1927 рр.)» (2000), упорядкований В. Марочком. Наукові публікації Л. Якубової присвячені історії етнічних меншин УСРР у 1920-1930-ті рр., в яких авторка приділяє увагу й питанням суспільно-політичного розвитку німців та менонітів країни.

Проблематика стала предметом студій завідувача відділу Національного інституту стратегічних досліджень, а згодом Директора Інституту Європейських досліджень НАН України А. Кудряченка та співробітниці Інституту Г. Калінічевої, які займалися аналізом українсько-німецьких зв'язків у різних сферах.

Таким чином, у 90-ті рр. XX ст. реалізація державної етнополітики сприяла утворенню наукових академічних осередків і відділів з вивчення проблематики етнічних меншин, зокрема й німецької спільноти України. Ці проблеми ввійшли до тематики досліджень співробітників наукових установ НАНУ, зокрема, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса (М. Панчук, Б. Чирко, О. Рафальський, Л. Польовий, С. Пишко), Центру етносоціальних та етнополітичних досліджень Інституту

соціології (під керівництвом В. Євтуха), Інституту історії України (І. Кулинич, Н. Кривець, І. Марочко, Л. Якубова та ін.), співробітників Інституту Європейських досліджень А. Кудряченка, Г. Калінічевої. Проте активні студії 1990-х рр. так і не призвели до формування німецькознавчої історико-етнологічної школи. Нині дослідження історії німців в Україні є предметом зацікавленості окремих київських науковців – В. Васильчука, І. Винниченка, О. Іванова, І. Іванькова, Г. Калінічевої, А. Кудряченка, Е. Стюпченко, Б. Чирка.

Література:

1. Стюпченко Е.М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Е.М. Стюпченко; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – 20 с.

УДК 061.2(477.53)

НЕСКОЛЬКО СЛОВ ОБ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ «ПОЛТАВСКИЙ ЦЕНТР НЕМЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ «ВИДЕРГЕБУРТ»

Лариса Риттер

Общественная организация «Полтавский центр немецкой культуры «Видергебурт» (далее ПЦНК «Видергебурт») – это самостоятельная, добровольная общественная организация с местным (областным) Уставом. Она создана на основе общих интересов граждан немецкой национальности, членов их семей, граждан, имеющих родовое отношение к немецкой национальности, которые разделяют цель и задачи организации, соблюдение гражданских прав и свобод.

ПЦНК «Видергебурт» является юридической единицей со дня государственной регистрации. В вопросах своей деятельности она руководствуется Конституцией Украины, законом Украины «Про объединение граждан», общей Декларацией прав человека, Уставом и

другими нормативно-правовыми актами, регулирующими деятельность неприбыльных организаций.

С 2007 г. место нахождения организации – Полтавский университет экономики и торговли, ул. Коваля, 3, кабинет 308. Ректор вуза – профессор Нестуля Алексей Алексеевич.

Основные направления деятельности ПЦНК «Видергебурт»:

- способствование возрождению доброго имени репрессированного и депортированного немецкого народа, который стал жертвой сталинизма;
- обеспечение политического равноправия с другими народами;
- содействие возрождению и распространению немецкой культуры, народных традиций, ремесел, обычаев и обрядов.

В 2012 г. ПЦНК «Видергебурт» отметил свое 20-летие с момента государственной регистрации (18 марта 1992 г.).

Как организовывалось это немецкое общество? С чего все начиналось?

Процессы, происходящие на постсоветской территории в период так называемой горбачевской оттепели и принятие Декларации о государственном суверенитете Украины (16 июля 1990 г.), привели к повышению самосознания населения.

Как-то вспоминая историю возникновения немецкого общества, его первый председатель Владимир Петрович Фольмер рассказывал, что ему не давал покоя вопрос: «Есть ли еще в Полтаве люди с немецкими корнями?». Через газету он просил отозваться немцев и членов их семей. Благодаря энтузиазму господина Фольмера в феврале 1991 г. на первом собрании, состоявшемся на кафедре иностранных языков Полтавского государственного педагогического института (сейчас университета) имени В. Г. Короленко, встретились три, объединенных идеей, человека: Степан Иванович Алексеенко (мать которого является немкой-колонисткой из Черниговщины), Агнесса Васильевна Зягун (пенсионерка, в прошлом – экономист Полтавского облстатуправления) и Владимир Петрович Фольмер (отставник, бывший военнослужащий).

Историю развития немецкого меньшинства на Полтавщине скрупулезно исследовала и опубликовала в своей книге «Долею пов'язані з Україною» кандидат исторических наук, заслуженный работник культуры Украины, большой друг немецкого народа и почетный член Полтавского центра немецкой культуры «Видергебурт» с первого года его создания Вера Никаноровна Жук

(1928-2008гг.). Она писала, что в марте 1991 г. (микрорайон Подол), по улице Пролетарской, 22/2, в помещении Полтавского общества украинского языка имени Т.Г.Шевченко «Просвита» состоялось второе собрание, на котором присутствовали уже девять человек с немецкими корнями и гость – народный депутат Украины Николай Георгиевич Кульчинский. Он потом скажет: «Больно было смотреть, сердце сжималось от боли, когда я видел, как эти люди, встречаясь, плакали оттого, что впервые за 50 лет они могли без страха назвать себя немцами, сказать, что их родители, дедушки и бабушки были немцами по происхождению».

Манимые чувством свободы, люди потянулись в еще официально не зарегистрированную организацию. С первых собраний до 19 февраля 1992 г. уроки немецкого языка на личном энтузиазме проводил на кафедре иностранных языков Полтавского пединститута С.И.Алексеевко. На занятиях использовались магнитофонные записи и немецкая литература, имеющаяся в вузе.

Активисты организации работали над Уставом. Инициативная группа в лице Станислава Кушниренко, Генриха Пфейфера, Натальи Генхардт-Золотоверх обратились к местным властям с ходатайством о разрешении проведения собраний в помещении филиала №13, принадлежащего Полтавской городской библиотеке (переулок Хорольского, 3). В этом помещении 6 февраля 1992г. состоялась первая встреча полтавских немцев с представителями местной власти и делегацией из Германии (г. Штутгарт). Переводчиком этой встречи была Лидия Кляйн, в последующем ставшая большим другом полтавских немцев.

В марте 1992 г. на собрании присутствовало уже 28 человек. Был утвержден первый Устав Полтавского городского общества немцев Украины «Видергебурт».

Как уже отмечалось, 18 марта 1992 г. Устав был зарегистрирован исполкомом Полтавского городского Совета народных депутатов. Организация приобрела свой штамп и печать.

До этого момента Полтавским горисполкомом были налажены дружеские связи с Германией. Из городов-побратимов Федеративной Республики Германии (Остфилдерна, Ляйнфельден-Эстердингена и Фильдерштадта) для жителей города поступала гуманитарная помощь.

Весной 1992 г. в Полтавском городском обществе «Видергебурт» насчитывалось уже 75 немцев и членов их семей. А в конце года на базе членов общества была сформирована лютеранская

община, которую возглавил Иван Иванович Гак. В настоящее время это уже немецкая евангелическо-лютеранская кирха, имеющая юридический статус, которую возглавляет Екатерина Кива (переулоч Коцюбинского, 54).

С марта 1993г. до 2001 г. на базе Полтавской средней школы №5 (директор В.В.Кловацкий) работала немецкая воскресная школа. (Ее устав был утвержден 30 сентября 1993 г.). Полтавский городской совет народного образования оказывал финансовую поддержку ее деятельности. Занятия проходили по воскресеньям – по четыре часа для взрослых и детских групп.

30 мая 1992 г. в г. Кременчуг состоялась конференция областной организации немцев, на которой был избран Филипп Фердинандович Пфейфер, член Совета Полтавского городского общества немцев «Видергебурт».

Летом 1994 г. активисты общества посетили Германию и установили дружеские связи с членами немецких лютеранских общин.

В январе 1994г. в обществе насчитывалось уже 104 члена, была создана библиотека из немецких книг, полученных из городов-побратимов. Эта библиотека и сегодня является бесценным фондом немецкой организации.

Шли годы, менялись руководители, составы Совета, даже местонахождение полтавской немецкой организации.

27 июля 2006 г. в названии полтавской немецкой организации возвращено, утраченное в 2003 г., но изначально близкое каждому немцу, слово «Wiedergeburt», в переводе на русский язык означающее («видер» – вновь, «гебурт» – рожденный, т.е. возрожденный) «Возрождение».

Сейчас, как сообщалось выше, наша общественная организация имеет официальное название «Полтавский центр немецкой культуры «Видергебурт», имеет третий Устав, новый штамп и печать.

За прошедшие годы было много хорошего в жизни организации полтавских немцев.

Были годы, когда организация быстро росла, объединяя людей по национальному признаку, давая им надежду на возрождение и развитие национальной культуры, религиозных традиций.

Были годы, когда организация, теряя своих членов, катастрофически уменьшалась. Одни люди выезжают из Полтавы на ПМЖ в другие страны (Россию, Германию, Израиль и даже в далекую Австралию). Другие, к прискорбию, уходят из жизни в мир иной.

Маленькие дети, которых когда-то привели в организацию родители, дедушки и бабушки, давно уже выросли, создали свои семьи и сами стали родителями. На их плечи легло решение серьёзных жизненно важных вопросов: материальное обеспечение своих семей, работа, жильё и т. д. Жизнь продолжается. И всё же члены ПЦНК «Видергебурт» с теплотой в сердце вспоминаются времена, проведенные вместе, когда:

- слушали страницы немецкой истории – вначале от Филиппа Фердинандовича Пфейфера, потом от Любови Константиновны Гейштор, Веры Никаноровны Жук и Эдмунда Андреасовича Грабо;
- незабываемо проходили немецкие праздники – День матери, Карнавал, Остерн (Пасха), Вайнахтен (Рождество), Проводы зимы, День урожая; траурно и скорбно – День памяти немецкого народа (28 августа);
- работал мини-театр под руководством вначале Виктории Емец, а затем Зинаиды Шмидт;
- действовали детские кружки, вначале под руководством Эмилии Милютиной (работа с соленым тестом), потом – Зинаиды Шмидт (изготовление детских мягких игрушек из тканевых лоскутков), Ирины Ардашевой и Ольги Маевской (работа с глиной);
- проходили выставки с работами Надежды Эккерман (вышивка), Иды Зауралец (плетение крючком), Эдмунда Грабо (картины о развитии парусного флота, выполненные из соломки и птичьих перьев), Ларисы Грабо (корзинки с цветами, изготовленные из ниток и цветных ленточек); Тамары Фольшер и Станислава Вагнера (живопись маслом на холсте), Зинаиды Шмидт (мягкие игрушки),
- с немецкой молодежью работали вначале Сергей Мартин, потом – Давид Гейбель, Сергей Фелингер, Ирина Лейс, Андрей Борисенко, Анна Шуть, Евгения Гожая.

В 2006 г. председатель Полтавского областного немецкого общества «Видергебурт» Евгений Риттер провел на гордоской площади у драмтеатра имени Гоголя «Первый фестиваль немецкой культуры», на котором немецкие народные песни и танцы представляли художественные коллективы Полтавы, Киева, Одессы. Там же в мае он организовал День Европы, на котором была представлена выставка работ полтавских немцев. Праздник сопровождался выставкой-распродажей немецкой

выпечки, в большом ассортименте которую изготовил Евгений Риттер в мини-пекарне «Пан Хлеб».

В 2011г. на Дне Европы в городском парке Победы Полтавский ЦНК «Видергебурт» представлял Германию совместно с надежным партнером – Полтавским университетом экономики и торговли.

В 2008г., представитель немецкой молодежи Виктор Риттер при поддержке БФ «Общество Развития» (г. Одесса) успешно провел социальный проект «Сантехмонтаж» и в течение года оказывал помощь в ремонтных работах пожилым членам ПЦНК «Видергебурт».

Трижды этническая сцена Всеукраинской Сорочинской ярмарки принимала выступления нашей организации: два года немецкая молодежь в национальных костюмах исполняла немецкие песни, а в 2008 г. выступил детский танцевальный коллектив «Тип-топ» под руководством Е. Гожей, который своим шуточным танцем «Урок немецкого языка на каникулах» занял первое место. Немецкие песни звучали в исполнении наших гостей – хора сеньоров из Харьковского областного немецкого общества «Видергебурт» (председатель – Андрей Эдуардович Фукс).

В 2012г. ПЦНК «Видергебурт» принял участие в областном «Дне толерантности», состоявшемся в помещении областного драматического театра им. Н.В. Гоголя. Организатор проекта выступило Главное управление информационной и внутренней политики Полтавской областной государственной администрации.

В настоящее время преподавание родного – немецкого – языка проводится по программе и при поддержке Гете-Института (г. Киев).

В 2012-2013 учебном году в ПЦНК «Видергебурт» работает языковой ассистент из Германии госпожа Маргарете Сузанне Дороте Барие.

Общественная организация «Полтавский центр немецкой культуры «Видергебурт» является членом Всеукраинских немецких общественных организаций, таких как:

- Национальный Совет Немцев Украины (в настоящее время возглавляет Владимир Лейсли).
- Ассоциация Немцев Украины (возглавляет Валентина Сулина).

- Міжнародна громадська організація німців України «Відергебург» (возглавляє Володимир Пеньковський).

Конечно же, в організації, як і у кожного її члена, є багато нерешених питань, проблем. Але життя продовжується...

Нам прадеди напали німецький мотив,
 С яким в Росію їздили.
 Ми, батьківщині новій себе присвятили,
 Інші до тієї пісні слова написали...
 Ми всі залишаємося, по-ранішньому німці,
 І з батьківщиною предків єдині понині,
 Не тільки, і праця, і гаряче серце
 З'єднали з твоєю долею, Україно! –

сказав німецький харківський поет Євген фон Блюме, і додати тут нічого...

УДК 94(=112.2:477.53)

СУМНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ТА СЬОГОДЕННЯ ПОЛТАВСЬКИХ НІМЦІВ

Віктор Ріттер

Коли людина зважується на відчайдушний крок та вирішує змінити своє місце постійного проживання, покидаючи все, що нажито кропіткою працею та прожитими роками? Ще більше здивування викликає, коли людина вирішує кардинально змінити не тільки своє власне життя, але й життя своїх близьких: батьків, дітей, братів і сестер. Коли людина, як в першу, кидається у невідомість, їдучи у чужу країну, у чужу мову, тобто, у чужу культуру, у чужі закони, у чуже життя? Всі ці питання з'являються, коли бажаєш з'ясувати, що ж спонукало масове переселення німців із німецьких князівств на чужі Російські землі? Відповіді на всі ці питання дає історична література. Якщо не вдаватися у подробиці, то коротко можна сказати так: на рідній землі створені дуже скрутні умови проживання, які межують із висловом «виживання», а на чужині обіцяють допомогу та деякі привілеї. Так складалося і у німців, коли на землях німецьких князівств панували: політичне гноблення правлячою верхівкою; солдатчина та великі податі своїм князям та

чужим правителям (як приклад, продаж солдат до Америки); господарська злиденність, неврожаї, голодні роки (як приклад, Вюртемберг 1816р.); суворі, не справедливі методи управління; заборона вільного вибору віросповідання; Семирічна війна; наполеонівська війна та іноземна окупація. А правителі царської Росії обіцяли у своїх наказах, як на той час, то «райське життя».

А чи знайшли це обіцяне «райське життя» люди з німецьким походженням на нових землях? Якщо знову заглибитися в історію, то можна впевнитися, що життя німецьких емігрантів - чужинців було дуже складним, бо супроводжувалося тяжкою працею, стикалося з обманом та свавіллям вже нових господарів (через незнання мови і законів), а обіцяні привілеї через деякий час відмінялися, що урівнювало права колоністів німецьких поселень з місцевим населенням і приводило до повної залежності їх долі від волі правителів.

Так вийшло і з полтавськими німцями - колоністами у далекі роки царської Росії, коли у 1871 році (через розпочату Франко – Пруську війну та створення германської імперії) були відмінені надані при поселенні «на вечные времена» права та привілеї та коли у 1874 р. на німців була поширена обов'язкова військова повинність. Із-за чого люди з німецьким корінням почали масову еміграцію в інші країни світу.

Так вийшло і з долями німецьких родин за останнє двадцятье сторіччя. Не зважаючи на те, що з часів перших поселень пройшло більше століття, що місцеве російське та українське населення поряд з німцями проживало у злагоді і взаєморозумінні, травлю до всього німецького і, на сам перед, до людей з німецьким корінням у двадцятому столітті розпочинали декілька разів.

Спочатку це зробило російське дворянство і політики. Наслідки:

* німецький погром 27 травня 1915р. у Москві (після яких, громадські зібрання більше трьох німців оголошували не легальними, заборонялося також проповідь німецькою мовою та не дозволялося розмовляти німецькою мовою у місцях скупчення людей);

* прийняття Закону про ліквідації земле власності та землекористування від 2 лютого і 13 грудня 1915р. (Згідно якого, вимагалася експропріація нерухомого майна в усіх німців Росії, саме тому 200 000 повністю розорених волинських німців направилися до Сибіру. Виконати цей закон по всій території Росії, аж до Уралу, не судилося через Лютневу буржуазну революцію 1917р.).

Пізніше масові репресії проти людей з німецьким корінням продовжила радянська влада:

*голодні роки 1921 – 1924 років та 1932 – 1933 роки болісно вдарили по німецьких сім'ях;

* роки колективізації та так званого розкуркулювання 1929 – 1930 років (коли чоловіки – колоністи, кого не розстріляли зразу, потім депортували до крайньої Півночі та Сибіру);

*масові репресії 1937 – 1938 років (коли план репресій на кожний населений пункт планувався зверху, а місцеві партійні працівники залюбки вибирали в першу чергу людей з німецьким корінням, які розмовляли чужою – німецькою мовою, траплялись випадки, що дехто навіть отримував листи із-за кордону, бо мав там родичів. Це дозволяло оголошувати німців ворогами народу та огульно звинувачувати у шпигунстві та контрреволюції);

*тотальні репресії на початку Другої світової війни, а саме:

- депортація німецького населення з областей УРСР та Криму на Схід (почалися після того, як 3 серпня 1941 року війська Рада Південного фронту звернулася до наркому оборони СРСР Й.Сталіна з пропозицією про депортацію німецького населення з областей УРСР та Криму);

- жорстоке, насильницьке вигнання людей німецької національності із рідних земель до Сибіру й Казахстану (було узаконене указом Президії Верховної Ради СРСР про виселення німців Поволжя).

Полтавська німецька діаспора протягом останнього часу зібрана у громадську організацію «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт». Більшість членів цього товариства пов'язана з Полтавщиною була не завжди. Але аналізуючи долі цих людей можна визначити дещо спільне: репресії, довідки про розстріл, наявність в кожній родині довідки про насильницьке виселення з місць постійного проживання, довідки про трудову армію. Довідку про реабілітацію, на жаль, ще й досі отримали не всі.

Спогади людей, хто пережив страшні роки двадцятого лихоліття, а в теперішній час є мешканцями Полтавщини, зібрані в книзі кандидата історичних наук Віри Никанорівни Жук «Долею пов'язані з Україною». Звичайно, книга не могла вмістити усі трагічні історії німецьких родин Полтавщини, не кажучи про всю Україну, як не могла занотувати всі подробиці жаклих днів, місяців, років кожної із згаданих родин. Але ця книга, на мою думку, виконала свою основну місію, бо донесла до мого покоління сумну історію

німецького народу, дозволила глибше зрозуміти через що пройшов мій рід.

Зараз мені стало зрозумілим, чому про рід мого прадідуся Ріттер Каспара Генріховича (1889р.н.), та про рід прабабусі Міллер Софії Іоганесівни (1904р.н.), уродженців села Червоний Яр, Саратовської губернії, нічого не відомо. Німецькі родини були віруючі, мали багато дітей. Але страшне лихоліття розкидало родини, багатьох взагалі знищило. Залишається тільки дякувати долі, що вижили діти прадідів - моя бабуся – Емілія Каспарівна Ріттер (1933р.н., німкеня з Поволжя), її три сестри та брат. Що повернувся з трудармії «Сталін-вуголь» прадід Каспар Генріхович до своєї родини у спец поселення № 641 у 1947р. Правда повернувся, із слів бабусі Емілії, зовсім слабий і хворий, але живий.

Аналізуючи поточний архів Полтавського ЦНК «Відергебурт», в якому копії документів накопичуються з 1996р., могу з впевненістю стверджувати, що лишитися в живих щастило на всім.

Вище зазначені, масові репресії 1937 – 1938 років, отримавши звинувачення в проведенні контрреволюційної націоналістичної діяльності, зазнали такі німецькі сім'ї:

- Шефер Християн Вільгельмович (1878р.н.), уродженець та житель с. Біловежі № 2 Дмитрівського (нині Бахмацького) району Чернігівської області. Працював у колгоспі «Шлях Леніна». Заарештований 28вересня 1937р., розстріляний -17 грудня 1937р. Реабілітований 28 серпня 1989р, заключенням зам. прокурора Чернігівської області, на підставі ст.1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16.01.1989р. «Про додаткові заходи щодо встановлення справедливості до жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х та на початку 50-х років».

- Штахман Євген Альбертович (1908р.н.), уродженець м. Рига, Латвія. Заарештований 13.02.1938р. у м. Кемерово. Розстріляний - 31.05.1938р. еабілітований 06.12.1956р.

- Кашнер Іоганн Енгельбертович (1897р.н.) розстріляний у м. Полтаві 11 жовтня 1938р.

- Кайзер Костянтин Олександрович (1891р.н.), розстріляний 13 січня 1938р., у м. Уфа.

- Пфунт Маркус Якович (1916р.н.), уродженець колонії Гендлберг Молочанського району Дніпропетровської області, у 1940 році зник безвісті у м. Копійськ, Челябінської області.

- Класен Франц Іванович (1892р.н.), уродженець кол. Ново-Дворічка, Маріупольського району Донецької області. Заарештований

у 18 червня 1938р. у Ровенському районі Луганської області.
Розстріляний

13 жовтня 1938р.

- Гапула Ельза Яківна (1918р.н.), в останнє бачила свого батька у 1937р. в місті Євпаторії, а у 1943р. в тудармії загинув її брат Фрідеберт.

- Муль Юрій Костянтинович, у шестирічному віці, втратив свого батька, - Костянтина Яковича, який загинув у 1936р., а у 1939р. втратив свою матір, залишившись сиротою.

- Генкель Альвіна Карлівна також з самого малечку залишилася без батьків, тому виховувалася у притулку.

- Гак Іван Іванович втратив свого батька Іоганна, дядю та кузена у 1941 році.

Цей список безкінечний, бо тотальні репресії з початком Великої вітчизняної війни пройшлися по всім німецьким сім'ям. Знову безпідставно, тоталітарний режим загнав російських німців у тудармію та на спец поселення з клеймом «фашисти» та «вороги народу». Майже у кожній родині Полтавських німців зберігаються довідки про реабілітацію їх близьких.

Щоб ті далекі страшні часи радянських німців залишилися назавжди в пам'яті нащадків, щорічно 28 серпня в містах і селах бувшого Радянського Союзу проходить День пам'яті німецького народу. В цей день члени німецьких товариств збираються разом, пригадуючи, шануючи тих, хто пішов з життя. Це стало сумною німецькою традицією.

Я вважаю, що для збереження німецьких звичаїв та традицій цього замало. Не компактне проживання, складні показники рівня життя (насамперед, це навчання, а також пошуки роботи та не нормований робочий день, різні інтереси і таке інше), ускладнюють активне спілкування полтавської німецької молоді.

Мені здається, щоб моє покоління не втратило німецького коріння, щоб мало змогу спілкуватися німецькою, пізнавати краще традиції наших предків, ми повинні мати змогу хоча б іноді бувати у Німеччині не тільки для розваг і відпочинку, але й щоб удосконалювати свої професії.

Для цього дуже багато потрібно змінити у ставленні до німецьких меншин, як на Україні, так і у Німеччині.

Бути нам, далеким нащадкам німецьких колоністів, чи ні?...

Це риторичне питання залишається відкритим.

Джерела і література:

1. Дорога длиною в жизнь..., часть 1, Полтава 2004.-140с.
2. Жук В.Н. «Долею пов'язави з Україною». Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долі їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї. Полтава, Дивосвіт, 2006. -330с.
3. Поточний архів громадської організації «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт». Копії довідок про арешти, розстріли та реабілітації громадян німецької національності – рідних членів ПЦНК.
4. "Volk auf dem Weg". Альманах. 6 выпуск 1998г. Издатель: Землячество немцев из России, Совет по культуре немцев из России (г. Штутгарт) совместно с Ассоциацией общественных объединений "Международный союз немецкой культуры" (г. Москва).
5. "Volk auf dem Weg". Альманах. 6 выпуск 1998 г. Издатель: Землячество немцев из России, Совет по культуре немцев из России (г. Штутгарт) совместно с Ассоциацией общественных объединений "Международный союз немецкой культуры" (г. Москва).

УДК 94(470) "17/1917"

НЕМЕЦКИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ НА УКРАИНСКИХ И БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ИСКАНИЯ И ОБРЕТЕНИЕ

Сергей Юрис, Елена Нарижная

Проблема свободы вероисповедования и возможности интеграции новых религиозных направлений в социальную структуру общества и государства постоянно актуализируется в европейской истории. Не всегда государство, получившее от части своего социума новую религиозную идею, оказывалось способно ее воспринять. Так произошло с одной из протестантских деноминаций – анабаптистской, отказавшейся признать связь церкви и государства, и подчеркивавшей огромное значение личного религиозного опыта, свободы в светском государстве. Ее разнообразные течения в виде независимых общин вынуждены были искать убежища от постоянного преследования как со стороны католиков, так и со стороны

других протестантов в лице приверженцев лютеранства, кальвинизма, цвинглианства и т.д.

Благодаря либеральным взглядам в религиозно-духовной сфере представителей известной в Российской империи династии Румянцевых и их ходатайству немецкие переселенцы анабаптисты в 1763-1771 гг. впервые появляются на украинских и белорусских землях. Граф П. Румянцев-Задунайский получает два близкорасположенных имения: Вишенки на берегу р. Десны приобретает самостоятельно в 1767 г., а Гомель на берегу р. Сож ему жалует в 1775 г. императрица Екатерина II. Он сразу же начинает вести активное строительство, которое фактически завершилось к 1787 г. в Украине, а к 1794 г. в Беларуси, как явствует из переписки с управляющими имениями [1]. Поселив в своем имении Вишенки Черниговской губернии последователей Гута, генерал-губернатор Малороссии с разрешения императрицы в 1786 г. и далее принимал немецких колонистов, приглашенных для освоения украинских земель. Первыми прибыли единоверцы гуттеров – меннониты, позже лютеране (1788 г.), также страдавшие от дискриминации католической церкви.

Привлекали меннонитов к переселению правительственные гарантии полной автономии в церковно-религиозном управлении и возможности следовать пацифистским идеям своего вероучения. В 1786-1871 гг. в Российскую империю из Пруссии и польского г. Данцига переселилось около 10.000 человек, образовав комплексы поселений-анклавов в Волынской, Екатеринославской, Таврической и Самарской губерниях [2]. В чужеродном этническом окружении они сохраняли традиционный общинный уклад, сформированный на немецких землях. В Гомеле уже сын графа Румянцева Николай Петрович дал разрешение на заселение околицы Волотова немецким колонистам, в основном ремесленникам. Многие из них были заняты на производстве кирпича. Тем не менее, сильной немецкой общины на южно-белорусских землях не сложилось вплоть до 1909 г., пока немецкая колония с украинской Волыни из-за осложнения арендных отношений не вынуждена была переехать в Мозырское Полесье, купив там землю у местного помещика Ансельма [3, с. 12].

Церковную жизнь самоуправляемых анабаптистских общин в России контролировало МВД, ибо они, отрицая над собой какое-либо духовное единоначалие, не избирали общего церковного руководства, получив по закону свободу в разрешении церковных дел. Общий административный надзор вел Попечительный Комитет. Поэтому министр внутренних дел и его департамент духовных дел иностранных

исповеданий руководствовался рекомендациями Генеральной консистории Евангелическо-Лютеранской церкви, органа высшей духовной инстанции протестантов в России. Существовавшие на религиозной почве разногласия между меннонитами и лютеранами приводили к конфликтам с российскими чиновниками, все это осложнялось и постоянными внутренними распрями независимых друг от друга меннонитских, гуттерских общин. Уравновесили ситуацию земская и колониетская реформы (1871-1874 гг.). Принцип реализации универсальной политики ко всем иностранным колонистам позволил выровнять социальный и церковный статус всех членов их этноконфессионального сообщества, разрушить изоляцию немецкоговорящих колоний. Однако дальнейшее уравнение в политических и гражданских правах с российским обществом влекло за собой ограничение их религиозных свобод и права на отказ от воинской обязанности, на контроль своих немецких школ, на неподсудность местным гражданской администрации и судебной власти. Попытка царского правительства ввести военную службу даже в альтернативной форме вызвала отток всех гуттеров и консервативно настроенных меннонитов в США, Канаду, Латинскую Америку – трети всех немецких колонистов данной религиозной деноминации [2].

17 апреля 1905 г. был принят «Именной Высочайший Указ Правительствующему Сенату», получивший название указа о веротерпимости, который утверждал права православия в качестве господствующей и первенствующей конфессии. Вместе с тем переход из православия в другое вероисповедание больше не влек наказаний и гражданских ограничений. Сектантам обеспечивалась свобода вероопределения. Были установлены порядок образования религиозной общины, права ее членов и руководителей (старшин), но введенные в 1910 г. новые правила регистрации религиозных общин позволили государственной администрации контролировать их деятельность, прежде всего, миссионерскую. Начавшаяся Первая мировая война вызвала вынужденную политическую и социально-экономическую дискриминацию со стороны Российского государства в условиях военного времени этнических немцев, тем более – исповедовавших пацифистские идеи. Количество меннонитов на украинских землях, представлявших радикальное направление протестантизма, стало стремительно сокращаться.

В целом, протестантизм, был и оставался немногочисленной конфессией Российской империи. Так, на белорусских землях количество лютеранских и кальвинистских храмов было соответственно – 30 и 10. С

середины XIX в. стали распространяться такие новые направления протестантизма как баптизм (сложился под воздействием анабаптизма и кальвинизма) и евангелическое христианство (внутри него сформировалось пятидесятничество). В 1870-е гг. баптизм получил массовое распространение в основном среди немецких колонистов и латышей. Он быстрее распространялся в крестьянской среде и в меньшей степени – среди горожан белорусских губерний. Первой была создана баптистская община в д. Уть (Гомельский уезд), к 1905 г. баптисты возвели там первый молитвенный дом. Количество последователей баптистской деноминации в конце XIX в. составляло несколько сотен, а в годы Первой мировой войны к ним примкнули бывшие военнопленные и протестантские миссионеры.

По количеству протестантов накануне Первой мировой войны доминировала Витебская губерния, где в 1897 г. их было 3,1 % населения (46,6 тыс. чел.). Однако в связи с приближением линии фронта к Беларуси по законам от 2 февраля 1915 г. и 13 декабря 1915 г. немецкие колонисты должны были прекратить свое землевладение и землепользование, за исключением тех семей, члены которых служили в царской армии. Кроме того, русское военное командование издало приказ о выселении немецко-колонистов из прифронтовой полосы в 24 часа. Много немцев покинуло Гомельское Полесье и с уходящими кайзеровскими войсками в 1918 г. [3, с.12; 4, л. 2]. Все эти события привели к тому, что ожиданиям немецких колонистов на обретение если уж не религиозной свободы, так хотя бы социально-экономической независимости не суждено было сбыться. При сравнении судеб немецких переселенцев Черниговщины и Гомельщины, соседних регионов Российской империи, учитывая их приглашение и расселение на землях одних владельцев гр. Румянцевых, становится очевидно, что процесс их ассимиляции подталкивался сферой деятельности. Так, в имение Вишенки переселились земледельцы, а в Гомель – ремесленники, которым в поликонфессиональном и полиэтническом городе было сложнее сохранять свою принадлежность к диаспоре.

Литература:

1. Нац. ист. арх. Беларуси в Минске (НИАБ). – Ф. 3014. – Оп. 1. – Д. 45, 51, 72.
2. Безносова О. Особенности конфессионального статуса меннонитов в царской России 1786-1917 г. /О.Безносова / [Электр. рес.] Режим доступа. URL:[http:// www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/ Vchdpu/ist/2008_52/](http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2008_52/) (дата обрац.: 01.04.2013).

3. Малые диаспоры Гомельщины в 20-30 е гг. XX в.: анализ. мат. и док. Гос. арх. Гомел. обл. / Под ред. В.П. Пичукова. – Гомель, ГГТУ им. П.О. Сухого, 2008. – 250 с.
4. НИАБ. Ф. 2687 –. Оп. 1. – Д. 264.

УДК 94(477.53:430)«17»

НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ XVIII СТ.

Світлана Петренко, Наталія Семергей

На території сучасної України поруч із слов'янами з давніх-давен розселилися люди різних національностей. Були серед них і німці. Вивчення історії кожного з етносів на українських теренах є важливою умовою становлення демократичного суспільства.

Німецька селянська колонізація України розпочалася ще в ранньому середньовіччі. Уже у XII ст. перші, як правило, компактні німецькі поселення землеробів, а пізніше й торгівців з'явилися на території нинішніх Закарпатської та Львівської областей. У 1917 р. у республіці (в її сучасних державних кордонах) налічувалося понад 400 тис. німців (за іншими даними – понад 900 тис.).

З другої половини XVIII ст. починається новий етап масової колонізації. У 1763 р. російська імператриця Катерина II, німкеня за походженням, видала указ, метою якого було сприяння і заохочення досвідчених селян-хліборобів з Німеччини до активного освоєння земель Південної України. У 1775 р. спеціальним маніфестом вона закликала іноземців, вихідців із країн Європи, оселятися на територіях Російської імперії. Численні переселенці з Данціга осіли в Єлизаветградському та інших повітах Таврійської та Катеринославської губерній.

Німецькі колоністи мали встановлені царським урядом певні привілеї – більші земельні ділянки, асигнування з державної скарбниці для початку господарських робіт, їх на 50 років звільняли від податків та повинностей і назавжди – від рекрутчини. Вони освоїли чимало нових, до того ніколи не ораних земель на Півдні України, займалися тваринництвом і садівництвом. Квітучі німецькі села з кам'яними будинками були оазисами заможності на Півдні Російської імперії. Чимало німців працювало і на промислових

підприємствах: здебільшого це були техніки, механіки, інженери тощо.

Німецькі колонії були засновані на території нинішніх Запорізької, Херсонської, а трохи пізніше – Дніпропетровської, Донецької, Кримської, Миколаївської та Одеської областей України.

Виникали німецькі колонії в районі Каховки, в Криму. Інтенсивна німецька колонізація у 80-х рр. XVIII ст. простежувалася на Галичині й Закарпатті. До Першої світової війни дві численні колонії були в м. Коломиї, німецькі або змішані українсько-німецькі села існували в районі Рахова, Виноградова та в інших місцях Закарпаття.

Перші німецькі колонії на Волині, як зазначає С. А. Макарчук, з'явилися наприкінці XVIII ст. Вони були створені великими поміщиками із вихідців Східної Пруссії та Шльонська Цешинського. На думку дослідника М. Бормака, князь Чарторийський одним із перших у краї направив німецьких колоністів до свого маєтку у Корець. Саме тоді почали засновуватися німецькі села-колонії. Першим таким селом був Міхельсдорф (1782) неподалік від Холма. У 70-х рр. XVIII ст. деякі волинські поміщики стали запрошувати з Австрії, Польщі, Німеччини німецьких фахівців, пропонуючи їм облаштувати різні заводи (мануфактурні, цукрові, винокурні та ін.), тим самим сподіваючись збільшити свої прибутки. Правда, через примітивність ці підприємства не виправдали покладжених на них сподівань і досить швидко припинили своє існування. Але ці традиції участі німців у розвитку Волинської промисловості знайшли своє продовження у XIX ст. коли розпочався період масової німецької колонізації в цьому регіоні.

У литовсько-польську добу німецькі колоністи, крім Галичини, розширили зони переселення до Волині й Поділля. У цей час вони проживали вже не лише в містах, а й в окремих селах. Поява німців у цьому регіоні надавала українським поселенням певних середньоевропейських рис, де запроваджувалися самоврядні управлінські засади.

У XVI – першій половині XVII ст. з'явилися німецькі купці й промисловці на Наддніпрянщині та Лівобережній Україні. Вони орендували й розбудовували власні маєтки, налагоджували виробництво поташу, спеціалізувалися в деяких галузях сільського господарства (садівництво, городництво, вівчарство, вирощування тютюну, лікарських рослин тощо). Згодом, за часів Гетьманщини, були засновані цілі німецькі колонії, де проживали й учасники

військових з'єднань, які складали наймані частини гетьманських військ.

На думку С. А. Макарчука, німецьке поселення колоністів виникло у Борзенському повіті Чернігівської губернії в 1766р., це були переважно переслідувані за віру сектанти, селяни, дрібні ремісники.

У 70 – 80-х рр. XVIII ст. у с. Вишеньки в маєтку графа Рум'янцева поселилися меноніти, яких у Європі переслідували за віру, що пропагує мирне співжиття в світському суспільстві, відсутність насильства, ненасильницькі методи протесту та вирішення спірних питань і пацифізм. У 1790 р. вісім великих колоній менонітів з'явилося в Хортицькому окрузі. Ці поселення поповнилися з Південної Німеччини сектантами – хіалістами.

У другій половині XVIII ст. почалася нова хвиля німецької колонізації на українських землях, як на тих, які відійшли до складу Російської імперії, так і на зайнятих Австрією.

Активне заселення німецькими колоністами Побужжя почалося після того, як на основі Ясського мирного договору 1791 року воно відійшло від Туреччини до Росії. Тоді згідно з «Планом про поділ у Новоросійській губернії казенних земель та їх заселення», виданим ще в 1764 р., різного звання люди почали одержувати тут землі у спадкове володіння. Кожна переселенська сім'я могла одержати ділянку державної землі спочатку розміром 26-30 десятин, а пізніше – і 60 десятин. Поселенці отримували грошові позики, звільнялися від сплати податків на строк від 6 до 16 років, їм дозволялося вступати у купецький стан або ремісничі цехи. Поміщики й офіцери користувалися ще й додатковими пільгами. Розміри їх маєтків встановлювалися від 1,5 до 15 тисяч десятин землі.

Ведення господарства у колоністів було переважно інтенсивним. Часто використовувалася наймана праця. Причому зарплата в їх господарствах була на 50-70 відсотків вища, ніж у найближчих господарствах, і до них постійно йшли в найми працівники, які дорожили своїм місцем роботи і сумлінно працювали нарівні з господарями.

Німці-колоністи мали міцні сім'ї. Глави сімейств завжди відзначалися своєю ошадливістю, тверезістю і турботою про майбутнє та поліпшення добробуту своїх спадкоємців. Мати вважалася господинею дому, хоча всі важливі питання по господарству в основному вирішувалися главою сім'ї – батьком.

У «Матеріалах для географії і статистики Росії, зібраних офіцерами генерального штабу в Херсонській губернії» підполковник А. Шмідт писав: «Усі німецькі колонії в окрузі відзначалися чітким плануванням дворів. Вулиці в населених пунктах були прямими і широкими, щоб не дуже забруднювалися у бездоріжжя. Будинки, здебільшого споруджені з фронтонами, перпендикулярно впиралися у вулиці, дахи були з соломи чи очерету. Сусідні будинки з'єднувалися між собою високими огорожами. На вулиці біля кожного двору влаштувалися обгороджені квітники. За дворами розміщувалися склади хліба у стогах, обгороджені, а іноді відокремлені від сусідніх токів лише дорогами. За токами росли сади, розділені між господарями повздовжніми алеями, що впиралися у самісінький кінець загального саду чи парку».

Дослідник В. Душко зазначає, що у колоніях високо цінувалася грамотність. Серед менонітів не було неписьмених. Усі діти відвідували школи.

Отже, німецька колонізація XVIII ст. мала переважно землеробський характер. Вона вплинула на розвиток сільськогосподарського виробництва. Німецькі колоністи зробили певний внесок у матеріальну культуру, побут і духовне життя українців.

УДК 929 Штеппа «1096-1958»

ІСТОРИК КОСТЬ ШТЕППА: МІЖ НАУКОЮ І РОЗВІДКОЮ

Ігор Верба

Кость Годосович Штеппа (1896-1958) – один із найобдарованіших українських істориків, етнологів, фольклористів і педагогів, людина складної і трагічної долі. Він залишив помітний слід у розвитку антикознавства та візантиністики в Україні у 1920–1930-х рр. Значним був його внесок і в освітній рух УРСР зазначеного періоду. Як талановитий учений він проявив себе і в еміграції.

Тривалий час багатогранна діяльність К.Штеппи не була предметом спеціального дослідження ні вітчизняної, ні зарубіжної історичної науки. Тавро колаборанта, «зрадника інтересів

українського народу», відсутність особистого фонду історика в Україні, закритість і розпорошеність архівних матеріалів не сприяли вивченню його життя і діяльності. Хоча за останні роки виявлена достатня кількість документів, які дозволяють певною мірою охарактеризувати працю К.Штеппи та визначити гідне місце у науково-академічному, освітньому і громадському житті України 1920–1940-х рр. та українського і російського зарубіжжя 1940–1950-х рр.

Він народився в старовинному місті Лохвиця що на Полтавщині в родині німецьких переселенців. Батько служив священником у місцевій церкві.

Історичний світогляд К. Штеппи постав на ґрунті традицій просвітництва. Велику роль у формуванні наукових інтересів ученого відіграли представники Полтавського історико-археологічного комітету, в роботі якого Кость Тодосьович брав участь, особливо В. Пархоменко.

Упродовж 1914 – 1916 рр. майбутній дослідник став вихованцем історико-філологічного факультету Петроградського університету, учнем відомого історика-антикознавця М.Ростовцева, під керівництвом якого розпочав свої наукові студії з історії античної культури. Ще студентом у Петрограді К.Штеппа включився у громадську роботу, відвідував засідання українського клубу, поділяв програму Української партії соціалістів-революціонерів.

К. Штеппа – учасник Першої світової і громадянської воєн. Під час останньої воював у Добровольчій армії Військових сил півдня Росії під командуванням генерала Денікіна та в Російській армії барона Врангеля; захищав Крим від більшовиків. Дивом вижив після поранення і в госпіталі в документах змінив національність на «українець», а у прізвищі залишив одне «п». Цим прізвищем у радянський час він буде підписувати всі свої праці.

По закінченні Ніжинського інституту народної освіти (1921) К.Штеппа навчався в аспірантурі Науково-дослідної кафедри історії і мови при Ніжинському ІНО у секції античної культури (1924). Під керівництвом проф. І.Семенова захистив промоційну працю «Вчення о демонах в античній і християнській літературі в епоху зародження християнства», у схвальних відгуках на яку відзначалася глибока ерудиція автора, ґрунтовні знання давньогрецької, латинської, німецької, французької й англійської мов, уміння користуватися першоджерелами, володіння науковими методами дослідження [1, с.37].

З 1924 р. К.Штеппа працював професором і деканом Ніжинського ІНО. Був блискучим лектором, який користувався авторитетом у студентів і викладачів, умілим організатором педагогічного процесу, конструктором новаторських ідей. Саме Костянтин Тодосьович одним із перших в Україні застосував у викладанні Дальтон-план-систему колективної підготовки студентів методом конференцій, лабораторних і практичних занять.

К.Штеппа активно займався і науковою роботою. Керував секцією античної культури Ніжинської НДК – єдиною в республіці, де готувалися кадри національних антикознавців. У 1927 р. в Одесі він успішно захистив дисертацію на тему «Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства)» і став першим в Україні доктором історії європейської культури. Рецензенти й офіційні опоненти – професори О.Покровський, І.Турцевич, М.Бережков, М.Мандес, Р.Волков, С.Дложевський, М.Болтенко – зазначали, що це дослідження – значний внесок у вітчизняне антикознавство, автор якого бездоганно знає оригінали творів давньоримських і давньогрецьких письменників. Такої студії, яка б узагальнила всю античну і християнську літературу з демонології та англелогії, на той час не було ні в західноєвропейській, ні в українській, ні в російській історіографії. Це стало новим словом у національній історичній думці.

Наприкінці 1920-х рр. К.Штеппа активно співпрацював з Історичною секцією ВУАН, очолюваною акад. М.Грушевським. Як позаштатний співробітник, він входив до складу Культурно-історичної комісії та Комісії історичної писемності (керівник К.Грушевська). Займався дослідженням актуальних і невивчених проблем, зокрема таких, як богомільські мотиви в слов'янській народній творчості, специфіка синкретизму.

У Ніжині К. Штеппа вів активну краєзнавчу роботу: брав участь у діяльності архівно-музейної секції при Ніжинському відділі народної освіти, завідував Ніжинським окружним музеєм ім. М.В.Гоголя, був скарбником Ніжинського краєзнавчого товариства. Його зусиллями вдалося зберегти музейні старожитності та рукописи великого письменника. Кость Тодосьович сприяв становленню і розширенню системи національної краєзнавчої науки в Україні у 1920-х рр.

К.Штеппа залишив помітний слід у розвитку українського радянського сходознавства та антикознавства. У 1930–1934 рр. він фактично очолював (офіційно був заступником голови) Комісію з

дослідів з історії Близького Сходу та Візантії ВУАН. Разом із провідними вченими (акад. А.Кримський, В.Бузескул, проф. П.Кудрявцев, Б.Курц, Ф.Петрусь) займався розробкою тематики капітального корпусу джерел з історії Візантії та Близького Сходу від найдавніших часів до XIX ст., підготовкою до публікації низки тематичних збірок «Україна і Схід» у 3-х томах, «Студії з Туреччини» та «Історіографічні студії й наукові повідомлення». К.Штеппа брав участь у археологічних розкопках античних міст у Криму – Мірікея та Пантікапея, здійснив наукову експедицію у Середню Азію.

Водночас Кость Тодосьович залучався і до громадської праці. Учений читав лекції в Будинку Червоної Армії та в Домі народів Сходу, надавав консультації з історії, залучався до посівних кампаній, улаштовував виставки, був членом міської ради Києва. У 1930–1941 рр. (з перервою) він працював у Київському університеті на посаді декана історичного факультету (до 1938 р.) і завідувача кафедри стародавньої історії. К.Штеппа відстоював курс на читання лекцій українською мовою, виступав проти русифікації історичного факультету КДУ. Написав такі методичні та монографічні праці, як «Методичні вказівки для заочників до програми з історії середніх віків», «Методика викладання історії», «Револуція рабів в античному світі»; організував курси з перепідготовки вчителів-істориків середніх шкіл. К.Штеппа виявив себе як блискучий лектор і організатор навчального процесу, однак йому постійно доводилося пристосовуватися до більшовицької системи.

З березня 1938 р. до вересня 1939 р. Кость Тодосьович перебував під арештом. Його звинуватили буцімто в націоналістичній діяльності у сфері освіти, організації повстанських загонів на Київщині і Чернігівщині з метою створення самостійної Української держави та шпигунстві на користь японської розвідки. Упродовж півтора року слідства (за цей час у К.Штеппи змінилося 13 слідчих) учений звідав всі муки ув'язнення: шість місяців суворої ізоляції, п'ятдесят днів позбавлення сну (так званий «конвеєр»), побої, тривалі допити, камеру смертників.

У цей час сім'я К.Штеппи опинилася у надзвичайно скрутному становищі: залишені без засобів до існування, діти вченого хворіли, страждали від цькувань і «проробок» у школі, а найменша донька, яка народилася на другий день після арешту Костя Тодосьовича, померла через кілька місяців. Зазнала репресій і родина вченого: брат Вольдемар був розстріляний у 1938 р., а батьки виселені з рідної домівки.

Спочатку в ув'язненні К.Штеппа стійко тримався, але пізніше, фізично й морально зламавшись, підписав усі свідчення і визнав свої «провини». Сповідування ідеології виживання дало свої результати – вченого звільнили з в'язниці. У порятунку зіграла роль та обставина, що він розповів, що ще з 1927 р. був завербований органами ДПУ УСРР як секретний співробітник під псевдонімом «Лохвицький». Працював К.Штеппа серед наукової інтелігенції, зокрема української. Близько зійшовся з родиною М.Грушевського. Став особистим другом його дочки Катерини. Часто виїжджаючи у наукові відрядження, займався збором інформації [2, арк.181].

Коли після Другої світової війни вчений опинився в еміграції у США, каральні радянські органи з метою дискредитації оприлюднили факти співробітництва з ними під час слідства, гіперболізуючи його роль як інформатора НКВС.

З вересня 1941 р. – до вересня 1943 р. К.Штеппа перебував в окупованому Києві. Він став колаборантом і служив новій владі на адміністративних і керівних педагогічних посадах. Був завідуючим відділом освіти і культури КМУ (вересень – листопад 1941 р.), відроджував після відступу Червоної армії початкову, середню і вищу освіту, піклувався про налагодження роботи всіх освітніх, науково-дослідних і мистецьких закладів міста, відновлював діяльність міських архівних, музейних і спортивних установ, займався добором кадрів, об'єднанням національно-свідомих працівників у профспілки, організацією методичних курсів з гуманітарних дисциплін.

Завдяки сприянню К.Штеппи в Києві почали працювати Українська академія наук, Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича, Центральний архів давніх актів; зорганізувалася Всеукраїнська учительська спілка. Одержана робота й налагоджений побут (виділялося житло, влаштовувалися їдальні) врятували життя багатьом інтелектуалам, особливо у голодну і холодну зиму 1941–1942 рр.

К.Штеппа доклав чимало зусиль для відродження Київського університету, в якому впродовж листопада 1941 р. – до початку 1942 р. виконував обов'язки ректора. Йому вдалося підібрати високопрофесійні педагогічні й адміністративно-технічні кадри (проф. О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко та інші), забезпечити фінансування та налагодити діяльність цього навчального закладу. Були створені факультети й кафедри, функціонували ботанічний сад та обсерваторії, почався прийом студентів. Звичайно, на вимогу Рейхскомісаріату України викладання гуманітарних дисциплін

проходило в контексті ідеалізованої історії україно-німецьких взаємин і «визвольної місії Великонімеччини». Однак на початку 1942 р. Київський університет був закритий після розпорядження гауляйтера України Е. Коха про впровадження для місцевого населення лише початкової (чотирикласної) освіти.

3 грудня 1941 р. до вересня 1943 р. К. Штеппа очолював редакцію «Нового українського слова», що постала замість газети «Українське слово», редколегію якої, переважно оунівського складу, заарештувало і стратило гестапо. (О. Теліга, І. Ірклівський) [3, арк. 2]. Видання підпорядковувалося ідеологічним установкам Міністерства окупованих східних областей, керованого А. Розенбергом, тож його про самостійний курс не було й мови. Співробітники К. Штеппи переймалися насамперед тим, як вижити у складних умовах окупації. Тиск на самого редактора був величезний: в одному із концтаборів Німеччини у заручниках перебував його син Еразм. Нацисти до К. Штеппи ставилися насторожено. По-суті, тримали його під домашнім арештом, не даючи дозволу на виїзд; жодними винагородами не відзначали.

Головним завданням редакції К. Штеппою газети була пропаганда воєнної могутності й культурно-виховної місії Третього рейху, а також антирадянська та антисемітська тематична спрямованість більшості публікацій. Видання проводило і політичну пропаганду, передрукуючи переважно офіційні повідомлення німецької преси. До національно-визвольного руху українців К. Штеппа й редколегія газети ставилася нейтрально, вважаючи, що її вплив на населення Києва незначний.

Нацисти використовували ім'я й авторитет Костя Тодосьовича в антиукраїнських і антирадянських цілях. До того ж він стверджував, що в умовах війни необхідно боротися з головним ворогом – більшовизмом, а всьому, що заважає цій меті, треба чинити опір. Учений не поділяв думки діячів національно-визвольного руху щодо негайного створення Української самостійної держави, вважаючи це справою майбутнього. Інтернаціоналіст за переконанням, він виступав проти русофобії та вилучення російської мови й культури з побуту й духовної сфери українців, наголошував, що це веде до національної ворожнечі й послаблює боротьбу з більшовизмом. У статті «Як ми ставимося до росіян» К. Штеппа виступав проти ототожнення росіян із більшовиками, стверджуючи, що тоталітаризм не має національності. Пізніше, посилаючись на декларовані вченим позиції, українська

націоналістична преса за кордоном творитиме міф про К.Штеппу – «зрадника інтересів українського народу».

Попри все публікації «Нового українського слова» з національної тематики відзначалися узагальненнями й нечіткою позицією, що викликало обурення не лише українських кіл, а й окупаційної влади. Газета виконувала суто інформаційні функції, про що, власне, свідчать її статті і звіти поліції безпеки. Не користувалося видання й популярністю у читачів. Тож діяльність редакції «Нового українського слова» на чолі із її керівником викликала невдоволення німецької адміністрації, оскільки пропагандистське завдання, яке ставилося перед ними, не було виконане належним чином.

У травні – листопаді 1942 р. Кость Тодосьович працював науковим консультантом Музею-архіву переходної доби історії м. Києва, у якому готувалися до друку матеріали про злочини більшовиків у культурній сфері (руйнування церковних і світських пам'яток за радянської влади). Він консультував науковців у проєкті з видання джерел до історії Магдебурзького права в Україні. В окупаційному Києві К.Штеппа також став подвійним агентом, бо був завербований німецькою службою SD під псевдонімом «Костя» як секретний співробітник і збирав інформацію серед представників Української автокефальної православної церкви.

У листопаді 1943 р. учений опинився за кордоном, спочатку у Німеччині, а з 1952 р. – у США. У Німеччині він працював у відділі пропаганди міністерства окупованих східних областей (м. Танненберг-Найденбург), видавав російськомовний журнал «На досуге» для вояків Російської визвольної армії. Його син Еразм воював у збройних силах Німеччини й у 1945 р. потрапив у радянський полон, був засуджений на двадцять п'ять років концтаборів, з яких десять років провів на Колимі.

К.Штеппа став одним із фундаторів Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені. Метою діяльності цього закладу було донести до закордонного читача об'єктивне відтворення теорії і практики тоталітарної радянської системи. Учений написав кілька монографічних студій і вважався одним із найвідоміших спеціалістів-радянологів на Заході. У США він працював у «Американській комісії за визволення» і на радіостанції «Свобода», писав публіцистичні праці, збирав матеріал до радянської історіографії. Донька історика – Агляя Горман – є відомим у США спеціалістом з російської літератури, доктором наук, автором цікавих спогадів про життя родини Штеппу у більшовицькій Україні.

У науковому доробку К. Штепи солідні монографії, більше 100 наукових статей і рецензій, публіцистичних студій. Його творчий шлях можна розділити на два періоди: «радянський» та «еміграційний». Це дає змогу простежити еволюцію дослідницької діяльності, світогляду, історичних поглядів ученого. Якщо перший етап (1920-1930 рр.) був пов'язаний зі становленням К.Штепи як історика-антикознавця, спеціаліста з релігійних учень і рабовласницьких рухів у Римській імперії, то на другому (кінець 1940-х – 1950-і рр.) він зосередився переважно на дослідженні історичних питань, і другий – 1930-ті рр. У 1920-х рр. він створив свої найкращі наукові студії, серед яких «Нариси з історії античної й християнської демонології: До питання про походження християнства», «Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості», «До українських переказів про створення першої людини», «Селянські рухи в Римській імперії: I.Circumcelliones», «З монастирського побуту старої України». Вони засвідчують широку проблематику дослідницьких інтересів К.Штепи: специфіка раннього християнства, боротьба селянства Римській імперії проти рабовласницького ладу, демонологічні вірування й ангелологія в античному світі та у віруваннях і фольклорі українців. У своїх працях Кость Тодосьович нерідко виступав як першовідкривач, студіюючи ще не опрацьовані історичною наукою теми.

У 1930-х рр. К. Штепа працював у складних суспільно-історичних умовах радянського тоталітаризму. Учений не був однозначний у своїх науково-історичних висновках та оцінках різних подій і явищ, намагався застосувати у своїх працях марксистсько-ленінську методологію («Маркс, Енгельс і проблеми античного способу продукції», «Революція рабів в античному світі»). Його праці цього часу – свідчення вимушеного компромісу, на який ішов дослідник, щоб мати можливість займатися справжньою наукою: К.Штепа здійснив велику роботу щодо розширення джерельної бази з антикознавства та з візантиністики, залучив до наукового вжитку значну кількість нових комплексів документальних джерел. Тим самим він зробив вагомий внесок у розробку багатьох питань класичної античної та візантійської історії, заклав своїми працями підґрунтя для подальших історичних та археографічних студій, запровадив методіку досліджень, висновки яких ґрунтувалися виключно на основі аналізу першоджерел – творів давньоримських, давньогрецьких і християнських авторів.

Неупереджений аналіз наукової спадщини К.Штеппи дає змогу визначити його місце у національному антикознавстві та візантикознавстві як визначного фахівця, котрий залишив помітний слід у вивченні таких важливих проблем духовної історії Риму та Візантії, як поетична міфологія, постать бога-демона, поява ангелів-посередників, жертвоприношення в часи античності, народні рухи у Східній Римській імперії, слов'яно-візантійські відносини, християнські віровчення, проблема культурних зв'язків між Сходом та Заходом.

Перебуваючи в еміграції, К. Штеппа зосередив свою увагу виключно на осмисленні аспектів радянського тоталітаризму. Він був одним із перших, хто цю проблему досліджував глибоко, всебічно і науково. У таких своїх працях, як «Чистка в Росії» (у співавторстві), «Російські історики і Радянська держава», він раніше, ніж інші науковці (як, наприклад, О.Солженіцин) засудив антигуманну сутність більшовизму й теоретично розкрив механізм репресій у радянській державі 1930–1940-х рр.

Література:

1. Верба І.В., Самофалов М.О. Історик Кость Штеппа: людина , вчений, педагог. – К., 2010. – С.37.
2. Галузевий архів Служби Безпеки України, спр. 50407, Ф П. – Т.1, арк.181
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4628, оп.1, спр.1, арк. 2.

УДК 7.078

ШТИГЛИЦЫ: ПРЕДПРИНИМАТЕЛИ И МЕЦЕНАТЫ

**Татьяна Владимировна Оникко,
Татьяна Анатольевна Оникко**

Роль семьи Штиглиц, выходцев из небольшого немецкого городка, в деловой и культурной жизни Российской империи чрезвычайно велика. Масштабы их финансовой и промышленной деятельности снискали популярность и всеобщее уважение. Благодаря деловой порядочности Штиглицы пользовались личным

покровительством Александра I, а впоследствии и Николая I. Это свидетельствует о внимании Высочайших особ к людям предприимчивым (не зависимо от их национальности), действовавших не только в собственных интересах, но и для блага государства.

Российская история семьи Штиглиц началась в конце XVIII в., когда коммерсанты – братья Николай и Бернард – жители немецкого княжества Вальдек решили покинуть родину и, подобно многим своим соотечественникам, попытаться счастья в России. На новой родине удача им улыбнулась: Бернард обосновался на Украине в Кременчуге, занялся там торговлей зерном, винными откупами, разведением овец-мериносов и скоро разбогател. Он остался жить на юге Российской империи, с его именем связано много памятных мест в Одессе. Николай сначала также промышлял зерном и соляным промыслом на Украине, затем переключился на винные откупа, переселился в Санкт-Петербург, где основал торговый дом и начал заниматься финансовыми операциями. Во время войны 1812 г. он занимался поставкой продовольствия для русской армии, за что был пожалован дворянским званием. Николай умер рано, в 1820 г., завещая состояние младшему брату Людвигу.

В 1802 г. в Санкт-Петербурге объявился третий Штиглиц – младший брат Николая и Бернарда Людвиг, сделавший на новой родине карьеру еще более фантастическую, чем старшие братья [1]. Он стал главой банкирского дома «Штиглиц и К» и придворным банкиром императора Александра I. Людвиг Штиглиц был признанным лидером среди петербургских банкиров. За оказанные правительству услуги в 1826 г. он был возведен в потомственное баронство Российской империи. Большие суммы Людвиг Штиглиц вносил на содержание учебных заведений: Технологического института и двух училищ – Коммерческого и Торгового мореплавания, дома для содержания нищих, детской больницы и образцового приюта. Ему и предстояло стать отцом самого известного представителя этой фамилии – барона Александра фон Штиглица.

Александр Людвигович Штиглиц родился в Санкт-Петербурге осенью 1814 г. Родители привили ему интерес не только к финансам, но и к музыке, литературе, театру. Получив классическое домашнее образование, Александр был послан учиться в Дерптский университет, где проявил большие способности к науке. Он увлекался древними языками, живописью, литературой. По окончании университета молодой человек много путешествовал по Европе, а вернувшись в 1840 г. в Россию, поступил на государственную службу в Министерство финансов. Еще в 1843 г., тотчас же после смерти отца, он был утвержден почетным членом

совета Санкт-Петербургского коммерческого училища. В 1846 г. столичное биржевое купечество впервые выбрало Александра Людвиговича на должность председателя Биржевого комитета Санкт-Петербурга, который он непрерывно возглавлял до 1860 г.

Перед тем, как в 1860 г. занять важный государственный пост – стать первым управляющим Государственного банка, барон Штиглиц ликвидировал все свои частные банковские дела и по собственной воле снял с себя обязанности председателя Биржевого комитета – чтобы не было конфликта интересов. К тому же свои колоссальные сбережения он предпочитал хранить в российских банках, при этом отмечая: «Мой отец и я заработали свое состояние в России. И я готов потерять с ней свое состояние, если она окажется несостоятельной» [2].

Александр Людвигович так же, как и его отец, не жалел денег на благотворительность. В 1853 г., в день празднования пятидесятилетнего юбилея торгового дома «Штиглиц и К», молодой владелец фирмы щедро наградил всех своих служащих, причем никто не был забыт, до артельщиков и сторожей включительно. Во время Крымской войны им было сделано два крупных пожертвования (по 5 тыс. руб. каждое) на нужды российского воинства: в 1853 г. – в пользу Чесменской военной богадельни и в 1855 г. – в пользу морских чинов, лишившихся имущества в Севастополе.

В 1855 г. Александр Людвигович совместно с бароном Фелейзином занялся постройкой железнодорожной ветки из Петербурга в Петергоф (Петергофская железная дорога) и из Гатчины в Лугу (Балтийская железная дорога). Вскоре была сдана ветка, соединяющая Петергоф и Красное село. Барону фон Штиглицу Санкт-Петербург обязан и появлением Балтийского вокзала.

В 1858 г., одновременно с пожертвованием на сооружение памятника императору Николаю I в биржевом зале, Александр Людвигович внес значительную сумму на содержание воспитанников в учебных заведениях столицы в память покойного императора, а в 1859 г. пожертвовал капитал на нужды просвещения. На средства благотворителя продолжал существовать детский приют в Коломне, основанный его отцом.

После вступления в должность управляющего Государственного Банка, А.Л. Штиглиц озаботился нуждами своих сослуживцев. При его ближайшем содействии в 1862 г. была учреждена ссудо-сберегательная касса, подкрепляемая личными пожертвованиями Александра Людвиговича. Эта касса получила наименование «капитал

имени барона А.Л. Штиглица» [3]. Из его процентов ежегодно выдавались пособия вдовам и сиротам членов кассы.

В 1876 г. А.Л. Штиглиц преподнес свой самый ценный подарок Санкт-Петербургу, отдав 1 млн руб. на создание в родном городе училища промышленного дизайна – Центрального училища технического рисования для лиц обоего пола. Вскоре последовал еще один взнос от благотворителя – 5 млн руб. на создание при училище музея художественного-прикладного творчества и библиотеки [4, с.47]. Музей представлял материал, иллюстрировавший историю развития художественных ремесел разных стран, эпох и стилей.

Училище Александра Штиглица в отличие от многих учебных заведений России имело в своем распоряжении огромные средства на организацию учебного процесса, оплату труда преподавателей, стипендии учащимся, оборудование мастерских, поездки учеников за границу, организацию четырех филиалов, строительство учебного и музейного корпусов и, конечно, на приобретение экспонатов для учебного музея, служивших образцами для создания современных произведений прикладного искусства. Таким образом, благодаря финансовой поддержке А.Л. Штиглица, учрежденное им училище заложило основы профессиональной подготовки дизайнеров.

В 1990-е гг. вуз был переименован в Санкт-Петербургскую государственную художественно-промышленную академию, и наконец в 2006 г. ему было присвоено имя основателя – Александра Людвиговича Штиглица. Музей училища тоже сохранился: сегодня это одна из богатейших коллекций декоративно-прикладного творчества в России.

А.Л. Штиглиц скончался осенью 1884 г. в 70-летнем возрасте. Они с женой не имели собственных детей, но воспитывали приемную дочь Надежду, подброшенную им. После смерти родителей она унаследовала значительную часть громадного состояния. Остальные миллионы ушли на содержание художественного училища и других образовательных учреждений, поддерживаемых Александром Людвиговичем при жизни, на помощь лютеранской церкви Святых Петра и Павла в Санкт-Петербурге, больницам города, благотворительным обществам и Петербургскому биржевому комитету.

Согласно своей последней воле А.Л. Штиглиц был похоронен в Ивангороде, в построенном им, лютеранином, православном храме Живоначальной Святой Троицы, находившемся неподалеку от его фабрик. За десять лет до смерти барона в фамильном склепе храма

нашла свое пристанище его супруга, через годы там же были похоронены и приемная дочь барона со своим мужем. Несмотря на все разрушения XX века, эта церковь уцелела, хотя ее убранству был нанесен серьезный урон.

Таким образом, идея государственного служения Российской империи нашла свое воплощение в меценатской деятельности барона А.Л. Штиглица. Сегодня мы возвращаем имена благотворителей, внесших большой вклад в становление экономики и развитие культуры России и Украины. Бесспорно, научные поиски причастности семьи Штиглиц к развитию предпринимательства в Украине, а, возможно, и местные их благотворительные действия должны быть продолжены.

Источники:

1. Соломеева А. Штиглиц Александр Людвигович / Соломеева А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.c-cafe.ru/bio/46/baron.php>.

2. Российские меценаты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cnsr.ru/news.php>.

3. Штиглиц М.С. Семья Штиглиц в Петербурге / М.С. Штиглиц [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – <http://romanov-center.ural.org/Diss/conf/culter/shtig.htm>.

4. Лизунов П.В. Штиглицы – «некоронованные короли» российских финансов / П.В. Лизунов // Вопросы истории. – 1999. – № 10. – С. 35–51.

УДК: 947.7 (=112.2) ”19/20”

Олександр Найдьонов

РОЛЬ СОФІЇ БОГДАНІВНИ ФАЛЬЦ-ФЕЙН У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ І КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Значний внесок у розвиток Херсонської області зробила Софія Богданівна Фальц-Фейн (1835-1919) – великий підприємець і співзасновник відомого заповідника Асканія-Нова і морського торгового порту Хорли. Вона народилася у багатій сім'ї німецьких

колоністів Кнауф, що осіли в Єкатеринославі (Дніпропетровськ), одружилася з Едуардом Фальц-Фейном – одним із спадкоємців відомої родини німецьких колоністів Півдня країни, які володіли тоді найбільшим у Росії вівчарським господарством (розведення овець-мериносів) і одним із кращих кінних заводів, вели торгівлю шкурами, шерстю і м'ясом через одеський порт.

Після раптової смерті чоловіка в 1883 р. Софія Богданівна успадкувала «імперію Фальц-Фейнів» і всіляко розвивала її. Вдова з вісьмома дітьми проявила себе як неабиякий підприємець. Вона переорієнтувала торгівлю шерстю і бараниною на внутрішні ринки імперії. Окрім м'ясо-молочної промисловості, інтенсивно інвестувала в інші види виробництва: розвивала птахівництво, відкрила великий консервний завод у Херсоні. М'ясні і рибні консерви «Фальц-Фейн», прикрашені вибраною Софією емблемою – Золотою рибкою на велосипеді, продавалися в Росії і за кордоном [1].

У 1897 р. пані Фальц-Фейн заснувала поселення Хорли, яке мало стати морським торговим портом, і облаштувала територію сучасного Каланчацького району. Її сім'я займалася вирощуванням високоякісної пшениці для подальшого експорту зерна і борошна в Європу.

Після обстеження узбережжя, рельєфу і глибин почалося будівництво порту і поглиблення фарватеру. Споруджувалися мол, набережні, корабельні доки, майстерні. Виросли великі склади, хлібний елеватор, контори, митниця, готель для моряків, метеостанція, пошта, телеграф (1898 р.), а також завод із переробки устриць. У місті було висаджено кілька парків, в одному з яких працювали ілюзіон, бальний зал, ресторани. Величезний поміщицький будинок на 60 кімнат звели в готичному стилі; від нього до моря впродовж двох кілометрів тягнувся англійський парк зі ставками, водоспадами, штучними гротами, ілюмінацією у святкові дні і духовим оркестром. Телефон поєднав місто не лише з портом, але і з Асканією-Новою і Скадовськом. Місто забезпечувалося овочами і фруктами з невеликого маєтку Дофінові (Дух-Фіней), розташованого недалеко від порту, де були закладені сади й овочеві плантації, побудований консервний завод. У Хорлах Софія Богданівна відкрила також гімназію для хлопчиків.

Донині у Хорлах зберігся східно-парковий ансамбль і частково – південний приморський, розбитий на окремі ділянки. Між будинками колишнього вокзалу морського порту (50-х рр. ХХ ст.) і управлінням порту (початок ХХ ст.) досі стоїть скульптура фонтану «Діана»,

виконана з білого мармуру. З-поміж кількох уцілілих будівель слід згадати лікарню, а також портові складські споруди.

Софія Богданівна підтримувала партнерські і ділові стосунки з іншими німецькими колоністами, зокрема, родиною Лінке з села Євгенівки Снігурівського повіту (нині Миколаївська область).

Пані Фальц-Фейн продовжувала запроваджений її чоловіком випуск бон (жетонів), за допомогою яких частково або повністю оплачувалася робота працівників для купівлі ними товарів із софіївських крамниць і магазинів [3].

Увінчало діяльність Софії Богданівни засноване нею приватне пароплавство, яке налічувало 6 суден (із них два були пасажирськими) та кілька буксирів. Пасажирські пароплави користувалися великою популярністю на чорноморських лініях. Коли в 1903 р. сюди прийшло перше судно, Хорли отримали статус порту. Він єдиний у всьому Північному Причорномор'ї не замерзав узимку.

На хорлівському рейді можна було побачити прапори Німеччини, Австрії, Італії, Греції та інших держав. Звідси спрямовувалися в Європу овечі шкури, зерно, м'ясо, худоба. Найбільш комфортабельне судно – головний пароплав «Софія» – рухалося лінією Хорли – Одеса, Хорли – Севастополь [4]. У 10-х рр. ХХ ст. почалося будівництво залізниці до Хорлів.

Серед заповідних об'єктів України на території Чаплинського району розташований біосферний заповідник «Асканія-Нова». Це старий степовий резерват світу, об'єкт ЮНЕСКО, одне з 7 природних чудес України, входить у сотню найбільш заповідних територій планети, центр екотуризму й еколого-просвітницької роботи в регіоні. Щорічно у біосферному заповіднику зростає обсяг туристичних послуг й екскурсійного обслуговування. Розпочата за часів Ф.Е. Фальц-Фейна екскурсійна діяльність (у 1909-1910 рр. – 2-5 тисяч відвідувачів на рік) триває. На сьогодні чисельність екотуристів складає 140 тисяч на рік. Із рекреаційною та екологічною освітньо-виховною метою у біосферному заповіднику «Асканія-Нова» діють науково-пізнавальні маршрути, які охоплюють територію зоологічного, дендрологічного парку загальнодержавного значення. На території заповідника розміщений державний дендрологічний парк «Асканія-Нова», закладений сином Софії – Фрідріхом Едуардовичем Фальц-Фейном у 1887 р.. Це унікальний пам'ятник садово-паркового мистецтва кінця ХІХ ст., найбільший за площею (196,6 га) ландшафтний зрошуваний парк на Півдні України [2].

Внесок Фальц-Фейнів у соціально-економічний розвиток регіону був належно оцінений Російським імператором, коли майже всі представники цього роду були возведені у спадкове дворянство.

Софія Богданівна – одна з видатних представниць роду, колишя здобувши прізвисько «Золота рибка», у сучасній історіографії іноді іменується «Хазайкою Херсонських степів».

Вивчення та популяризація досвіду багатогранної діяльності Фальц-Фейнів, їхній вплив на суспільне, політичне та економічне життя в південноукраїнських губерніях, а також досвід спілкування із представниками адміністрації та столичними можновладцями може стати основою для успадкування кращих традицій взаємодії між представниками бізнесу та державними інституціями.

Приклади розв'язання проблем, надані цією родиною, можуть допомогти окреслити конкретні шляхи реалізації ідей щодо поліпшення ситуації в економіці, народній освіті, науці, екології тощо. Крім того, аналіз діяльності Фальц-Фейнів сприятиме кращому розумінню суспільного значення діяльності великої сільськогосподарської буржуазії, зокрема німецької, та її внеску в розвиток Півдня України.

Література:

1. Гребенник Т.А. О некоторых аспектах деятельности представителей семьи Фальц-Фейнов и Скадовских в Херсонском земстве / Т.А. Гребенник // 36. наук. праць Міжнародної наук. конф. Фальцфейнівські читання 25–27 квітня 2001 р. / Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2001. – С. 45–47.

2. Задерейчук А.А. Вклад рода Фальц-Фейнов в социально-экономическое и общественно-политическое развитие юга Украины / А. А. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2010. – Т. 23 (62), № 1: спецвыпуск «История Украины». – С. 50–61.

3. Пиворович В.Б. Металлические бонны Фальц-Фейнов / В.Б. Пиворович // Летопись Причерноморья. – 1999. – № 3. – С. 105–115.

4. Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / О.Б. Шляхов. – Дніпропетровськ. – 2003. – 366с.

**ДІЯЛЬНІСТЬ Ф.ЕРНСТА З ДОСЛІДЖЕННЯ І
ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК
УКРАЇНИ В 1918-1933 РР.**

Світлана Везомська

Серед численних постатей діячів вітчизняної культури ХХ ст. особливе місце займає Федір Людвігович Ернст (1891-1942) – визначний учений-мистецтвознавець, пам'яткоохоронець і музейний працівник, який близько двадцяти років свого життя присвятив дослідженню, збереженню та збагаченню української національно-культурної спадщини.

Теодор-Ріхард (Федір) Ернст народився 28 жовтня 1891 р. у сім'ї вихідців із Німеччини. Закінчивши Глухівську чоловічу гімназію в 1909 р., він почав здобувати вищу освіту на філософському факультеті Берлінського університету. Проте, дізнавшись у приватній бесіді з одним із чиновників Київського навчального округу, що при його німецькому підданстві й закордонній освіті нічого навіть мріяти про викладання історії в навчальних закладах Росії, юнак перервав навчання у Берліні і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету ім. Св. Володимира. Розпочавши заняття на історичному відділенні факультету, він записався на кафедру історії мистецтвознавства, очолювану тоді знаним українським ученим-мистецтвознавцем Г.Павлуцьким.

Щиро захопившись історією українського мистецтва, молодий дослідник почав працювати над конкурсною роботою «Київська архітектура XVII-XVIII віків», пошук матеріалів до якої привів Ф.Ернста до Київського музею старовини і мистецтва, де він познайомився з М.Біляшівським та Д.Щербаківським. Це дослідження заслужено отримало золоту медаль ради університету Св. Володимира, а знайомство з українськими музейниками пізніше переросло у тривалу співпрацю у справі охорони пам'яток української культури.

Вимушену перерву в дослідницькій роботі молодого вченого, якого планували залишити на кафедрі історії мистецтва для підготовки до професури, внесла Перша світова війна. У серпні 1914 р. як німецького підданого (незважаючи на те, що клопотання про надання російського громадянства він подав до канцелярії Київського

генерал губернатора ще в жовтні 1913 р.) Ф.Ернст був висланий до Оренбурзької губернії. Лише у квітні 1917 р. він отримав документ про російське громадянство і зміг повернутися до Києва.

Прибувши сюди, Федір Людвігович одразу ж поринув у свою улюблену справу – вивчення, а відтепер й охорони пам'яток української культурної спадщини. У буремні революційні часи він входив практично до всіх пам'яткоохоронних інституцій, за завданням яких відшукував, реєстрував, рятував та перевозив до І Державного музею пам'ятки старовини і мистецтва.

Глибоко усвідомлюючи необхідність не тільки збереження давніх, а й творення нових культурних традицій, Ф.Ернст практично виступив засновником Музею Української Академії, енергійно працював над організацією Лаврського музею культури та побуту і Київської картинної галереї.

Ця праця на музейній ниві дозволила йому накопичити позитивний досвід у галузі культурного будівництва та піднести репутацію як пам'яткоохоронця, музейника й мистецтвознавця. І грудня 1923 р. Київська губполітпросвіта призначила вченого на посаду завідувача художнього відділу І Державного музею (з 1924 р. – Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка).

Ф.Ернст фактично став першим завідувачем художнього відділу, завдання якого він визначив як збирання творів митців, що пов'язані своїм походженням або творчістю з Україною. Уже з 1925 р. Федір Людвігович почав влаштовувати у музеї регулярні систематизовані виставки. У першій – «Виставці українського історичного портрету» (організованій разом із Д.Щербаківським) він утілював власне бачення «українського малярства», а в каталозі до неї подав свою мистецтвознавчу концепцію. Наступними кроками з дослідження й популяризації спадщини українських митців стали підготовлені вченим експозиції: «Георгій Нарбут: посмертна виставка творів» (1926 р.), «Шевченко на тлі його доби» (1927 р.), «Виставка українського малярства XVII-XX ст.» (1928 р.) та інші.

Важливе значення для збагачення вітчизняної культури мала діяльність Ф.Ернста із збирання мистецьких цінностей. У контексті систематизації колекцій художнього відділу він організував придбання на вигідних умовах від приватних колекціонерів та провідних музейних закладів РСФРР численних творів М.Врубеля, М.Ге, К.Трутовського та ін. Поряд із цим учений працював над дослідженням і популяризацією їх творчості. Результатами праці Федора Людвіговича була ціла низка мистецтвознавчих розвідок,

присвячених доробку як відомих вітчизняних майстрів, так і практично невідомих художників-іноземців, котрі працювали в Україні (Г.Гольмана та Гроте).

Вважаючи, що «одна з передумов нормального будівництва нової української культури є повернення на Україну культурних цінностей, вивезених за часів царату переважно до російських столиць», він плідно працював у цьому напрямку.

Для позитивного вирішення цієї проблеми Ф.Ернст використовував усі можливі шляхи. Обґрунтовуючи нагальні потреби українських музеїв, у грудні 1925 р. він домігся передачі в Україну 244 експонатів із Музейних фондів Москви та Ленінграда. Мотивуючи необхідність систематизації мистецьких колекцій художнього відділу, вчений домовився про виділення експонатів із запасних фондів Третьяковської галереї, Державного Ермітажу й Російського музею творів відомих майстрів – В.Боровиковського, Д.Левицького, І.Крамського, К.Маковського, М.Пимоненка та інших.

Високий авторитет мистецтвознавця в українських і російських наукових колах посприяв його призначенню рішенням Президії ВУЦВК до складу Паритетної комісії по обміну музейними цінностями між УСРР та РСФРР, що працювала у березні й травні 1930 р. у Москві та Ленінграді.

Наслідками першої та другої сесій Паритетної комісії по обміну музейними цінностями між музеями РСФРР та УСРР, найактивнішу участь у яких брав Ф.Ернст, стала домовленість про повернення Україні великої кількості цінних експонатів. Третя, вирішальна, серія засідань комісії, що мала завершити безпрецедентний процес обміну історико-культурними між РСФРР та УСРР, була відкладена на березень 1932 р., але так і не відбулася. Упродовж 1933-1934 рр. широка хвиля репресій прокотилася по українській науковій еліті, водночас було заарештовано і членів української делегації. Великий авторитет ученого, високий професіоналізм у поєднанні з іноземним походженням стали для Ф.Ернста вироком, як і для багатьох представників вітчизняної інтелігенції. 16 липня 1941 р. він був заарештований, а 28 жовтня 1942 р. страчений за сфальсифікованим звинуваченням у антирадянській діяльності.

Життя цієї незвичайної людини й талановитого вченого, який залишив нам у спадок велику кількість праць з мистецтвознавства, пам'яткознавства та збагачені завдяки його плідній діяльності фонди провідних музеїв м. Києва, й сьогодні має бути взірцем справжнього

патріотичного ставлення до культурної спадщини, історичної пам'яті України, служіння якій стала долею Ф.Ернста.

Література:

1. Білокінь С. Федір Ерст / С.Білокінь // Пам'ятки України. – 1985. – №2. – С.32-33.
2. Ерст Ф. Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів / Ф.Ерст. – К., 1926. – 170с.
3. Ерст Ф. Портретист Гольпайн / Ф.Ерст. – К., 1927.– 26 с.
4. Ерст Ф. Як збиралися малярські твори Шевченкові у Всеукраїнським Історичним музеї ім. Шевченка / Ф.Ерст //Життя й революція. – 1929. – кн. III. – С.122-130.
5. Нестуля О. Україна стала його долею (Ф.Л. Ерст) / О.Нестуля / Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.,1992. – С. 101-113.
6. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930 р. [Текст] / упоряд. О.Нестуля, С.Нестуля. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2006. – 331 с.

УДК 908(477) “19”: 371

МУЗЕЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ Г.В. БРІЛІНГА НА ПОДІЛЛІ (1919-1940 рр.)

Валерій Рекрут

Життя і діяльність Г. Брілінга (1867-1942) – одного з представників колишніх німецьких переселенців, історика й етнографа, краєзнавця і художника, засновника й незмінного (1923-1933) директора Вінницького краєзнавчого музею – з відомих причин з'явилися в полі зору дослідників лише в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Доти родичі, які дожили до настання інформаційної «відлиги» 80-х рр., неодноразово порушували клопотання про встановлення дати і місця смерті та реабілітації його від ганебного тавра «ворог народу». Наполегливість сина репресованого Валентина призвела до позитивних наслідків: Пленум Верховного Суду Української РСР 26.08.1988 р. виніс постанову, згідно з якою за відсутністю складу злочину кримінальне переслідування Г. Брілінга було припинене [1, арк. 312]. Таким чином,

довгоочікуване очищення колишнього директора Вінницького краєзнавчого музею від сталінського жупелу стало поштовхом для написання низки наукових статей і краєзнавчих розвідок, котрі з'явилися в науковому обігу в кінці ХХ – початку ХХІ ст. і продовжують відкривати маловідомі сторінки життя цієї непересічної особистості. Про музеєзнавчу діяльність Г. Брілінга писали Л. Кароєва [2], С. Кот [3], О. Нестуля [4], С. Гальчак [5], Л. Баженов [6], В. Прокопчук [7] та ін. Водночас творчий доробок Густава Вольдемаровича як мистецтвознавця потребує подальшого вивчення, зокрема, вважаємо за доцільне більш глибоко висвітлити його діяльність щодо становлення Вінницького краєзнавчого музею.

Зазначимо, що Г. Брілінг з'явився на теренах Поділля внаслідок міграційних процесів німців-поселенців, які опинилися в Прибалтиці після включення її в 1711 р. до складу Російської імперії. Спочатку його пращури мешкали в Ризі, а згодом перебралися на територію Білорусії, де в м. Борисові 1867 р. народився Густав Вольдемарович. Після смерті батька, службовця-землеміра, мати переїхала на батьківщину до містечка Немирів нинішньої Вінницької області. Тут, власне, він закінчив гімназію, зразу вступив до юридичного факультету Київського університету, який успішно закінчив у 1894 р. У Києві навчався у приватній художній школі М. Мурашка й опановував різні мистецтвознавчі науки. Протягом 1894-1919 рр. Г. Брілінгу довелося працювати судовим слідчим в Костромі, Плєсі, Вінниці, Пирятині. Лише на початку 1919 р. йому вдалося повернутися до Вінниці, де він разом з однодумцями зумів реалізувати ідею створення музею, що відкрився 5 травня 1919 р. на приватній квартирі художника В.Ф. Коренева. У грудні того ж року на зібранні членів місцевого товариства охорони пам'яток мистецтва і старовини Г.Брілінга обрали директором музею [3, с. 31].

Відомо, що питання збереження української культури та охорона пам'яток історії користувалися увагою з боку Директорії. За твердженням професора О. Нестулі, на їх вирішення не впливали навіть такі фактори, як украї напружене воєнно-політичне становище, відсутність єдності в уряді УНР, неспроможність ефективно реалізувати акт Злуки із Західноукраїнською Народною Республікою, вимушене керування республікою «з коліс», викликане постійними переїздами урядових структур і Директорії [4, с. 42]. Названі вище вагомі застереження не зменшували уваги до завдань національно-культурного будівництва, в тому числі, охорони пам'яток та створення музеїв. Так, у листі до міського голови м. Вінниці, звертаючись із проханням вирішити проблему приміщення для музею, Директорія УНР зазначала, що справа

утворення у Вінниці музею є дуже важлива, бо в цей момент багато культурних пам'яток гине та вивозиться за її межі [2, с. 730]. Однак за умов крайнього загострення військових дій більшість ухвалених нормативних актів і запланованих заходів носила декларативний характер й органами влади не виконувалася. Не зміг протистояти актам вандалізму утворений Відділ охорони пам'яток ГУМНК, який обмежувався лише збиранням інформації про стан об'єктів замість проведення конкретних заходів щодо їх збереження [4, с. 43].

Протягом 1919-1920 рр. життя Г. Брілінга проходило в напружених воєнно-політичних умовах діяльності швидкоплинних режимів, встановлених протиборчими сторонами. Так, у лютому-березні 1919 р. Вінниця перебувала під владою Директорії УНР, квітні-серпні того ж року тут уже «господарювали» більшовики, грабували й відправляли все цінне до Центральної Росії. У вересні-жовтні місто зайняли війська УНР, а в листопаді 1919 – березні 1920 рр. – адміністрація армії УГА підтримувала «порядок» генерала А. Денікіна. Згодом у квітні-червні 1920 р. Вінниця була визволена спільним наступом польської армії та війська УНР, а в наступний період влада знову опинилася в руках більшовиків. Тому в умовах постійної загрози постраждати від грабунків та знищення цінних експонатів і музейних колекцій говорити про плідну діяльність музею та його керівника було б великим перебільшенням.

Остаточне встановлення радянської влади в кінці 1920 р. не вирішило всіх проблем музею. Звертаючись у численних доповідних записках до виконавчої влади, Г. Брілінг намагався привернути увагу до гострих питань. Для налагодження нормального функціонування він вважав за необхідне надати музею статус структурної одиниці Всеукраїнської академії наук (ВУАН), що забезпечувало б нормальне фінансування та відповідний рівень наукової роботи. Для впровадження ідеї в життя влітку 1922 р. у Вінниці був створений організаційний комітет з числа найбільш титулованих і кваліфікованих мистецтвознавців, до складу якого ввійшли проф. О. Стаборовський – архітектор, художник, організатор Оренбурзького краєзнавчого музею; Е. Френкель – знавець нового мистецтва; Г. Брілінг – знавець мистецтва як чистого, так і прикладного, колекціонер; Д. Гречачевський, А. Черкаський, М. Драк – художники; М. Франк – мистецтвознавець; Ю. Александрович – етнограф, етнолог, знавець народного мистецтва; Б. Коган – знавець єврейської культури [8, арк. 23]. Члени групи пропонували поряд із солідним науковим закладом – Вінницькою філією Всенародної бібліотеки академії наук – створити ще одне відділення,

тобто заснувати музей, який став би ілюстративним, за можливості, вичерпним джерелом для вивчення місцевого краєзнавства. Конструктивність пропозиції полягала в тому, що створена у Вінниці потужна наукова база відкривала б добрі перспективи для розвитку вищої школи та пришвидшувала б розбудову мережі інших навчальних закладів, які мали б можливість використовувати фонди бібліотеки та музею для налагодження навчального процесу.

В умовах повного безгрошів'я ініціативна група пропонувала створити обмінний фонд з числа предметів і речей, реквізованих у культових закладах, та використати його для накопичення коштів на закупівлю музейних експонатів. Крім того, ефективним джерелом наповнення експозицій музею могло стати рішення першого з'їзду духовенства Подільського краю, на якому ще у 1917 р. було ухвалено постанову про безкоштовну передачу музейним установам частини предметів старовини та інших речей, що являли собою історичну цінність [8, арк. 21].

Члени ініціативної групи закликали влаштувати експозиції музею на інтернаціональній основі, тобто поруч із зразками української та російської демонструвати надбання єврейської та польської культури, які мали багатотисячлітні традиції на теренах Поділля. Зокрема, для фінансової та матеріальної підтримки Вінницького музею представники «Об'єднаного розподільчого комітету американських фондів допомоги євреям, що постраждали від війни» («Джойнт») погодилися провести збір коштів і музейних експонатів у США, що, безперечно, могло позитивно вплинути на економічний стан закладу [8, арк. 25].

Важливим фактором для налагодження діяльності музейних установ мало стати проведення повної інвентаризації музеїв та обліку належних їм фондів. Ситуація складалася так, що станом на 1922 р. унаслідок адміністративної заорганізованості органи влади фактично не здійснювали централізованого керівництва діючими музеями. Відсутність управлінської вертикалі призводила до безсистемності у розвитку музейної справи і не зупиняла розтягання цінних колекцій і подальшого руйнування пам'яток історії. Музеї, які діяли в Гайсині, Бершаді та інших містах і містечках губернії, як правило, були позбавлені фінансування і, відповідно, не мали належної охорони музейних фондів. Музеї ледь-ледь жевріли в пристосованих приміщеннях і проводили незначну виставкову та екскурсійну роботу. Відсутність належного обліку створювало сприятливі умови для крадіжок найбільш цінних експонатів і руйнуванню частини археологічних знахідок. Г. Брілінг пропонував визначити потрібну

кількість музейних закладів, припинити хаотичність щодо відкриття відомчих установ тощо. Зокрема, він вважав за необхідне призупинити відкриття у Вінниці природознавчого, кооперативного і хліборобського музеїв.

Негайним заходом мало стати проведення суцільної інвентаризації музейних колекцій та взяття на облік і охорону всіх пам'яток історії. Густав Вольдемарович досить критично ставився до якості експонатів, що під час революційних подій відклалися у фондах музеїв. На його думку, у фондах Вінницького музею вони були настільки низької якості, що заклад замість «Губмузею» заслуговував на назву «Губернський Брик-а-Брак» [9, арк. 170 зв.]. Зокрема, полотна так званого чистого мистецтва здебільшого ображали око оглядачів і являли собою предмети з комор ЧК, тобто речі панського побуту, конфісковані при арештах власників або придбані на ринку [8, арк. 16 зв.].

Для залучення до музеєзнавчої роботи широких кіл громадськості, науковців та робітничо-селянську молодь пропонувалося створити дві недержавні організації: 1) «Товариство друзів старої Вінниці» і «Товариство друзів Вінницького музею Подільського краю Академії наук України» [8, арк. 25]. Завдання цих організацій полягало у всебічному проведенні дослідницької діяльності у сфері вивчення історії Поділля та сприяння розвитку музею як науково-культурному центру під егідою Академії наук.

Однак, оповиті ейфорією перемоги і заклопотані боротьбою з так званим «бандитизмом», губернські керівники пролетарської культури у багатьох випадках не розуміли й не підтримували ідей Г. Брілінга. Водночас зусилля Густава Вольдемаровича не пройшли даремно. Протягом 20-х рр. ХХ ст. вдалося провести інвентаризацію всіх музейних фондів, за рахунок передачі найбільш цінних експонатів ліквідованих музейних установ у Гайсині і Бершаді поповнити зібрання Вінницького музею. Завдяки особистому підбору художніх полотен з колекції немирівського маєтку графині М. Щербатової на оглядові стенди музею потрапили роботи Рубенса, Засідателя та ще кількох всесвітньовідомих майстрів пензля. Значно зросли музейні фонди, які до кінця 20-х рр. становили близько 10 тис. од. збереження при 221 екземплярах у 1920 р. [2, с. 732]. Вдалося збільшити кількість штатних працівників до 10 осіб, переїхати в приміщення комплексу «Мури», що сприяло становленню музею як науково-дослідної установи та надало можливість демонструвати предмети мистецтва і побуту подільського селянства з унікальними збірками етнографічних матеріалів, цікавим відділом релігійних культів та колекцією подільських килимів.

Попри всі труднощі, Г. Брілінг налагодив ретельний опис музейних збірок, розробив власну технологію реставрації художніх та етнографічних виробів, старовинних рукописів і книг. Його зусиллями були опрацьовані ілюстровані альбоми подільських писанок, вишиванок та килимарства. Більшість проведених заходів здійснювалися за власні кошти Густава Вольдемаровича при підтримці однодумців.

Разом з тим, протягом 20-х рр. Г. Брілінг продовжував жорстко критикувати владу за низьку якість освіти і культурного виховання нового покоління, за безвідповідальність, перекручення і заорганізованість у виконанні урядових рішень щодо охорони пам'яток старовини, які гинули від природних умов та впливу так званої нової пролетарської культури. Чого варті його слова про якість музейних експонатів, які зберігалися в музеї на початку 20-х рр. і демонструвалися відвідувачам закладу. На переконання Густава Вольдемаровича, «годування» молодого покоління такою духовною їжею потрібно вважати гріхом і таким заходом, що аж ніяк не сприяв вихованню культурного рівня відвідувачів! Він не обмежував себе у виразах, закликаючи високопосадових осіб відчутти важливість довіреної справи і піднятися до розуміння всієї її значущості та відповідальності перед історією. Протетичний характер Г. Брілінга, сформований на німецькій педантичності, точності в оцінці реального стану справ, критичного аналізу власної діяльності і нетерпимості до окозамилування, відразу заклав конфлікт з новою владою, яка будувала свою роботу на зовсім інших критеріях – ура-плановості, штурмівщині та безвідповідальності. Проте в хаосі непівського капіталізму випадки Г. Брілінга проти владних структур викликали байдужість та мовчазний протест, принаймні, в деякій частині його критика виконувалася. Утім, уже на початку 30-х рр. на адресу вченого полетіли більшовицькі штампи типу «класово чужий», «ідейно неправильний», «антирадянський» та навіть «контрреволюційний елемент», що стало приводом для першого арешту в 1933 р. Звинувачення в шпигунстві на користь Німеччини, а згодом причетність до справи «жупанів-археологів» будувалося тільки на німецькому прізвищі звинуваченого, і через 5 місяців «справа» розвалилася в суді за відсутністю будь-яких доказів злочинної діяльності навіть за мірками більшовиків [1, арк. 60].

Після виходу із в'язниці звільнений з роботи Г. Брілінг не полишав зв'язків з музеєм, продовжував співпрацю як консультант у комплектуванні музейних колекцій. У вільний час писав мемуари, в яких змальовував власне життя в період колективізації і голоду 1932-1933 рр., піддавав нищівній критиці радянську систему освіти, описував

викривлення юридичних норм і перекручення правдивої інформації на шпальтах періодичних видань.

Існування таких «антирадянських пасквілів² не могло пройти повз «всевидяче око» органів НКВС, і тому 1 квітня 1940 р. Г. Брілінг був арештований, а спогади конфісковані. До рук чекістів потрапили унікальні за змістом думки і враження розумної людини, яка в реальному вимірі змальовувала перебіг громадсько-політичних подій і події власного життя. Зокрема, були відібрані: «Спогади про Вінницький музей» – один загальний зошит на 125 с.; «Підсумки життя» – 17 зошитів, усього – 568 с.; «Підсумки життя – громадське» – 6 зошитів на 270 с.; «Мій щоденник». Січень-березень 1940 р. – 3 зошити на 109 с. [1, арк.10], доля яких до нині невідома.

У підсумку, за вироком суду, Г.Брілінг був засуджений до 4 років позбавлення волі за те, що насмілювався написати для своїх онуків і правнуків правдиву історію власного життя. Відомо, що 75-річний Густав Вольдемарович Брілінг помер у 1942 р. під час пересилки із в'язниці в Луганській області до північних таборів НКВС.

Отже, музезнавча діяльність Г. Брілінга на теренах Поділля у 20-30-х рр. XX ст. вирізнялася професійними підходами до визначення місця і ролі краєзнавчого музею у формуванні світогляду громадян у контексті підвищення рівня освіти та морально-естетичного виховання нового покоління радянського суспільства. З притаманною методичністю і послідовністю у, спираючись на принципи історизму, об'єктивності й аполітичності, він намагався створити експозиційні фонди музею, наповнюючи їх кращими роботами зарубіжних і вітчизняних художників, унікальними зразками української етнічної культури, зокрема колекціями писанок, вишиванок, килимів і гончарних виробів та значними археологічними збірками Трипільської культури.

Більшовицький режим оцінив заслуги Густава Вольдемаровича як спроби «контрреволюційного елементу» реанімувати буржуазну культуру і звинуватив у написанні мемуарів, які начебто поширювали «антирадянську² пропаганду. Бачиться доцільним продовжити роботу щодо розшуку втрачених напрацювань Г. Брілінга, адже вони, безперечно, стали б унікальним джерелом пізнання об'єктивної історії становлення і розвитку музеїв у 20-30-х рр. XX ст., а також допомогли б більш глибоко усвідомити наслідки Голодомору 1932-1933 рр. та визначити настрої представників «старої» інтелігенції під час проведення масових політичних репресій проти громадян СРСР.

Джерела:

1. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф.Р-6023, оп. 4, спр. 973, 368 арк.
2. Кароєва Л. Написання мемуарів – злочин / Л. Кароєва // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін. – Упорядники: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, К.В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І.Г. Паламар, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 729-734.
3. Кот С. Дослідник народної культури Поділля / С. Кот // Народна творчість та етнографія, 1993. – 1993. – № 1.
4. Охорона пам'яток історії культури в Україні (1917-1919 рр.) / Авт.-упоряд.: О.О. Нестуля, С.І. Нестуля, Г.Я. Рябий. Відп. ред. В.О. Горбик. – НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – с. 42.
5. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – початок ХХІ ст. / С.Д. Гальчак; заг. ред. П.Г. Тронько; наук. ред. О.П. Реєнт. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.
6. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Б.в., 1993. – 480 с.
7. Прокопчук В.С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 312 с.
8. Науковий архів Ін-ту археології НАН України (НА ІА НАН України). – Ф.-ВУАК, спр. 4, 196 арк.
9. ДАВіО. – Ф.Р-254, оп. 1, спр. 645, 988 арк.

УДК 821.161.2

Віта Сарাপин

**«МАНДРІВНИК, ЛИЦАР І ПОЕТ»: ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ
ЮРІЯ КЛЕНА (ОСВАЛЬДА БУРГАРДТА)**

Поет, котрий після повернення на історичну батьківщину – в Німеччину – обрав псевдонім Юрій Клен, у 20-ті рр. ХХ ст. був відомий в Україні як літературознавець, перекладач, педагог,

публіцист Освальд Бургардт. Феномен його особистості і творчості полягає в органічному поєднанні німецьких та українських ментальних настанов.

Освальдів дід Август прибув із Зольдена в Пруссії на Волинь, щоб закласти тут суконну фабрику. Його старший син Фрідріх Адам (батько майбутнього письменника) займався торгівлею, зокрема імпортом сільськогосподарських машин з Німеччини в Україну. Одружившись із прибалтійською німкенню Амалією Сідонією Тіль, він оселився у с.Сербинівка на Поділлі (нині це Старокостянтинівський район Хмельницької області). 4 жовтня 1891 р. у сім'ї, де вже піростало дві доньки – Вікторія та Жозефіна, народився Освальд-Екарт. Коли йому минуло п'ять років, Бургардти переїхали до Немирова.

Початкову освіту майбутній письменник здобув у Воронівці поблизу Немирова, потім навчався у Славутицькій і Немирівській гімназіях. Подальша доля О.Бургардта пов'язана з духовною й інтелектуальною атмосферою Києва. У 1911 р. він закінчив із золотою медаллю Першу київську (Олександрівську) гімназію і вступив до університету святого Володимира, де студіював англійську, німецьку філологію і загальну історію літератури.

Дослідницька ретельність і вибагливість О.Бургардта розвивалася завдяки відвіданню семінарів професора В.Перетца, котрий відкрив шлях у науку не одному філологові. Юнак виявив свої неабиякі творчі здібності: перекладав російською мовою вірші Р.-М.Рільке, а 1915 р. вийшла друком його перша наукова розвідка «Новые горизонты в области исследования поэтического стиля. Принцип Э.Эльстера», рекомендована для вищих навчальних закладів.

Під час Першої світової війни О.Бургардта як німецького підданого було вислано з Києва в Мар'їну Гору Архангельської губернії, де він провів «чотири роки відірваності від культурного життя» [3, с.58]. Повернувшись до Києва, Освальд закінчив університет і вступив до аспірантури при дослідницькому інституті Української академії наук.

Восени 1920 р. директор Баришівського соціал-економічного технікуму та трудової школи М.Сімашкевич запросив О.Бургардта і М.Зерова на викладацьку роботу. Саме тут, за шістьдесят кілометрів від столиці, «у малій місцевості, що промишляла в той післявоєнний час спекуляцією» [6, с.358], зародилася українська «неокласика» – оригінальна естетична система, яка ґрунтувалася на сповідуванні художніх цінностей класичної культури. Харизматична особистість

інтелектуала М.Зерова приваблювала у Баришівку однодумців – Б.Якубського, П.Филиповича, виводила на київські зустрічі з М.Рильським, М.Драй-Хмарою.

Під впливом М.Зерова О.Бургардт почав писати вірші українською мовою. Першим був сонет «Сковорода», де звучав програмний для поета мотив мандрівництва як способу віднайдення душевної гармонії. Вважаючи свій ліричний доробок значно скромнішим, ніж в інших «неокласиків», Освальд Федорович більше працював як перекладач, літературознавець і критик. За чверть століття він познайомив українського читача з творами В.Шекспіра, Дж.-Г.Байрона, П. Б.Шеллі, О.Пушкіна, Ф.Тютчева, П.Верлена, Ч.Діккенса, К.Гамсуна, Р.-М.Рільке, Й.Бехера. За його редакцією і вступними статтями вийшли збірки К.Гамсуна, Б.Шоу, С.Цвейга. Перу вченого належать статті з перекладознавства та проблем поетики художнього твору, літературні портрети і типологічні студії.

Улітку 1921 р. О.Бургардта та ще кількох баришівських учителів безпричинно і бездоказово арештувала пирятинська міліція. Через тиждень ув'язнений за непролетарське соціальне походження інтелігент опинився у камері смертників полтавської тюрми, але дивом вижив: «Проти нас матеріалу ніякого слідчий не мав. За невинно ув'язнених дуже клопотався письменник Короленко, що жив у Полтаві. Може, його заступництво й прискорило справу нашого звільнення» [3, с.60], – через двадцять п'ять років згадував Освальд Федорович.

Після визволення з арешту ще рік О.Бургардт працював у Баришівці. Однак у напіврозкуркуленому містечку «старий добробут зник» [3, с.60], а в Києві життя налагоджувалось, тож можна було повертатися до столиці. 1923 р. письменник закінчив аспірантуру і почав викладати німецьку мову та літературу у середніх та вищих навчальних закладах: у залізничному технікумі, кооперативній школі, у Голосіївському сільськогосподарському інституті, Київському університеті. О.Бургардт брав активну участь у роботі Української академії наук, керував секцією перекладів в Інституті народної освіти, був членом редакційної ради журналу «Життя й революція».

У кінці 20-х рр. «неокласики» відчували на собі переслідування пролетарської критики і цькування радянської влади, яка вважала їх творчість ідеологічно ворожою. М.Зерова було притягнуто за свідка у змістифікованій ДПУ справі Спілки визволення України, а М.Рильського («Poetae Maximus» – найбільш обдарованого з «група п'ятірного») серед білого дня арештовано на Шевченковому бульварі і

під охороною проведено містом до Лук'янівської в'язниці. Відчувши, як тоталітарне колесо розправ з українською інтелігенцією набирає обертів, О.Бургардт із сім'єю виїхав до Німеччини. М. Зеров присвятив другові сонет «Дим батьківщини», в якому порівняв його з Одисеем, що покидає Україну-Ітаку.

Спочатку Бургардти жили в Мюнхені. Тут Освальд Федорович не мав постійної роботи, заробляв з приватних лекцій та публікації статей у німецькій та українській емігрантській пресі. 1934 р. сім'я перебралася на околицю Мюнстера – станцію Моріц. О.Бургардт викладав у Мюнстерському університеті, захистив докторську дисертацію про творчість Леоніда Андрєєва.

Переживши «болочу операцію розриву з Батьківщиною» (Є.Маланюк) і відчувши свою моральну відповідальність перед знищеними тоталітарною системою друзями «неокласиками», він інтенсивно почав творити українською мовою. 1933 р. у редагованому Д.Донцовим журналі «Вісник» надрукували підписаний псевдонімом Юрій Клен сонетарний диптих «Кортес», який засвідчив, «що на обрії з'явився цілком новий, цілком оригінальний і, головне, цілком вже дозрілий поет» [5, с.287].

На початку 1941 р. О.Бургардта мобілізували до німецької армії. Спершу він викладав на курсах військових перекладачів у Вестфалії й Берліні, а в червні був відправлений на фронт у чині зондерфюрера при штабі тилової частини 17-ї армії, який розміщувався тоді в с.Ладжани над Бугом. Освальд Федорович ніколи не мав ілюзій стосовно фашистів, а, пройшовши з військом пів-України (був у Кіровограді, Кременчуці, Полтаві, Лозовій), на власні очі побачив їх злочини. Професор більше спілкувався з українцями, пробував допомагати військовополоненим, вів «крамольні» розмови про безглуздість війни, яка ганьбить німців як культурну націю, через що зазнавав переслідувань начальства. Невдовзі він занедужав на плеврит і був демобілізований.

О.Бургардт повернувся до роботи у Мюнстерському університеті, а в січні 1943 р. прийняв запрошення на посаду професора славістики в Німецькому університеті Праги. Як лектор він співпрацював із Українським вільним університетом, таким чином підтримуючи зв'язки з емігрантськими колами. Однак Чехію невдовзі довелося покинути: «З 1945 року <...> притамувана війною ненависть населення проти німців спалахнула з новою силою...» [7, с.56]. Парадоксально, що національність О.Бургардта і тут зіграла з ним злий жарт. До Німеччини кордони були закриті, тому письменник з

родиною знайшов притулок в австрійському місті Інсбрук. Кілька разів він нелегально приїздив до Берліна, Мюнхена, Нюрнберга, Франкфурта, щоб спілкуватися з українцями в таборах «Ді-Пі», брати участь у літературних зібраннях, виступати зі своїми творами, читати лекції, редагувати журнал «Літаври». В одній із таких подорожей він застудився і помер в Авгсбурзі 30 жовтня 1943 р. Сім'я О.Бургардта бідувала, тому не мала матеріальної можливості перевезти тіло небіжчика з Німеччини до Австрії. Свій вічний спочинок він знайшов в українській частині (німець в Україні – українець у Німеччині) кладовища Вестфрідгоф.

Літературна спадщина письменника Юрія Клена невелика: збірка віршів «Каравели», дві поеми – «Прокляті роки» і «Попіл імперій», кілька оповідань і нарисів, пародійна збірка «Дияболічні параболи» Порфирія Горотака, змістифікованого у співавторстві з Л.Мосендзом.

Так, книга поезій «Каравели» – результат 15-річної творчої діяльності (1928 – 1943) її автора. Збірка складається з трьох розділів, причому основою для композиції в ній виступає ідея духовної еволюції людини, віднайдення нею сенсу власного буття в гармонії зі світом. Ліричний герой Юрія Клена – *homo viator* (людина, що йде, мандрівник) переміщується у просторі і часі, освоюючи взірці класичної культури, настроєво зливаючись з природою, впорядковуючи «хаос душі» завдяки самопізнанню, творячи художню історіософію.

Загальнолюдські ідеали, зосереджені у культурі, актуалізуються у «Каравелах» у розділі «У слід конкістадорам». Сферою самореалізації особистості, еквівалентом духовного пориву і свободи тут виступає мистецтво («Софія», «Володимир», «Франкфурт-на-Майні»). Прикметно, що образ конкістадора, рефлексований літературою початку ХХ ст., крім традиційного романтизму й екзотизму, у Кленовій книзі виражає радість процесу відкриття, називання, освоєння, активного («фавстівського») руху до пізнання. У модель конкістадорства як мандрівництва заради відкриття й освоєння нових культурних світів включені не тільки Кортес та безіменні іспанські мореплавці, а й вікінги, Предтеча, Лот, Цезар, Жофруа Рюдель та інші персонажі «Каравел».

Ідеї Григорія Сковороди про єдність особистості й природи, про потребу в осмисленні людиною причинно-наслідкових космічних зв'язків *я – природа, природа – я* («пізнаю себе в природі, пізнаю себе через природу») являють собою стрижень моделі екогармонії, яку

формулює автогерой Юрія Клена в другій частині книги («Серед озер ясних»). Згармонізованість життя, що полягає у злитті зі світом природи, осмислюється поетом у багатьох віршах, причому часовим виміром довершеної зрівноваженості сили розквіту і сили згасання в нього виступає осінь («Осінь», «Крізь праосінь», «Осінні рядки»). Для я-героя «Каравел» це і перехідний момент між буттям і небуттям («вічний спокій»), і пора підбиття підсумків («збирання плодів»), і можливість людини долучитися до краси довкілля, духовно перейняти природну гармонію:

*Рясніє овочами сад.
І ти уславиш щастя миті,
І не захочеться назад
До ясних весен і блакиті,
Коли солодким соком грон
Упоєний у тиші мирній
Полинеш ти в осінній сон,
Як поле, ліс і сад вечірній. [3, с.47]*

У любовній ліриці перехрещуються дві ідеалізовані Юрієм Кленом сфери – світ природи і світ культури, а образ Прекрасної Дами, частина комплексу Вічної Жіночності (гетевського Ewigveibliche), одночасно належить цим двом світам. У полі зору письменника опиняються постаті універсальні, за якими традиційно закріплюється поняття про духовний ідеал. Істинне кохання уособлюють у «Каравелах» оспівана Жофруа Рюделем Мелісанда (цикл «Прованс»), кохана Данте Беатріче («Беатріче»), незнайомка Олександра Блока («Акварель»).

Культурно-історична традиція й національне духовне життя поєднуються у віршах третьої частини Кленової книги – «У Первозванного на горах». Внутрішній зір поета зосереджений на символічному образі Києва, що постає як українська духовна субстанція. Образи традиції уособлюють у «Каравелах» Софійський собор, Лавра, пам'ятник князю Володимирові як ознаки невмирущості національного творчого духу. Контрастом до істинної суті духовного ідеалу виступає «незібраний» цикл поезій про трагічне існування українського народу в ХХ ст. («Герцини», «Мандрівка до Сонця», «Рокованість», «Божа Матір», «Київ», «Майже елегія»). Апологічні виступи, викривальний пафос у цих віршах поєднуються з піднесеною героїчною тематикою. Оптимізм у пророкуванні української історичної перспективи акумульований в образі святого Георгія «в ясному шоломі».

Художню інтерпретацію буття українців на історичному тлі першої половини ХХ ст. Юрій Клен продовжив у поемі «Прокляті роки» (1937) та монументальному ліро-епічному полотні – епопеї «Попіл імперій» (1943 – 1947), де, за словами Ю.Лавріненка, постає «драма українська як світова і світова – як українська» [4, с.5]. Зокрема, митець глибоко осмислив політичні, соціальні, психологічні причини появи на європейських теренах двох («однаково злочинних») імперій – сталінської і гітлерівської, схарактеризував Першу і Другу світові війни як гуманітарні катастрофи, як реальні загрози загибелі цивілізації. У «Попелі імперій» письменник намагався «зібрати і зберегти все, що тільки було найціннішого у світовій культурі» [1, с.23], яка через ряд історико-політичних обставин опинилася під загрозою знищення. Твір сповнений «трагічного оптимізму» – віри в те, що, незважаючи на пекельні випробування, які випали на долю його сучасників, переможуть добро і людяність.

Незадовго до смерті Юрій Клен написав кілька новел («Яблука», «Акація», «Медальйон», «Пригоди архангела Рафаїла»), в яких збереглися властиві йому гуманістичний пафос, культурологічні асоціації, тонкий гумор. Митець устиг завершити і «Спогади про неокласиків» (1947) – достовірний документ-свідчення про розвиток української літератури 20-х рр. ХХ ст.

Сьогодні ім'я цього видатного діяча вітчизняної культури переважно відоме лише фахівцям. Та віриться, що творчість «мандрівника, лицаря і поета» Юрія Клена (Освальда Бургардта) повнокровно повернеться в Україну-Ітаку і посяде належне їй – чільне – місце.

Література:

1. Качуровський І. Відгуки творчості Гете в поезії Юрія Клена / І.Качуровський // Сучасність. – 1983. - № 3. – С. 21 – 32.
2. Клен Ю. Вибране / Юрій Клен. – К.: Дніпро, 1991. – 461 с.
3. Клен Ю. Спогади про неокласиків / Юрій Клен // Україна. – 1991. – № 20–23: Бібліотечка «України». – С. 58 – 67.
4. Лавріненко Ю. З життя і праці О. Бургардта – Ю. Клена / Ю.Лавріненко // Літературна Україна. – 1991. – 10 жовтня. – С.5.
5. Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу / Є.Ф.Маланюк. – К.: Дніпро, 1997. – 460 с.

6. Тарнавський О. Поет, учений, громадянин: Двадцятиріччя з дня смерті / О.Тарнавський // Слово: Збірник українських письменників у екзилі. – Нью-Йорк, 1968. – С. 354 – 366.

7. Филипович О. Життя і творчість Юрія Клена / О.Филипович // Сучасність. – 1967. - № 10. – С.47 – 85.

УДК: 94(477) «1919/1946»

«НЕОКЛАСИКИ»: ЗАКОРДОННИЙ ПОГЛЯД ОСВАЛЬДА БУРГГАРДТА (ЮРІЯ КЛЕНА)

Людмила Турчина

У контексті стереотипів щодо характерних ментальних ознак представників німецького народу пересічній людині можна очікувати появи німецьких прізвищ переважно у царині точних наук або суто матеріального виробництва. Але історичний досвід вносить свої корективи до будь-яких стереотипів. Винятком із «правила» є діяльність Освальда Бурггардта (Юрія Клена, 1891-1947), який наприкінці свого життя спромігся залишити нащадкам безцінні за своїм змістом мемуари. Їх завданням було зберегти пам'ять для прийдешніх поколінь про талановиту генерацію українських митців доби Розстріляного відродження.

О. Бурггардт, народившись на Поділлі у родині німецького купця-колоніста, прожив цікаве, трагічне й надзвичайно змістовне життя. Батьківське виховання в атмосфері поваги й любові до України (другої батьківщини) сприяло у подальшому захопленню українством, служінню українській культурі. Юнак пройшов загалом традиційний для інтелектуалів того часу шлях – закінчив з відзнакою Олександрівську гімназію №1 м. Києва, став студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, спеціалізувався із західної та слов'янської філології та історії літератури. Нетрадиційною стала депортація О. Бурггардта 1914 р. через німецьке походження до Архангельської губернії, де впродовж чотирьох років він відбував примусове вигнання. Повернувшись до Києва після революційних подій, імовірно, на початку 1919 р., юнак закінчив університет, навчався в аспірантурі при дослідному інституті УАН, потрапив до елітарного гуртка молодих творчих інтелектуалів.

Постреволюційний Київ перебував у занедбаному стані, советська влада не встигала задовольняти елементарні потреби міського населення, очевидно, прагнучи перетворити розкішне у минулому столичне місто на забиту глуху провінцію. Будь-що стало дефіцитом, починаючи від харчів, чорнила, керосину, закінчуючи дровами для опалення помешкання. Працівники та службовці отримували зарплатню проблемними грошима, на які геть нічого не можна було придбати. «Перебиватися» ставало все складніше. Коли до Києва 1920 р. із пропозицією стосовно викладання завітав директор Баришівського соціально-економічного технікуму М. Сіماشкевич, О. Бурггардт був першим, хто скористався такою нагодою. За роботу розраховувалися продуктивним пайком і дровами. Доволі швидко у Баришівці опинився М. Зеров. Місцеве товариство запропонувало читати у клубі лекції з української історії, літератури, культури. Коли О. Бурггардт почув М. Зерова-лектора, його вразив великий талант чародія і мага, який змушував себе слухати, «поривав за собою всю аудиторію». Згодом там стали з'являтися П. Филипович, М. Драй-Хмара, В. Петров. Склалося надзвичайно вишукане товариство, що присвятило себе українській літературі та перекладам. За високу фахову підготовку, досконале володіння українською мовою, вибагливість до власної творчості з чистіть легкої руки їх нарекли «неокласиками». Баришівка, яку поціновувач античності М. Зеров жартома назвав Лукрозою (від лат. *lucrum* – бариш), «стала культурним центром, який випромінював своє світло на всю округу, сягало воно навіть до Києва».

Цьому періоду у мемуарах дано докладну характеристику. Будь-хто згадує з приємністю власні молоді роки, не уник цього й О. Бурггардт: спомини перемежовані розлогими цитатами з віршів, як пізнішими самого автора, так і тодішніми сонетами М. Зерова, спільним творінням – «Гімн «неокласиків». У Баришівці М. Зеров прищепив О. Бурггардтові звичай «гутенбержити» – складати власноруч писані та переплетені книжки, а потім дарувати їх друзям. Буденні тогочасні речі часто відбивалися у римах, наприклад, вірш М. Зерова, присвячений колуну – засобу для рубання дров. Водночас автор підкреслював, що критика сучасності «часто приймала форму античної трагедії, інколи досить прозорої»; стверджував інтуїтивне передбачення М. Зерова щодо долі собі подібних, наводячи сонет, де є такі рядки: «Для нас на дворищі багаття тліє, для нас пересторогу півень піє...».

Повернувшись до Києва після того, як заможну Барішівку розкуркулили, а життя у місті натомість налагодилося, компанія «неокласиків» не розпалася. Вони поставили перед собою завдання: «очистити авгієві стайні української літератури». Висока вибагливість О. Бурггардта до слова як такого гальмувала власну оригінальну творчість, яка розпочалася тільки у 1924 р. Він вважав, що не зможе наблизитися в майстерності до неперевершених М. Зерова, П. Филиповича. Однак уже у 1929 р. вийшов цикл «Осінні рядки». У ньому автор відтворив настрої, які він перебував у будинку відпочинку науковців у Преображенні, колишньому скиті Києво-Печерської лаври. Пейзаж осінніх днів, який до нього мав можливість споглядати сам Г. Сковорода, занурив автора у стан «життерадісного аскета». У 1930-1931 рр. О. Бурггардт створив і керував кафедрою прикладного мистецтва при КІНО, брав активну участь у роботі ВУАН.

Позиція «неокласиків» не вписувалася у «ландшафт» непримиренної боротьби, що розгорнулася у літературній царині. Вони постійно змушені були відбиватися від примітивних звинувачень з боку пестованої партійно-літературної критики. О. Бурггардт одним із перших збагнув, що представникам типу українських патріотів-інтелектуалів не світять жодні перспективи у деперсоналізованому суспільстві, яке під московсько-партійним диктатом творило тоталізовану культуру. Це змусило митця, використавши своє походження, податися до реєміграції. Подібного роду бажання на той час уже не можна було афішувати, знало про це обмежене коло посвячених, зокрема М. Зеров, який присвятив побратимові сонет «Дим Батьківщини» («Pro domo»).

Прибувши до Німеччини 1931 р., О. Бурггардт викладав слов'янську літературу у різних університетах, найдовше у Мюнстері, захистив 1936 р. докторську дисертацію на тему «Головні риси творчості Леоніда Андреева», підтвердивши свій статус науковця. Із-за кордону він із болем спостерігав, що відбувається у підсоветській Україні, зокрема, як були здеморалізовані четверо з «п'ятірного грона». Вшановуючи їх, у 1937 р. митець написав українською мовою поему «Прокляті роки», а у 1940-ві ще й епопею «Попіл імперій». Одночасно він розгорнув широку літературну діяльність, ставши одним із провідних співробітників «Літературно-наукового вісника» Д. Донцова. Відчуваючи ностальгію за втраченим, близько зійшовся з поетами «празької школи», знайшовши спорідненість принципів «неокласиків» з «вісниківською квадригою».

Відірваний від України О. Бургардт вдався до переказування спогадів С. Підгайного, всіляких чуток, що ходили у середовищі діаспори стосовно долі советських рафінованих інтелектуалів. Довідавшись про арешти, він співчував знедоленим, порівнював власні «яскраві» враження доби архангельського заслання з ситуацією, в якій опинився М. Зеров. Пригадуючи його побутову непристосованість, його «складні» відносини зі «святолавлентіївським колуном», О. Бургардт добре розумів, що у засланні М. Зеров не міг заробити собі на пайку хліба. Наприкінці спогадів автор навів значні уривки листування М. Драй-Хмари. Іронія долі полягала у тому, що М. Драй-Хмара був єдиним, хто з мужністю витримав підступність слідства, не підписався під жодним звинуваченням. Справа митця була винесена до окремого провадження й, на відміну від решти, його відправили на Колиму, добувати золото. Це листування дає можливість побачити «передсмертні корчі» принципової позиції поета – права особистості на індивідуальну правду.

Справедливо зазначити, що мемуари О. Бургардта є першою спробою описати в хронологічній послідовності перебіг долі своїх побратимів по перу, яких він, рятуючись від советської системи, змушений був покинути. Найзмістовніше автор із приємністю згадує події 1919-1923 рр. Він здійснив вдалу спробу аналізу ситуації наступних років навколо «неокласиків»: з'ясував, чому саме так їм велося, які підстави для цього були. Разом з тим, у прозовому тексті спогадів простежуємо щире неусвідомленість того, що це була боротьба системи з людьми, які своєю творчої діяльністю вибивалися із загального тла. Натомість у поетичній епопеї «Попіл імперій» О. Бургардт інтуїтивно дав відповідь на питання про неможливість співіснування советської системи з яскравими особистостями, порівнюючи М. Зерова з покараним Юпітером Прометеєм.

На жаль, через малий обсяг публікації, складно належним чином проаналізувати всі без винятку аспекти винесеної на розгляд проблеми, їх детальне вивчення залишається на подальше доопрацювання.

ОБРАЗЫ НЕМЕЦКИХ ПРОФЕССОРОВ НАЧАЛА XIX В. В ВОСПОМИНАНИЯХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И СТУДЕНТОВ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ¹

Виктория Иващенко

Обращаясь к начальной истории российских университетов, невозможно обойти вниманием профессоров-иностранцев, прежде всего немцев, составляющих в этот период основу университетской корпорации. Только в Харьковском университете из 47 профессоров и адъюнктов, состоящих на службе с 1803 г. по 1814 г., 29 были иностранцами, из них – 18 немцы [1, с. 488]. В этом плане весьма интересным представляется сопоставление тех целей и задач, которые ставили перед собой выходцы из европейских университетов, с восприятием их деятельности местным сообществом.

Устремления многих европейских ученых, приехавших в начале XIX в. в Россию, выразил на страницах своих мемуаров профессор Маргбургского университета К.-Д. Роммель, который в условиях наполеоновских войн принял приглашение занять кафедру в Харьковском университете. Кроме стремления быть дальше от театра боевых действий и обеспечить свое будущее, ученый «...жаждал выступить в большем, более свободном круге деятельности, способствовать распространению научной культуры на еще не обработанной земле» [2, с. 86]. Профессор Роммель очень высоко оценивал потенциал своих соотечественников. Он говорит о «чудесном математике и астрономе» И. Гуте, «гениальном враче и ветеринаре» Ф. Пильгере, «украшении университета и юридическо-политического факультета» философе Ф. Швейкарте и многих других [2, с. 124 – 125].

В отзывах харьковского студенчества также можно встретить лестные оценки немецкой профессуры. Выпускник университета, поэт В. Г. Маслович, возмущенный высылкой из России профессора

¹ Тезисы подготовлены в рамках Международного исследовательского проекта «Ubi universitas, ibi Europa» («Трансфер и адаптация университетского образования в России второй половины XVIII – первой четверти XIX в.»).

И. Шада, обвиненного в вольнодумстве, в поэтической форме обратился к своему наставнику: «Где б ни был ты, всегда пребудешь славным, / Честь, украшение тем местам, / Где оснуешь свое жилище... / И то России чести мало, что истинно тебя не знала» [3, с. 74].

Однако в большинстве случаев воспоминания о преподавателях-немцах носили иной характер. Студент 1810-х гг. А. Г. Розальон-Сошальский, детально останавливаясь на личностях российских профессоров, вскользь упоминает «прилизанного немца» В. Дрейсига, «суетливого, тощего Шада, на которого указывали пальцами, как на взяточника и распространителя неверия, под оболочкой темного философствования» [4, с. 37]. Студенту 1820-х гг. Л. Ничпаевскому вспоминались «угрюмый вид, красное лицо, рыжий парик и оригинальная латынь» профессора А. Тауберта [5, с. 68].

Воспитанники других российских университетов также довольно резко отзывались об иностранных профессорах. Как отмечает С. А. Ежова, «редкий студент-мемуарист не описал какой-нибудь забавной истории, произошедшей на лекции преподавателей-немцев. Винтер, Фатер, Норман, Фогель, Камбек и другие служили предметом насмешек для студентов всех факультетов...» [6, с. 131].

Этот негативный образ иностранного ученого, заложенный в источниках мемуарного характера, получил широкое распространение, и среди прочего нашел отражение в работах советских историков, где указывалось на то, что «не иностранные профессора определяли лицо молодого университета», что «многие иностранцы были совершенно невежественны» [7, с. 22, 25].

Конечно, не все они были на высоте университетских требований, однако большинство получили прекрасное европейское образование, имели широкую известность в научных кругах. При этом для многих профессоров-иностранцев пребывание в России было периодом расцвета их научной деятельности, как в случае с философом И. Шадом, химиком Ф. Гизе, юристом Ф. Швейкардтом и др. [8].

Таким образом, на сегодня есть все основания говорить о значительной роли приглашенных из-за границы профессоров в становлении российского университетского образования и развития науки. Но если уровень профессионализма преподавателей-иностранцев не вызывает сомнения, чем тогда объяснить некоторую предвзятость, а иногда и стойкую неприязнь части русского общества к иностранным ученым?

Сами педагоги-иностранцы объясняли этот феномен завистью к тем привилегиям, которые даровала им профессорская кафедра. Кроме того, они винили в этом уже сложившееся в предыдущую эпоху представление о немецких ученых как авантюристах и искателях титулов, а также «общую ксенофобию» по отношению к иностранцам в условиях войны с наполеоновскими войсками [2, с. 102 – 103, 115].

Несколько под иным углом зрения рассматривают сложившиеся в ученой среде отношения воспитанники российских университетов. Почти каждый мемуарист, характеризуя преподавательскую деятельность немецких профессоров, упоминал о существующем культурном барьере.

Важным элементом взаимного непонимания был язык общения. По мнению иностранных профессоров, языком науки была латынь. Чтение лекций велось также на немецком и французском языках. Некоторая часть студенчества имела хорошую языковую подготовку, поэтому в целом воспринимала лекции своих профессоров. Однако знание древних и новых языков не отличалось равномерностью: одна часть студентов (из духовных школ) знала древние, другая (молодые дворяне) лучше владела французским и немецким, были и такие, кто нуждался в услугах переводчиков.

Пренебрежение к местному языку часто воспринималось как неуважение к местным обычаям и традициям и усугублялось проблемами веры. По отношению к иностранным профессорам иногда употреблялись такие выражения, как «распространитель неверия», «вольнодумец», а их либеральные взгляды рассматривались как надругательство над всеми религиозными верованиями и обрядами, над святынями, их мощами, иконами. Зачастую удивление современников вызывали поведение и внешний облик иностранных ученых, а также их увлечение коммерческими предприятиями.

Таким образом, те цели и задачи, которые ставили перед собой выходцы из европейских университетов, часто наталкивались на непонимание со стороны местного сообщества. Одно из ярких свидетельств «культурного конфликта» – галерея образов профессоров-иностранцев, созданная их современниками. В поле зрения представителей местного сообщества оказались следующие характеристики: во-первых, преподавательская деятельность иностранных ученых; во-вторых, взаимоотношения с университетской и внеуниверситетской средой, которые рассматривались через призму общности, а чаще – различий в области культуры (языка общения, поведенческих норм и т. д.). Отсутствие видимого интереса к научной

и общественной деятельности профессор-иностранцев привело к тому, что в университетской мемуаристике начала XIX в. образы «ученого» и «просветителя» так и не оформились и были вытеснены другими – образами «вольнодумца», «коммерсанта», «ученого чудака». В дальнейшем эти образы прочно вошли в историографическую традицию, переосмысление которой началось не так давно.

Литература:

1. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. Т. 1. (1802 – 1815) Д.И.Багалея. – Х., 1893 – 1898.
2. Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час / К.-Д. Роммель. – Х., 2001.
3. Єрофіїв І. Ф. Харківські спогади В. Г. Масловича / І.Ф.Єрофіїв // Записки історико-філологічного відділу. – 1927. – Кн. 13 – 14.
4. Розальон-Сошальский А. Г. Мои воспоминания / А.Г. Розальон-Сошальский // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 т. Т. 1 / Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х., 2008.
5. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823 – 1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початку XX ст...
6. Ежова С. А. Мемуары воспитанников Казанского университета как исторический источник (XIX в.): Дис... канд. ист. наук: 07. 00. 09 / С.А.Ежова / Казанский гос. ун-т. – Казань, 1995.
7. Харьковский государственный университет им. А. Г. Горького за 150 лет. – Х., 1955.
8. Иностранцы профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.). Биографический словарь / Под общ. ред. А. Ю. Андреева; сост. А. М. Феофанов. – М.: РОССПЭН, 2011.

РАДЯНСЬКІ НІМЦІ – ЖЕРТВИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НА ПОЛТАВЩИНІ

Ірина Петренко

У роки незалежної України у зв'язку з вивченням раніше закритих для наукової громадськості архівів особливої актуальності набуває потреба дослідження жорстоких репресій сталінського режиму проти народів СРСР. Жертвами політичних розправ тоталітарної системи були ні в чому не винні люди – державні і військові діячі, митці, вчені, педагоги, талановиті хлібороби, робітники та ін. З-поміж них слід згадати і представників німецької національності, які назавжди пов'язали свою долю з СРСР, зокрема, з Україною та з полтавською землею.

Доля німців – нащадків колоністів, котрі 200-250 років тому на запрошення уряду Російської імперії прибули у державу, в тому числі й на Полтавщину, в пошуках кращого життя, часто була трагічною, як і мільйонів українців, білорусів, болгар, греків, росіян, євреїв, поляків, татар та ін. Пік репресій злочинного сталінського режиму проти мирного населення припав на 1937-38 рр. XX ст. Тільки за ті два роки по Україні було заарештовано 267 579 громадян різних національностей. Із них до вищої міри покарання (розстрілу) засуджено 122 237 осіб. Прикметно, що до складу трійок, які вирішували, кого засудити до розстрілу, кого «милувати» – до 10, 20 чи 25 років заслання, входили перші секретарі обкому партії [1, с.15, 21].

Досить цілеспрямовано влітку 1937 р. проходила в областях республіки «операція щодо німців» відповідно до наказу НКВС УРСР від 25 липня 1937 р. Місцевим органам НКВС пропонувалося провести облік з наступними арештами німецьких підданих на номерних заводах і в оборонних цехах підприємств, розташованих на території України. Управлінню НКВС у Полтавській області та його районним відділам довелося чимало попрацювати, щоб доповісти в центр про арешт 89 полтавців, з них – 70 німців, 11 українців, 8 росіян [1, с.23].

Репресії тоталітарного режиму торкнулися не лише робітників і селян, а й інтелігенції – духовної еліти суспільства, висококультурних, талановитих і обдарованих людей. Одним із таких був уродженець с. Чутового на Полтавщині Павло Григорович Ріттер (1872-1939) –

геніальний учений, знавець давніх мов, зокрема давньоіндійської, новоіндійської, італійської та інших, літературознавець, письменник, перекладач, педагог [2, с.191]. Він працював викладачем, згодом – доцентом Харківського університету, потім, отримавши ступінь доктора літератури, очолив науково-дослідну кафедру мовознавства, реорганізовану 1930-го р. в Інститут мовознавства. Ім'я вченого стоїть поруч з іменем видатного сходознавця А.Ю.Кримського. У 1937 р. П.Г.Ріттера, хворого і майже сліпого, заарештували й кинули до харківської в'язниці. Там, у тюрмі-катівні, трагічно обірвалося його життя. П.Г.Ріттер збожеволів і помер 17 квітня 1939 р. [3, с. 97]. Так злочинний режим розправився з кращим із кращих учених країни.

За вироками Особливої наради НКВС та Особливих трійок УНКВС Харківської і Полтавської областей було розстріляно, закатовано або позбавлено волі велику кількість людей, котрі мали німецькі корені.

Гортаючи сторінки полтавських томів науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», можна переконатися, що в переліку репресованих зустрічається багато людей німецької національності. Вони мали різне соціальне походження – селяни, робітники, інтелігенція й різний статус – учителі, викладачі вищих навчальних закладів, лікарі, бухгалтери, військовослужбовці, інженери, колгоспники тощо. Найчастіше ні в чому не винним людям висували звинувачення у шпигунстві, контрреволюційній діяльності, державній зраді, замах на державних діячів тощо.

Існували страшні «рознарядки», які «спускалися» із столиці: скільки людей і якої національності, якого соціального походження, яких колишніх партій, якого фаху заарештувати, яку кількість розстріляти, засудити до яких термінів тюремного ув'язнення. А вже на місцях енкавесівці шляхом катувань «вибивали» із заарештованих зізнання у шпигунстві, зраді Батьківщині, контрреволюційній діяльності, терорі, шкідництві та інших провинах, про які жертви й уявлення не мали.

Були «ліміти» на арешти «щодо поляків», «щодо німців», «щодо латишів» та ін. Так, із жовтня по 31 грудня 1937 р. за «польською лінією» було заарештовано 1432 громадян, до числа яких потрапили 422 українці, 42 білоруси, 70 євреїв, 32 росіянина, 12 румунів, 7 німців, 3 литовці і навіть 2 іранці. А за «німецькою лінією» влітку того ж року було заарештовано 89 полтавчан, із них – 70 німців, 11 українців, 8 росіян [1, с.22-23].

Репресованим громадянам німецької національності, як і іншим, приписували найрізноманітніші злочини: контрреволюційну діяльність – дії, спрямовані на повалення або послаблення радянської влади, зрада Батьківщині, підготовка збройного постановня з метою повалення радянської влади, шпигунство, розголошення державних таємниць, підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, сільського господарства та ін., пропаганда або агітація проти радянської влади, контрреволюційний саботаж та ін.

Таким чином, репресії 30-х ХХ ст. торкнулися не лише українців, росіян, євреїв, білорусів, литовців, латишів, поляків, татар та інших національностей, а й трагічно позначилися на долі радянських німців, у тому числі й на Полтавщині. Багато з них було репресовано, розстріляно або виселено на спецпоселення у далекі куточки Казахстану, Сибіру, Північного Уралу та інші місця. Причому винні вони були лише в тому, що мали німецькі корені. До уваги навіть не бралось те, що ці люди та їхні батьки і навіть діди народилися вже у Російській імперії або в Радянському Союзі, займалися мирною працею, добросовісно трудилися і ніякого відношення не мали до фашистської Німеччини. У багатьох дружини були українками, а їхні діти почувалися більше українцями, ніж німцями. Під час репресій 30-х рр.. радянських німців звинувачували у шпигунстві й контрреволюційній діяльності, у 40-х рр. – інкримінували співробітництво з фашистською Німеччиною тощо. При цьому страждали мільйони ні в чому не винних людей, ламалися їхні долі, а також їхніх рідних і близьких. Переважна більшість радянських німців, як і представників інших національностей СРСР, через відсутність складу злочину була реабілітована в роки хрущовської «відлиги» в результаті проведення політики десталінізації або у період незалежної України.

Література:

1. Реабілітовані історією : [збірник] / АН України, Ін-т історії України [та ін.] ; [редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.]. – К. ; Полтава : Рідний край, 1992. – 401 с.
2. Реабілітовані історією. Полтавська область. – Полтава: АСМІ, 2005. – Книга 3. – 716 с.
3. Жук В.Н. Долею пов'язані з Україною. Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і

УДК 94(470) «1830/1917»

**МЕННОНИТСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК
ОБЪЕКТ МОНИТОРИНГА НАЦИОНАЛИЗМА В
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (1830–1917)**

Наталия Венгер

Цель данного исследования состоит в изучении характера взаимоотношений российского национализма как идеологии и политики и этнического меннонитского предпринимательства.

Предпринимательство было одним из видов деятельности, в котором проявило себя меннонитское население Российской империи [2; 15]. В первой половине XIX ст. государство способствовало развитию промышленной деятельности представителей этнических групп. Поощрительный вектор в отношении этнического предпринимательства сохранялся до того времени, пока не набрал влияния российский национализм – явление, которое эволюционировало от мировоззрения к идеологии, оказывая всё большее влияние на политику [6]. Особый интерес национализма вызывали этнические общности, обладающие высоким культурно-экономическим потенциалом. Объектом воздействия националистических настроений оказалось меннонитское предпринимательство.

Процесс формирования меннонитского предпринимательства был связан с колонизацией и привилегиями, которые получили меннониты. Отдельные этнические группы аккумулировали на себе значительные материальные средства, что явилось одним из источников протонационалистических настроений.

В первой трети XIX ст. национальная политика Российского государства характеризовалась толерантностью по отношению к нерусским народам. Первые проявления российского национализма 1830–1831 гг. не предусматривали мероприятий относительно колонистов. Польский вопрос поставил перед обществом проблему социальной справедливости в распределении прав между титульным и иноэтническим населением.

С тезисом о «неравномерной легитимности» выступали Ю. Ф. Самарин (1819–1876), И.С.Аксаков (1823–1886), М. Н. Катков (1818–1887) – общественные деятели и первые идеологи «немецкого вопроса» в России [3]. Дискуссии повлияли как на содержание реформ унификации (законы о ликвидации колонистского статуса (1871) [5] и привлечение меннонитов к военной службе (1874) [7]), так и на их обоснование.

Успехи менонитского предпринимательства становились заметными для общества явлением, возбуждая воображение сторонников национализма. На начальном этапе модернизации предпринимательская практика обеспечивала меннонитам поддержку государства и являлась «иммунитетом» от национализма. Побочным результатом реформ 1870-х стала эмиграция [14] – своеобразная акция неповиновения со стороны меннонитов, которая влияли на формирование националистических настроений вокруг колоний. Оправдывая свои действия по реформированию, власти использовали элементы «антиколонистской пропаганды», провоцируя элементы «антиколонистского сознания» (колониstofобии). «Сращивание элементов антиколонистского сознания» с «немецким вопросом» [3] и превращение последнего в устойчивый элемент российских общественно-политических настроений и национализма было вызвано объединением Германии и формированием антироссийского блока [1]. Колонистофобия и немецкий вопрос в 1880–1917 гг. были темой постоянных общественных дискуссий в публицистике (работы А. А. Велицына, Г. А. Евреинова, С. П. Шелухина, И. И Сергеева).

С началом Первой мировой войны антинемецкая кампания приняла государственный характер и воплотилась в мероприятиях по борьбе с «немецким засильем». Ликвидационное законодательство – серия законодательных актов, обсуждаемых и частично реализованных в России в течение 1914–1917 гг., направленных на ограничение землевладения и влияния иностранного, преимущественно немецкого, капитала в России. Особенность состояла в том, что, возникнув как проект, направленный против подданных вражеских государств, она вскоре превратилась во внутреннюю экономическую войну против немецкоязычного населения России [8–11]. Были предложены меры, разработанные, как было объявлено изначально, для германской, но впоследствии и для колониетской промышленности [10]. Ликвидационные законы открыли дорогу для злоупотреблений властей как против меннонитской собственности в целом, так и против промышленности

в частности. Колонистские предприятия изучались Особым делопроизводством по правительственному надзору [10]. Наиболее благоприятно складывались обстоятельства для предприятий, которые могли быть использованы для производства оборонной продукции («Лепп и Вальман», «Гильдебрандт и Присс», завод нефтяных двигателей Кригера, фабрика Унгера) [4]. Выполнение военных заказов сохранило право владения предприятиями, создавало возможности деятельности в условиях военного времени [13].

Антинемецкая пропаганда и Ликвидационное законодательство спровоцировали дополнительные проблемы для страны. В марте 1916 г. власти перенесли сроки имплементации Ликвидационных законов [12].

Заключение. Проблема «меннонитское предпринимательство и национализм» развивалась как часть «немецкого вопроса», формирование которого было связано со спецификой российского национализма. Предпринимательская практика была показателем успешности меннонитов в России, в результате чего феномен меннонитской промышленности стал одним из катализаторов развития немецкого вопроса в России в целом. Меннонитское предпринимательство, поддерживаемое государством, долгое время обладало достаточной стойкостью, чтобы успешно противостоять национализму на раннем этапе развития данной идеологии (до 1880-х гг.). Трудности модернизации привели к постепенному сближению национализма и практической политики. На этапе принятия Ликвидационного законодательства национализм перешёл границу правовой легитимности, но успешно справился с заданием убедить российское общество в целесообразности действий. Столкновение с национализмом не обошлось без потерь для этноконфессии. Кроме утраты мелкого производства, меннониты испытали удар по основам идентичности, пацифистские воззрения были ослаблены.

Література:

1. Бовыкин В. И. Очерки истории внешней политики России. Конец XIX – 1917 / В. И. Бовыкин. – М. : Изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1960. – С. 7.
2. Венгер Н. В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории меннонитских колоний / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории. – Днепропетровск : РВВ ДНУ, 2002. – С. 30–51.

3. Венгер Н. В. «Німецьке питання» в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самаріна: Діалог з російським суспільством у десятиліття «великих реформ» (1860–1870 рр.) // Вопросы немецкой истории. – Днепропетровск: ДНУ, 2011. – С. 53–72.
4. Государственный архив Запорожской области. – Ф. 30. – Оп. 1. – Д. 190. – Л. 56.
5. Высочайше утверждённые правила об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), водворённых на казённых землях в губерниях: Санкт-Петербургской, Новгородской, Самарской, Саратовской, Воронежской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской, Таврической и в области Бессарабской (14 июня 1871) // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. XLVI. – С. 813–819.
6. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 10.
7. Правила об отбывании обязательной службы меннонитами // ПСЗРИ. – Изд. II. – Т. L. – С. 146–147.
8. Росийский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 16. – Д. 34.
9. РГИА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 3090. – С. 1–5, 7, 17 об., 25–26; Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1915 г.: в 2 ч. – Петроград : Сенатская тип., 1916. – Ч. 1, 2; Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1916 г.: в 2 ч. – Петроград: Сенатская тип., 1917. – Ч. 1, 2.
10. РГИА. – Ф. 23. – Оп. 28. – Д. 1216. – Л. 33–34.
11. РГИА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 5.
12. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое в правительствующем Сенате в 1915 г. Отдел 1-й. – Петроград: Сенатская типография, 1915. – С. 2749.
13. Центральный государственный исторический архив (Киев). – Ф. 2090. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 423. – Л. 72.
14. Koop P. A. Some economic aspects of Mennonite migration: With special emphasis on the 1870 s migration from Russia to North America / P. Koop // MQR. – № 55. – April 1981. – P. 143–156.
15. Rempel D. G. The Mennonite Commonwealth in Russia: A sketch of its Founding and Endurance, 1789–1919 / D. G. Rempel // Mennonite Quarterly Review. – 1973. – № 4. – P. 259–308.

СТАНОВИЩЕ МЕНОНІТІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Алла Сергієнко

Поява німецьких переселенців на території Російської імперії сягає другої половини XVIII ст.

Першим всебічним дослідженням з історії колоністів на імперських теренах стала робота А. Клауса, яка ґрунтувалася на статистичних даних. Окремі аспекти цієї наукової проблеми стали предметом студіювання О. Іпатова, В. Кабузана, І. Кулініча, В. Васильчика та інших [1; 3; 4; 5].

Основними причинами переселення німців стали: соціальна політика Катерини II, спрямована на пошук нового людського ресурсу; політика сприяння розвитку ремесла і підприємництва, спрямована на скасування привілеїв великим виробникам, і стимулювання формування нового покоління фабрикантів; особисте розуміння імператрицею перспектив розвитку держави, сподівань на проведення соціальних та політичних реформ [8]. Ці фактори мали свій вплив на характер колонізації та відобразилися на змісті конституційних (Маніфести 1862-го та 1863-го рр.), адміністративних (проекти Г. Потьомкіна «Крим», «Грецький проект») документів та перших указів, що презентували програму іноземного переселення.

Водночас причини для переселення були і в німців: колоністи бажали unikнути розорення та поліпшити своє матеріальне становище, бо у Пруссії та інших німецьких державах склалися несприятливі умови для селян, як-от залежність від землевласників, не вигідність зайняття ремеслом, зростання кількості населення, що спричиняло бідність [9, с. 41].

Окрему роль у переселенні відіграли й міжконфесійні взаємини німців. Приналежність до тієї чи іншої конфесії слугували причиною різних санкцій і переслідувань, економічних утисків із боку німецьких держав, де переважали лютеранство або католицизм. Відтак одними з перших скористалися запрошенням до переселення меноніти, переслідувані за особливості віровчення, яке не сприймало насилля у будь-якій формі, передбачало відмову від зброї, заборону давати клятву і служити в армії та інших державних установах.

Меноніти – прибічники анабаптистів часів реформації у Німеччині, тому їх учення є одним із напрямків протестантизму. Церковний устрій базується на конгрегаційних (громадських), але не консисторіальних основах. Відповідно, меноніти не визнають церковної влади. Відособлюючи себе від соціуму, етнічного та конфесійного масиву, менонітські колонії відрізнялися не лише господарсько-культурними й етнічними особливостями, але й насамперед високим рівнем общинної самоідентифікації. За віруваннями менонітів, вони («обрані») визнають недосконалість світу, що їх оточує стосовно їх закритого соціуму, а деякі общини взагалі відмовлялися від спілкування із зовнішнім світом.

Царський уряд убачав у такій працелюбності та аскетичній формі життя сприятливий фактор для освоєння нових територій. Крім того, «Прохальні статті» 1787 р. дали змогу якнайповніше забезпечити членів конгрегацій найважливішим комплексом прав і свобод. Самоврядування стало тим кодом громад, який у поєднанні з привілеями і приватною власністю, подавав найширші можливості перед невеликим соціумом.

Масове переселення менонітів колоніями розпочалося в 1789 р., і спочатку 228 родин менонітів оселилися в районі острова Хортиця, де заснували колонії Розенталь, Ейнлаге, Кронсвейде, Нойенбург, що були об'єднані в Хортицький менонітський округ.

6 вересня 1800 р. імператор Павло I видав жалувальну грамоту менонітам, що підтверджувала свободу віросповідання, звільняла від обов'язкової військової служби менонітів-переселенців та їхніх нащадків; у вічне спадкове володіння надавалися земельні ділянки площею 65 десятин та право засновувати фабрики, займатися ремеслами й торгівлею, вступати в гільдії та цехи, звільнення на 10 років від податків, займатися винокурінням, утримувати шинки. Місцевій владі наказувалося надавати менонітам усіляку допомогу, захист і заступництво. Цей документ був цілком протилежним від того, що виданий пруським урядом в грудні 1801 р. та, відповідно, спонукав до активізації еміграційних потоків німецьких поселень до Російської імперії.

Окрім цього, підґрунтям суспільно-правового затвердження та становлення підприємництва менонітів на території Російської імперії слугували: нові правила щодо прийому та влаштування колоністів Олександра I (1804 р.), записка «Про правила на звільнення в інші звання» (1812 р.); дозвіл на діяльність за межами колоній (1846 р.).

У 1803-1804 рр. на російській території переїздить ще 362 родини, які поселилися в Таврійській губернії та створили Молочанський менонітський округ. Переселення, що тривали в подальшому, не були значними. До 1820 р. на російській території переїхало близько 254 родин. І вже в кінці 1840-х р., за твердженням А. Іпатова, меноніти заснували близько 43 селищ із 995 господарствами, на рахунку яких було 68,537 десятин землі та орендованих земель понад 65 тис. десятин. Розвитку господарства менонітських поселень сприяло активне використання оплачуваної найманої праці, вартість якої визначалася залежно від часу та виду сезонних робіт.

Досліджуючи життя поселень менонітів, Н. Венгер залучив теорію про «мобілізовану (призовну) діаспору» соціолога Дж. Армстронга, згідно з якою етнічна група, перебуваючи на позиції національної меншини в поліетнічному суспільстві, користувалася привілеями. Особливість становища «діаспори» визначалася найважливішою функцією – призначенням групи, що обумовлювала правила спілкування «діаспори» з домінантною етнічною групою на різних етапах їх спільної історії [2], а надані права самоврядування у поєднанні з привілеями і приватною власністю відкривали найширші можливості перед німецьким населенням у новій для них країні.

Слід зазначити, що зміна вектора колонізаційної програми забезпечила формування соціальної бази для розвитку ремесла та підприємництва: складання страти потенційних споживачів та суб'єктів цієї сфери виробництва. Влада забороняла заснування приватних підприємств за межами колоній. До того ж заохочувалася практика відходництва, що сприяла міжкультурному обміну.

Окрім цього, на динаміку процесів складання капіталів та капіталізації впливали пільгові умови та фінансові привілеї, можливість отримання спадку, капіталістичні методи господарювання, відсутність зовнішньої конкуренції щодо ремісничої діяльності. Обираючи критерій визначення присутності процесів накопичення, автор дотримується запропонованого Б. Мироновим показника наявності у поселенців сільськогосподарських знарядь та худоби. Їх кількість у менонітів перевищувала потреби родини (близько 40 голів худоби та більше трьох одиниць техніки на господарство).

У своїх господарствах меноніти активно застосовували найману працю, сплачуючи наймитові 14 рублів за обробку десятини під пшеницю, її посів та боронування. При змелюванні хліба йому

платили трохи більше одного рубля за 12-годинний робочий день [7, с. 31]. Слід зауважити, що на розмір платні впливали не лише час та сезонність робіт, а й старанність і беззаперечна покірність самого працівника [6, с. 142]. Також у менонітських поселеннях працювали так звані батраки, яким господарі платили від 120 до 150 рублів на рік та забезпечували харчуванням. Таким чином, використання найманої праці дало змогу менонітам сконцентрувати у своїх руках значні капітали та досягти стабільного економічного становища, що створювало сприятливі умови для виникнення підприємництва та його розвитку.

Отже, менонітські конгрегації як прояв європейського протестантизму понад півтора століття були частиною історії Російської імперії. Зосередження менонітів не на аграрному секторі господарювання знайшло підтримку в державній владі та спонукало до надання територіальної та економічної свободи. Слід зазначити, що своїх успіхів меноніти досягли завдяки широким привілеям, наданим царським урядом, та завдяки відсутності кріпацтва на територіях конгрегацій. Тому переважна більшість заможних представників менонітів були прибічниками царського уряду та виховували у своїх наступниках відданість російському самодержцеві.

Література:

1. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук – К., 2004. – 341 с.
2. Венгер Н. В. Колонізація Півдня Російської імперії (XVIII – XIX ст.): до проблеми методології досліджень / Н. В. Венгер // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський інститут слов'янознавства Київського слав'янського університету – Рівне: РІС КСУ, 2011. – С. 34–39.
3. Ипатов А. Н. Меннониты. Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности / А. Н. Ипатов. – М., 1978. – 213 с.
4. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории иностранной колонизации в России / А. М. Клаус – СПб., 1869. – Вып. 1. – 543 с. – [и приложения 101 с.].

5. Кобузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858гг.) / В.М.Кобузан – М: Наука, 1976. – 307 с.
6. Корнис. И. О состоянии хозяйства в Молочанских меннонитских колониях в 1843 году / И.Корнис // Журнал министерства государственных имуществ. – СПб., 1844.– Ч. XI. – С. 142.
7. Описание меннонитских колоний в России// Журнал министерства государственных имуществ. – 1842. – Кн. I, ч. 4.– С. 31.
8. ПСЗРи Собр.1 – 1830 – Т16: 28 июня 1762-1765, № 11720.
9. Черниш І. В. Чинники німецького колоністського руху в Північно-Західній Україні в складі російської імперії (поч.. XX ст. І.Черниш // Грані. Історія – К., 2011 – №5. – С.38-42.

УДК 257 (477. 43/44)

ПОМІЩИКИ НІМЕЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ У ЦЕРКОВНОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XIX – ПОЧ. XX ст.

Володимир Перерва

У релігійному плані німецькі переселенці Київщини належали до поліконфесійних національних меншин. Ті з них, що осіли на Надніпрянщині ще в пізньому середньовіччі або ж на світанку модерної епохи, станом на XIX ст. нерідко асимілювалися з місцевим населенням і приймали православ'я. Представники ж пізніших хвиль німецької еміграції зберігали одне з властивих німцям віросповідань (лютеранство або ж католицизм) і відвідувало відповідні храми не тільки у губернському Києві (де ще й нині одна з центральних вулиць міста носить назву Лютеранської), але й у провінційних містечках. Утім, не зважаючи на часті конфесійні відмінності між німецькими емігрантами та корінним населенням, випадки серйозних релігійних конфліктів між ними документи фіксують нечасто. Значно джерела засвідчують і толерантне релігійне співжиття представників усіх названих конфесій і навіть церковне меценатство німецьких переселенців щодо православних храмів.

Якщо говорити не про етнічних німців, а про осіб, які носили німецькомовні прізвища, то найвідомішою особою на території Київської губернії в даному разі була Олександра Василівна

Енгельгардт. Улюблена фрейліна Катерини II, вона вийшла заміж за одного з найбільших магнатів Правобережжя – Ф-К. Браницького. Після смерті чоловіка графиня стала звертати увагу на релігійні потреби своїх кріпаків-одновірців. До намірів пані Олександри та їх реалізації були причетними кілька російських монархів і київських митрополитів. Зокрема, канонізований нині святий Філатрет (Амфітеатров) підписав духовний заповіт графині О. В. Енгельгардт-Браницької, у якому вона дала обітницю спорудити 12 кам'яних православних храмів. Олександра Василівна перебувала у похилому віці, а тому вказала у заповіті, що якщо вона особисто не встигне побудувати ці храми, то цю справу мають закінчити її діти. Плани графині були не лише виконані, але й перевиконані. Вона стала «зжидительницею капиталов Браницких и Воронцовых», і ці дві родини на залишені нею кошти спорудили не 12, а близько 40 православних церков. За життя пані Олександри було в основному побудовано Преображенську церкву у столиці її маєтностей Білій Церкві, південній «столиці» Браницьких м. Ставищах, згадуваний храм у с. Шамраївці, церкву в Малій Михайлівці. Далі вже її нащадки графи Браницькі, будучи католиками, на кошти своєї благодійниці звели ще один храм (св. Марії Магдалини) у Білій Церкві, храми в м. Богуславі, Рокитному, Шацьку (на Волині), в селах Блощинячах, Сухолісах, Черкасі, Королівці, Ксаверівці, Любчі, Янишівці, Жидівській Греблі, Красилівці тощо. Не відставала і гілка Воронцових – донька Олександри Василівни Єлизавета стала дружиною будівничого відомого Воронцовського палацу в Криму. Князь Воронцов, отримавши багатий посаг, також потрудився на виконання останнього слова своєї тещі: він спорудив унікальний православний храм у вигляді мечеті в м. Мошнах і не менш оригінальну православну церкву у вигляді католицького костелу в м. Городищі.

Крім суто церковного меценатства частина заповіту графині Олександри Василівни стосувалася ще й церковнопарафіяльних шкіл: на кошти, залишені О. Браницькою з Енгельгардтів, десятиліттями утримувалося до чотирьох десятків церковнопарафіяльних шкіл митрополії у колишніх маєтках графині.

Помітними особами серед київського поміщицтва були фон Мекк, яким у Київській губернії належало с. Копилів. Тут ще й нині є палац фон Мекків, який тісно пов'язаний з іменем П. Чайковського. Відомий композитор чимало років товаришував з цією дворянською родиною, місяцями мешкав у Копиліві і саме тут писав і деякі свої твори. У 80-х рр. XIX ст. село придбав Миколай Карлович фон Мекк.

Він, незважаючи на німецьке аристократичне прізвище, сповідував православ'я. Коли в поміщика померла малолітня донька, він вирішив поховати її біля однієї зі стін храму. Згодом же, переконавшись у тісноті цієї споруди, надумав розширити її добудовами – з тим, щоб церква стала фамільною усипальницею родини фон Мекків. Миколай Карлович отримав дозвіл київського митрополита Платона (Городецького) і здійснив задумане, незважаючи на тиск з боку прихожан.

Він же допомагав і церковнопарафіяльній школі. Місцевий настоятель о. Василій Сікорський повідомляв до Києва наступне: «Господин фон Мекк уже до сего времени немало оказал и оказывает благотворений приходу и церкви с. Копылова. В истекшем учебном 1888/1889 учебном году господин фон Мекк построил церковноприходское училище, снабдил оною всем нужным для обучения, дает жалование и содержание учителю. Все это обошлось фон Мекк – попечителю школы – в 1100 рублей».

Якщо в 1865 р. у ній налічувалося лише 24 школярі, то в станом на 1917 р. тут навчалися 123 першокласники та 63 першокласниці. Землевласники не тільки спорудили в селі церковнопарафіяльну школу, але й регулярно підтримували її. Село Микуличі Київського повіту у XIX ст. належали графам фон дер Остен-Сакенам, які, будучи лютеранами, допомагали православним храмам. Відомо, що один із них похований на території Києво-Печерської лаври, а власник Микуличів та Пилиповичів граф Іван Христофорович фон дер Остен-Сакен був удостоєний честі упокоїтися на цвинтарі микулицької православної церкви, хоча за віросповіданням був лютеранином. Вочевидь, пан чимало зробив для місцевого храму. Утім, відомо, що Остен-Сакени чомусь недолюбували церковнопарафіяльну школу і категорично відмовлялися її підтримувати.

Отже, аристократія німецького походження Київщини, яка належала до різних віросповідань, нерідко лояльно ставилася до релігійних запитів місцевого населення і допомагала мирянам у побудові храмів та церковних шкіл. Загалом нині ця тема ще далека від досконалого вивчення і потребує ретельного опрацювання нових джерел, а відтак є актуальною для сучасної історіографії.

Література:

1. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2008. – 672 с. : іл.

2. Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2010. – 270 с. : іл.
3. Перерва В. С. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2004. – 64 с. : іл.
4. Перерва В. С. Рокитнянський храм Різдва Богородиці / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2005. – 36 с. : іл.
5. Перерва В. С. Храм святителя Спиридона Триміфунтського в селі Шамраївці / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2005. – 36 с. : іл.
6. Перерва В. С. Храм святої рівноапостольної Марії Магдалини у м. Біла Церква / В. С. Перерва, Калініч Г. Ю. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2006. – 36 с. : іл.
7. Перерва В. С. Ставище: з православного минулого / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2006. – 44 с. : іл.
8. Центральний державний історичний архів в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1495. - Арк. 49.
9. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. - Спр. 1316. - Арк. 57.
10. Там само. – Ф. 127. – Оп. 861. – Спр. 231. – Арк. 1-12.
11. Російський державний історичний архів в м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 797. – Оп. 2. – Спр. 5342. – Арк. 1-6.
12. Похилевич Л. Сказанія о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2009. – 628 с.

УДК 94 (477) “XIX”

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Андрій Криськов

Після реформи 1861 р. Правобережна Україна, особливо Волинська губернія, стала територією-рецепієнтом для іноземних колоністів, у першу чергу – німецького походження. У даному разі збіглися політико-економічні плани урядових кіл Російської імперії (створення протизаги польським поміщикам у вигляді економічно ефективного і лояльного до влади господарства колоністів) і сподівання іноземних поселенців на дешеві землі та пільговий режим господарювання.

За даними М.Костюка, до 1860 р. у Волинській губернії налічувалося 139 німецьких колоній, в яких мешкало 11424 особи [1,29]. За висновками А.Вороніна, за період 1860-1870 рр. на Волині поселилося 5,5 тис. німецьких сімей [2,10]. У 1875 р. їх у цій губернії вже проживало майже 40 тис. осіб, а у 1881 р. – 87731 особа, або 4,2% населення Волинської губернії [3,14]. Для порівняння – станом на 1885 р. у Подільській губернії мешкало лише 42 німецьких колоністи, які мали у володінні 366,5 дес. землі [4,118,125]. У 1890 р. чисельність німецьких поселенців у Волинській губернії становила 155860 осіб, або 78% від загального числа всіх іноземних колоністів губернії [5,81], за іншими даними – 200 тис. осіб [6,24]. У той же час на Поділлі їх мешкало тільки 12474 особи, а на Київщині – ще менше [7]. Такій масовій імміграції осіб німецького походження сприяв комплекс урядових заходів, у першу чергу – відповідна законодавча база. Одним із перших був опублікований у 1861 р. закон, який дозволяв землевласникам наймати іноземних робітників і поселяти їх у власних маєтках [8]. Офіційний дозвіл на поселення у Правобережній Україні іноземні переселенці отримали у 1868 р. [9]. Вони звільнялися від військової повинності, на п'ять років – від сплати податків та від скарбових оплат під час купівлі нерухомості у губерніях Правобережної України.

Сприяла імміграції тогочасна економічна ситуація. Після скасування кріпосного права через законодавче обмеження кола осіб, котрі б могли виступити як покупці чи орендарі землі, а також злидений стан місцевого селянства виникла ситуація, коли пропозиція землі перевищувала попит на неї. У 1870-х рр. ціна землі коливалася в межах 11-16 крб. за десятину [10,220], що було майже у 10 разів менше, ніж, наприклад, у чеських землях Австро-Угорської імперії [11,517].

Попервах основна маса колоністів купувала лише право на обробіток землі, стаючи орендарями. Угоди укладалися на тривалий термін, найчастіше на 30 років. Спочатку переселенська громада укладала контракт із власником землі, а потім поселенці розподіляли орендовану землю між собою. Як правило, кожна родина брала стільки, скільки могла обробити й оплатити – переважно по 15 дес. Колоністи також брали в оренду з правом викупу необроблену цілину, часто порослу лісом і чагарниками землю і докладали величезних зусиль для її обробітку. У такий спосіб вони збільшували площу придатних для землеробства земель губернії [10,220]. За період з 1884 по 1894 рр. Волинська губернія за обсягами сплати податків зайняла

одне з чільних місць в імперії. Причому сума податків на 300 тис. крб. перевищила норму у зв'язку із переведенням 800 тис. дес. з категорії «незручних» земель у землі сільськогосподарського призначення завдяки праці колоністів [12].

Поступово зростало і землеволодіння іноземних поселенців. Якщо у 1861-1870 рр. німецькі поселенці володіли приватно 30 тис. дес. землі й орендували ще 42 тис. дес. [2,7], то у 1882 р. їхнє землеволодіння у Правобережній Україні оцінювалося у 552770 дес., з яких 399953 дес. було у Волинській губернії [13,14]. У 1897 р. площа придбаних і орендованих іноземцями земель становила 626786 дес., що складало 9,56% усієї площі землі в губернії. У Київській і Подільській губерніях цей показник становив відповідно 0,72% та 0,65% [14,8]. Наприклад, прусський підданий В.Рау у різних повітах Волинської губернії був власником 8 маєтків, загальною площею 22387 дес. [1,85]. Крім того, він фігурував серед засновників Соболівського цукрового і рафінованого заводу у Гайсинському повіті Подільської губернії [15]. У Чорнобилі Київської губернії спадкоємця Рекк належав маєток площею 13510 дес. [6,24].

До початку 1880-х рр. російські власті майже не відстежували пересування і проживання іноземців в межах імперії, але у зв'язку з активізацією розвідок Німеччини й Австро-Угорщини уряд вдався до жорсткого контролю за іноземцями у прикордонних губерніях [16,330]. Ставлення до іноземних колоністів істотно змінилося. Було ініційовано ухвалення цілого ряду законодавчих актів, спрямованих не лише на припинення імміграційного потоку на Волинь, але й на ліквідацію землеволодіння та землекористування іноземних переселенців. У 1885 р. спеціальна урядова комісія визнала процес колонізації шкідливим для інтересів Російської імперії. Укази 1887-1892 рр. суттєво обмежили права німців-колоністів [17,53]. У цей же час російські банки відмовили в іпотечному кредитуванні німецьким громадам [18,186]. Заходи владних структур спричинили до поступового занепаду колоній.

Джерела і література:

1. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). / М.П.Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
2. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А.Воронин. – Б.м. и г. – 42 с.

3. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі - ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.642. – Спр.497.
4. Обзор Подольской губернии за 1885 год. – Каменец-Подольский, 1886. – 147 с.
5. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.58.
6. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І.М.Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. - №9. – С.18-30.
7. Шмид О.П. Причини масової колонізації Волині у другій половині XIX ст. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vuzlib.com/content/view/1752/52>.
8. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання друге (далі – ПЗЗРІ-П). – Т.36, відділення II. - №37760.
9. ПЗЗРІ-П. – Т.43, відділення I. - №46038.
10. Бармак М.В. Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX – початок XX ст.) / М.В.Бармак // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.219-222.
11. Поліщук Ю. Переселення чехів на Волинь (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю.Поліщук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.6. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.517-523.
12. Пилипенко О. Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.spilka.us.org.ua/library/immigracija.html>.
13. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.642. – Спр.497.
14. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.641. – Спр.707.
15. ПЗЗРІ-П. – Т.43, відділення I. - №45857.
16. Макарова О.В. Вихідці з Австро-Угорської монархії на території Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.В.Макарова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.327-336.
17. Бармак М. Законодавче регулювання економічного життя німецьких переселенців на українських землях Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / М.Бармак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.10. – Тернопіль, 2000. – С.52-54.
18. Васильчук В.М. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII –

на початку ХХ ст. / В.М.Васильчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.5. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.179-189.

УДК 902.4

УЧАСТЬ НІМЕЦЬКОМОВНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЇНИ В ПЕРІОД ВИБОРІВ ДО ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ (1905-1906 рр.)

Олена Берестень, Юрій Берестень

На початку 1905 року Російська імперія вступила в новий період власної історії – революційну добу. Після січневого розстрілу 150-тисячної мирної робітничої демонстрації політизація мас стрімко пішла вгору [1, с. 147]. Зміни, що відбувалися в країні, супроводжувалися динамічною активізацією політичного життя, яка зумовила інтенсивне зростання інтересу широких верств населення до суспільно-політичних процесів, формуючи сталий громадський та інформаційний попит на незалежні друковані засоби масової інформації. Тоді розпочали свою інформаційну та громадсько-політичну діяльність чисельні німецькомовні періодичні видання, які в досить стислий термін перетворилися на головне джерело суспільно-політичної, соціально-економічної інформації для населення німецькомовних громад, суттєвим чином впливаючи на процес формування громадської думки колоній. До німецькомовних періодичних видань, які виходили на теренах Півдня України в даний період, ми відносимо газети та часописи: «Deutsches Leben», «Deutsche Rundschau», «Botschafter», «Friedenstimme», «Landwirt», «Christliche Volksbote» та деякі інші.

Масштабне розгортання демократичних процесів сприяло швидкому залученню колоністського загалу до політичного життя країни та регіону, зумовлюючи відносно високий ступінь його політизації. Одним із головних чинників активізації суспільно-політичного життя в німецьких та менонітських колоніях Півдня України були вибори до Першої державної думи. Друковані засоби масової інформації німців-колоністів та менонітів у даний період перетворилися на своєрідних суспільних речників своїх громад, перед

якими стояло складне практичне завдання консолідації колоністської спільноти на базі єдиної політичної платформи, яка мала віддзеркалювати національно-культурні, суспільно-політичні, господарсько-економічні інтереси німецькомовних виборців [13, S. 2].

Свідченням політичної незрілості колоністського загалу, який не враховував наявні соціально-економічні, суспільно-політичні та демографічні реалії життя південноукраїнського регіону, було широко розрекламоване засобами масової інформації політичне гасло: «Серед німців мусить бути лише німецька партія!» [11, S. 3]. Певну роль у його ідеологічному оформленні зіграв традиціоналістичний консерватизм колоністського загалу, що базувався на вузьконаціональних суспільно-політичних поглядах і позиціях, зумовлених попереднім історичним досвідом та відсутністю сталої практики політичної боротьби.

Зазначимо, що більшість прагматично налаштованих передових представників німецькомовної громадськості після нетривалих дебатів та дискусій змогла усвідомити політичну хибність подібного вузьконаціонального підходу до організації виборів, оскільки останній не давав можливості колоністському загалу перетворитися на активного суб'єкта політичного процесу й мати власне представництво в російському парламенті. Виходячи з цих практичних міркувань, колоністська інтелігенція пов'язувала політичне майбутнє колоністського представництва в Думі із загальноросійськими партіями, що було цілком логічно з огляду на наявні суспільно-політичні реалії життя країни [14, S. 2]. Участь німецькомовного населення у виборах за списками легальних загальноросійських партій правоцентристського спрямування надавала реальні шанси представникам німецькомовної спільноти ввійти до російського парламенту. У тогочасних умовах політичної боротьби колоністи змушені були обрати саме цей шлях вимушеного коаліційного блокування з загальноросійськими політичними силами, який, як довів політичний досвід, виявився досить перспективним. При цьому колоністами майже повністю виключалася можливість політичної співпраці з лівими революційними партіями та рухами, які вимагали радикального вирішення аграрного питання, а також представниками ультрамонархічних націоналістичних правих політичних сил, які заперечували саму ідею національно-культурної ідентифікації колоністського загалу. Політичними кумирами населення колоній стали правоцентристські партії, політичні програми

яких відповідали їх суспільним запитам та очікуванням, особливо в контексті реалізації положень царського Маніфесту від 17 жовтня.

Закономірно, що політичною силою, з якою пов'язували колоністи своє політичне майбутнє, став «Союз 17 жовтня». У складі даної політичної партії було сформовано Німецьку групу – політичний орган, який, за задумом його засновників, мав презентувати інтереси всього німецькомовного населення імперії. Для німців-колоністів та менонітів дуже привабливою була проголошена октябристами ідея обмеженої національної автономії за умови неподільності імперії за національно-територіальною ознакою. Поміркований характер політичних вимог колоністів свідчив про те, що вони пов'язували своє стабільне соціально-економічне становище в суспільстві з сильною монархічною владою, яка могла гарантувати збереження їх наявного соціального статусу за умови реалізації поміркованого ліберально-демократичного реформаторського політичного курсу. Німецькомовна громадськість загалом позитивно оцінювала перспективу об'єднання всіх німців Росії під егідою Німецької групи. «Deutsches Leben» писала: «Якщо Німецька група пропонує вільний розвиток німецької національності, захист віри, німецької мови, шкіл, тоді знайдеться мало німців, які не стануть під її прапор» [12, S. 2]. При цьому зазначалося, що тільки від активної підтримки населення німецьких колоній залежить політичне існування самої групи, оскільки місцева колоністська інтелігенція через свою малочисельність не могла самостійно впливати на результати виборчого процесу. Кінцевий результат виборів на місцевому рівні залежав від політичної позиції пересічного мешканця колоній, його політичної свідомості, волі та бажання кардинальним чином змінити поточну суспільно-політичну ситуацію. Водночас громадськість колоній чудово розуміла всю складність процесу консолідації німецькомовного населення на базі політичної платформи будь-якої партії, беручи до уваги масштабність соціальних, суспільно-політичних, національних та культурних проблем, які стояли перед колоністським загалом.

Населення колоній уважно стежило за процесом організаційного оформлення регіонального відділення Німецької групи, яке ввійшло в історію під назвою «Південноросійської німецької групи Союзу 17 жовтня». На одному з перших засідань даної політичної інституції була прийнята комплексна програма дій, в якій були задекларовані принципи, головні напрямки її діяльності, завдання та стратегічні цілі [8, S. 11]. У програмі викладалися положення щодо реалізації розлогої

системи правничих та адміністративних заходів з охорони рідної мови, культури, початкової та середньої освіти, що само по собі свідчило про глибоке занепокоєння населення колоній інтенсивністю асиміляційних та русифікаторських процесів, які набирали обертів у місцях компактного проживання колоністів. Поява даного пункту в програмі регіональної групи вказувало також на зростання національної свідомості німецькомовної колоністської спільноти, усвідомлення нею власної національної ідентичності, яку колоністи намагалися відстояти політичними засобами, покладаючи серйозні надії на російський парламент.

Програма Південноросійської німецької групи віддзеркалювала й економічні інтереси колоністського загалу, що знайшло відображення в її політичній програмі, яка містила пункти щодо гармонізації економічних протиріч в аграрному секторі південноросійської господарчої системи: урегулювання орендних ставок на землю, забезпечення за рахунок держави селянське населення землею тощо [18, S. 3].

З огляду на докладне розуміння проблем, які стояли перед колоністським загалом, у складі Південноросійської німецької групи було сформовано 3 секції, кожна з яких зосередилась на відповідному напрямку роботи [20, S. 2-3]. Так, була сформована секція з питань освіти, яка мала опікуватись проблемами початкової та середньої школи, домагатися впровадження програми заходів, які сприяли підвищенню її ефективності [21, S. 3]. Це завдання пропонувалося реалізувати шляхом розширення мережі початкових шкіл, дитячих садків, відкриття курсів з підвищення кваліфікації викладацького складу школи, який повинен був відповідати сучасним професійним вимогам. Ураховуючи певну специфіку німецьких та менонітських колоній, пропонувалося утворювати спеціальні школи для хлопчиків, дівчат і вчителів [22, S. 3; 23, S. 2-3].

У контексті діяльності Південноросійської німецької групи значна роль відводилася секції, яка займалася розглядом нагальних економічних проблем внутрішнього життя колоній. Виходячи з аналізу нормативних положень, що визначали сфери її компетенції, ми можемо констатувати, що практична мета діяльності секції мала полягати в розробці системи заходів щодо підвищення загального рівня ефективності господарчої системи колоній, зростання рентабельності та продуктивності сільськогосподарського та промислового виробництва шляхом створення нових кредитних

установ, які надавали необхідні позики за оптимальними кредитними ставками, розширення ємкості внутрішнього ринку колоній.

Третя секція була політичною. Її практичне завдання полягало в організації передвиборчої діяльності, артикуляції загальних колоністських інтересів в економічній та суспільно-політичній царині, агітації за відповідних кандидатів і політичні партії, які вони репрезентували. Водночас установчими зборами групи на дану секцію покладалося завдання з правозахисної діяльності, загальна стратегія якої полягала в організації ефективно функціонуючої системи правового захисту населення колоній від антинімецьких нападок у пресі, під час публічних виступів політиків. Члени секції відстежували також появу ксенофобських настроїв у суспільстві. Ще одне завдання полягало у запобіганні появі серед німецькомовного населення політичних симпатій до радикальних антимонархічних політичних рухів, які почали масово розгортатися в даний період, захоплюючи у свою орбіту чисельних прихильників серед сільськогосподарського населення [25, S. 515].

Результати виборів до І Державної думи в районах дисперсного мешкання німецького та менонітського населення показали досить високий рівень участі колоністів упродовж передвиборчих перегонів. Показовим є той факт, що на місцевих проміжних виборах серед інших національностей німці посіли одне з чільних місць, що відображало реальну роль колоністів у соціально-економічній структурі господарчої системи регіону. Як засвідчили результати виборів, колоністи досягали значного успіху й у тих населених пунктах, де кількісно переважали виборці російського походження, наочно продемонструвавши високий авторитет серед місцевого населення кандидатур, висунутих колоністами на регіональному рівні. Так, наприклад, у с. Варварівці було обрано 9 росіян, 18 німців та 1 єврея. Вочевидь, німці, як добропорядні господарі, користувалися повагою серед автохтонного населення [24, S. 161-162]. За матеріалами преси колоністи одержали перемогу по Глюкстальській волості (були обрані волосний писар Б. Кренцлер та староста І. Обенауер), Фрейдентальській (Р. Адель та І. Гейсман), у Нечаянному було обрано 34 німців та 2 росіян, у Ландау – 59 німців та 5 росіян, у колонії Надежда Акерманського повіту – 54 німців та 3 росіян, у Сараті того ж повіту – Я. Вагнера та Х. Коха, в колонії Захар'єв Тираспольського повіту – 54 німців, 13 росіян та 3 євреїв [15, S. 3]. У Каселі того ж повіту перемогли Я. Котц та Я. Кноль. У колонії Петрівка Тираспольського повіту 424 виборці обрали 92 особи, з них

87 німців, 1 росіянина і 4 євреїв. На виборах великих землевласників того ж повіту перемогло 8 німців [17, S. 3].

Аналогічною виглядала ситуація в Одеському повіті Херсонської губернії. Так, від колонії Баден були обрані Г. Венделін та І. Вегман. Особливо успішними для німців були вибори по землевласницькій курії Одеського повіту, де колоністи з 7 місць одержали 4. У м. Одесі 25 березня 1906 р. відбулися вибори депутатів від Одеського повіту, в результаті яких обрано 3 росіян та 1 німця – обершульца (волосного старосту) із Ландау. У Херсонському повіті виборці надали перевагу 60 росіянам, 6 німцям та 4 євреям [19, S. 1]. В Орловській волості Херсонського повіту перемогли німці – староста Ф. Мартенс та Г. Деркзен [5, S. 8].

Загалом успішно виявилася для колоністів виборча кампанія в Таврійській та Катеринославській губерніях. Так, в Ейгенгеймі із 564 виборців на вибори з'явилося 344 особи. Обрали 22 німців та 12 росіян [16, S. 3]. У Гросвердері Маріупольського повіту 7 березня відбулися вибори волосних уповноважених, на яких отримали перевагу обершульц А. Цейгер із Грюнау та Я. Халєбан із Біловежа [244, S. 3]. 18 березня на вибори в Мелітополі з'явилося 103 особи, багато німців не приїхали. Обрали І. Вібе, С. Захарова, В. Класена, В. Маньковського та А. Рекова [7, S. 5]. Від Цюріхтальської волості Таврійської губернії уповноваженими стали: сільський староста Г. Рат (Нейгофнунг), сільський староста Г. Перейфер (Окреченськ) [2, арк. 9-10], Ф. Е. Губер (Гейльбрун) [3, арк. 10]. На Хортиці було обрано місцевого старосту І. Дюка. 19 березня в Павлограді відбулися збори великих землевласників повіту. Із 235 виборців з'явилося 77, із них 12 німців. Обрали 9 осіб, із них – 2 німців. У Нікополі Катеринославського повіту обрали 3 росіян та 4 німців, які за своєю політичною орієнтацією належали до прогресистів [6, S. 4; 182, S. 2]. Губернські вибори у Катеринославі відбулися 14 травня [4, S. 11]. На них колоністи зазнали поразки, оскільки їм не вдалося провести своїх представників. Дана ситуація була зумовлена тією обставиною, що на губернському рівні колоніи виявилися неспроможними сформулювати програму перетворень, яка би викликала симпатії та значне зацікавлення місцевих виборців [10, S. 10]. До того ж на цих виборах певну роль зіграла відсутність необхідного досвіду публічної політичної діяльності німецькомовних кандидатів. Проте, попри очевидну поразку на губернському рівні, політичний дебют німецьких та менонітських колоністів на виборах до І Державної думи виявився цілком успішним, оскільки колоністи набули нового для себе

практичного та організаційного досвіду політичної передвиборчої боротьби, в досить стислі терміни створили власні політичні групи й організації, опрацювали комплексну програму політичних дій, ідеологічну платформу та визначилися зі своїми союзниками – загальноросійськими партіями, які підтримали їх вимоги та забезпечили представництво інтересів у І Державній думі. Крім того, колоністи провели, використовуючи інформаційні ресурси власних медіа, успішну агітаційну та роз'яснювальну роботу серед населення поселень, що в підсумку зумовило високу явку виборців та їх голосування на підтримку власних кандидатів.

Вибори до І Державної думи засвідчили, що політична еліта колоній виявилася спроможною не тільки артикулювати загальні політичні та національні вимоги, але й мобілізаційно організувати населення для досягнення високого позитивного політичного результату. Практична новизна нашого дослідження полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії висвітлено проблеми організації політичної боротьби населення менонітських та німецьких колоній під час виборів до І Державної думи.

Джерела та література:

1. Політична історія України. ХХ століття: В 6-и томах. Т. 1.– К.: «Генеза», 2002.– 420 с.
2. Про вибори до Державної Думи за 1906 р.// Державний архів Автономної республіки Крим. – ф. 35.– оп. 1. – Спр. 427.– Арк. 1-11.
3. Про вибори до Державної Думи за 1906 р. // Державний архів Автономної республіки Крим. – ф. 35.– оп. 1. – Спр. 428.– Арк. 1-10.
4. Botschafter.– 1906.– № 25.
5. Botschafter.– 1906.– № 26.
6. Botschafter.– 1906.– № 27.
7. Botschafter.– 1906.– № 28.
8. Botschafter.– 1906.– № 29.
9. Botschafter.– 1906.– № 31.
10. Botschafter.– 1906.– № 33.
11. Deutsches Leben.– 1906.– № 3.
12. Deutsches Leben.– 1906.– № 5.
13. Deutsches Leben.– 1906.– № 7.
14. Deutsches Leben.– 1906.– № 12.

15. Deutsches Leben.– 1906.– № 17.
16. Deutsches Leben.– 1906.– № 18.
17. Deutsches Leben.– 1906.– № 23-24.
18. Deutsches Leben.– 1906.– № 26.
19. Deutsches Leben.– 1906.– № 29.
20. Deutsches Leben.– 1906.– № 30.
21. Deutsches Leben.– 1906.– № 31-32.
22. Deutsches Leben.– 1906.– № 33.
23. Deutsches Leben.– 1906.– № 37.
24. Friedenstimme.– 1906.– № 16.
25. Friedenstimme.– 1906.– № 46.

УДК 351(477)

НІМЕЦЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ РЕФОРМУВАННІ 20-30 РР. ХХ СТ.

Марина Козирева

Компактне оселення на межі XVIII-XIX ст. в Україні, переважно на Півдні, німецьких іммігрантів, заохочене російським урядом, сприяло створенню спеціальних адміністративно-територіальних одиниць, базованих на конфесійних відмінностях. Запроваджена у першій половині XIX ст. система колоніального управління передбачала розподіл колоній за округами, які існували тільки у колоністському відомстві і не входили до системи адміністративно-територіального поділу Російської імперії. Та з другої половини XIX ст. така структура зазнала дестабілізації через трансформацію політики царського уряду в напрямку від протекціоністського сприяння на початковому етапі до зміни статусу й підпорядкування, викликавши у колоніях зростання еміграційних тенденцій, особливо серед менонітів, та правових і економічних обмежень на тлі т.зв. «німецької проблеми» межі XIX-XX ст.

Розкитування адміністративного устрою у роки революції та громадянської війни на тлі катастрофічних руйнацій зумовили кризовий стан німецьких поселень, торуючи шлях подальшим перетворенням. Здійснювані радянською владою, з відходом від прив'язки господарських районів до адміністративно-територіальних меж, зміни в Україні на початку 1920-х рр., спрямовані на ліквідацію

дореволюційного поділу й приватної власності, призвели до роздрібнювання раніше адміністративно та економічно цілісних німецьких волостей, украй загостривши, за трагічних наслідків голоду 1921-1923 рр., земельне питання та викликавши масову еміграцію населення.

Із введенням у березні 1923 р. нового адміністративно-територіального поділу України з укрупненням волостей у райони, а повітів – в округи в республіці склалася чотириступенева система управління (центр – губернія – округа – район). Проведена поспіхом реформа не сприяла виведенню німецьких колоній із кризи, бо ні національний склад мешканців, ані історичні форми господарювання у розрахунок не бралися.

Системна криза в німецьких поселеннях змусила державу піти на екстрене здійснення національного районування разом із прискоренням землевпорядних робіт та одночасним проведенням переселенських заходів. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць стало для радянського керівництва засобом залучення неприхильного населення до соціалістичного будівництва, тоді як німецькі поселенці змушені були поставитися до їх заснування як дозволеної державою форми захисту певних елементів власної самобутності, що й обумовило виділення німецьких районів найпершими в УСРР. Та їх функціонування проходило у вкрай нестабільних умовах: протягом існування німецьких національних районів неодноразових змін зазнавали їхні межі, статус, кількість, підпорядкованість, територія, назви.

Однак використання потенціалу німецьких районів Півдня України виявилось низькоефективним через перетинання двох напрямних: національного районування і розтягнутої у часі (з 1923 по 1939 рр.) реформи дореволюційного адміністративно-територіального поділу, проведеної у найгіршому з усіх можливих її варіантів за відвертої вторинності першої складової. Давні прагнення радянської влади остаточно покінчити з дореволюційним поділом призвели до ліквідації в Україні у 1925 р. губерній і встановлення триступеневої системи управління (центр – округа – район). Нагромадження чергової реформи на проведення національного районування відбилося на характері та строках здійснюваних заходів, але все ж за період з 1924 по 1926 рр. у тодішніх межах УСРР були затверджені вищими інстанціями 7 німецьких національних районів: Молочанський Бердянської, згодом Мелітопольської, Пришибський Мелітопольської, Ландауський (з 1926 р. – Карл-Лібкнехтівський) Миколаївської,

Люксембурзький Маріупольської, Високопільський (у 1927 р. – Петрівський, з 1936 р. – Фріц-Геккертівський) Херсонської, Зельський (у 1926-1931 рр. – Фрідріх-Енгельсівський) та Гросс-Лібентальський (з 1929 р. – Спартаківський) Одеської округ. Усі ці національні німецькі райони були утворені на Півдні України. Однак проблема виділення інонаціональних населених пунктів надовго унеможливила надання статусу німецького національного Хортицькому та Остгеймському районам, планованим від початку здійснення національного районування.

Із втратою, в умовах згорнення непу і курсу на суцільну колективізацію, інтересу влади до досвіду німецьких поселенців з налагодження високопродуктивного індивідуального селянського господарства було усунуто перепони для проведення здавна накреслених адміністративно-територіальних перетворень: у квітні 1928 р. Пришибський район був приєднаний до Молочанського.

За розпочатих у країні глобальних трансформацій здійснені зміни сприяли підйому у 1929 р. нової еміграційної хвилі серед німецьких поселенців, особливо менонітів. Намагаючись згасити наслідки невдалої для декількох тисяч бажаючих спроби емігрувати і дещо стабілізувати ситуацію на місцях, владні структури нарешті завершили у вересні 1929 р. виділення у Запорізькій окрузі Хортицького німецького району із статусом національного. У квітні 1930 р. був створений Пулинський німецький національний район у Волинській окрузі, єдиний у тодішніх межах УСРР поза південним регіоном.

За вимоги максимальної централізації управління XVI з'їзд ВКП(б) у 1930 р. вирішив зміцнити районну ланку управління, яка відігравала особливу роль у кампанії суцільної колективізації. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. округи були ліквідовані, а райони перейшли під безпосереднє керівництво центру. Під час цієї реформи Хортицький район у вересні 1930 р. був розформований, ставши заручником реалізації пріоритетного для держави завдання – будівництва Дніпрогесу.

Всупереч очікуванням влади, двоступенева система (центр – район) надзвичайно ускладнила оперативність управління у розпал суцільної колективізації. У лютому 1932 р. із створенням п'яти областей, які за територією майже вдвічі перевищували колишні губернії, у республіці встановилася триступенева система управління (центр – область – район). Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельсівський і Спартаківський райони ввійшли до Одеської,

Високопільський, Люксембурзький і Молочанський – до Дніпропетровської, а Пулинський – до Київської області. Залишені німецькі райони хоч і зберегли статус національних, однак із здійсненням суцільної колективізації значно втратили характерні виробничі особливості.

Значні розміри створених областей виявилися гальмом для ефективного налагодження управлінської вертикалі, що загострило питання про їхнє розукрупнення. Ці процеси торкнулися і національного районування. За обласного розукрупнення у новоствореній Сталінській (Донецькій) області наприкінці 1934 р. був виділений Остгеймський (з 1935 р. – Тельманівський) район із змішаним українсько-німецьким статусом: здавна плановане мононаціональне виокремлення не було реалізоване через неможливість відмежування ненімецьких сілрад. На початку 1935 р. у Дніпропетровській області з частини Молочанського сформований ще один німецький національний район – Вальдгеймський (з 31 серпня 1935 р. – Ротфронтівський). Водночас ставлення радянських установа до німецького населення, особливо західного прикордоння, як соціально небезпечного елементу призвело до скасування у 1935 р. Пулинського району Київської області з утворенням на його базі Червоноармійського без національного статусу. Під час чергового розукрупнення Фріц-Геккертівський (Високопільський) район у вересні 1937 р. увійшов до складу створеної Миколаївської області. У січні 1939 р. з Дніпропетровської до виокремленої Запорізької області були передані Молочанський, Ротфронтівський та Люксембурзький райони.

Німецькі райони України все активніше використовувалися каральними інстанціями як зручний плацдарм для здійснення масових репресій за т.зв. «німецькою лінією», а з ліквідацією німецьких національних шкіл до втрати соціально-економічної своєрідності додалися непоправні збитки у культурно-освітній сфері. Із загостренням міжнародної обстановки і змінами у національній політиці СРСР німецькі райони України були визнані «штучно створеними» і до середини квітня 1939 р. ліквідовані.

Отже, початкова позитивна оцінка радянськими державними структурами практики створення німецьких національних районів змінилася негативним ставленням до самого факту їхнього існування.

Наведені дані дозволяють цілісно з'ясувати кількісну й часову динаміку функціонування в Україні німецьких районів і варіативність

набуття офіційного статусу національних адміністративно-територіальних одиниць.

Список джерел

1. Айсфельд А. Российские немцы и самоуправление: планы и действительность: материалы 8-й международной научной конференции (Москва, 13-16 октября 2001 г.) / А.Айсфельд // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие 1871-1941 гг. – М.: ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С.30-53.
2. Безносова О. Меннониты / О.Безносова, А.Безносков // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – М., 2002. – С.134–145. (Серия: Немцы Украины; Пилотный сборник; вып. 7).
3. Безносков А. Політичні та соціально-економічні процеси у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України після закінчення громадянської війни (1918-1920 гг.) / А.И.Безносков // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С.46-57. – (Серія: Історія та археологія; вип. 11).
4. Безносков А. Рот-Фронтовский немецкий национальный район [Немцы России: энциклопедия]: т. 3: П-Я / А.И.Безносков; редкол.: О.Кубицкая (пред. редкол.) [и др.]. – М.: ЭРН, 2006. – С.352-353.
5. Горбик В.О. До питання про районування України / В.О. Горбик, П.І. Скрипник // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.17-27.
6. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. / М.Ф.Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С.68-78.
7. Євтух В.Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В.Б.Євтух, Б.В.Чирко; Центр етносоціол. та етнополіт. досліджень Ін-ту соціології НАН України. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 182 с.
8. Карагодин А. Запорожье / А.И.Карагодин // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – М., 2002. – С.87. – (Серия: Немцы Украины. Пилотный сборник; вып. 7).
9. Келер А.Н. Изменения в немецкой топонимике Одесского региона / А.Н.Келер // Немцы Одессы и Одесского региона: сб. докладов, сделанных на международных конференциях в Геттингене (Германия) / Институт истории и культуры немцев Северо-Восточной Европы, Люнебург-Геттинген, Германия / сост. А. Айсфельд, Э.Г. Плесская; науч. ред. Э.Г. Плесская. – Одесса: Астропринт, 2003. –

С.330–354.

10. Клец В.К. Немецкие национальные районы в социально-экономической жизни Днепропетровской области накануне их ликвидации: материалы междунар. науч. конф. (Москва, 17-19 сентября 1999 г.) / В.К.Клец // Немцы России и СССР: 1901-1941 гг. – М.: Готика, 2000. – С.318–328.

11. Козырева М.Э. Немецкие национальные районы Юга Украины в 1920-1930-е гг.: общие закономерности и специфические особенности развития: материалы X-й междунар. науч. конф. Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев [Ключевые проблемы истории российских немцев] (18-21 ноября 2003 г., Москва) / М.Э.Козырева / науч. ред. А.А.Герман. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2004. – С.418–425.

12. Козирева М.Е. Особливості розвитку Остгеймського (Тельманівського) району як національної адміністративно-територіальної одиниці / М.Е.Козирева // Вопросы германской истории: сб. науч. ст.: [в 2-х т.]. Т.1 / редкол.: А. Айсфельд, С.Й. Бобилева (від. ред.) [та ін.]. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2001. – С.42-51.

13. Костюк М.П. Пулинський німецький національний район на Волині / М.П.Костюк // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / ред. кол.: С.Й. Бобилева (відп. ред.) [та ін.]. – Д.: РВВ ДНУ, 2002. – С.90-96.

14. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В.Кривець; НАН України; Інститут історії України. – К., 1995. – 272 с.

15. Кульчицький С.В. Голод 1932 р. в затінку голодомору-33 / С.В.Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С.77-97.

16. Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу / С.В.Кульчицький // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С.5-25.

17. Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст.: збірник документів державних архівів України / упоряд.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. – К.: Інститут історії України, 1994. – 244 с.

18. Осташева Н. Ликвидационные законы / Н.В.Осташева, Ю.В.Берестень // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – М., 2002. – С.124-133. – (Серия: Немцы Украины. Пилотный сборник; вып. 7).

19. Осташева Н.В. На переломе эпох... Менонитское

сообщество Украины в 1914-1931 гг. / Н.В.Осташева. – М.: Готика, 1998. – 256 с.

20. Чирко Б. Национальные немецкие районы и сельские советы / Б.В.Чирко // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – М., 2002. – С.160–163. – (Серия: Немцы Украины. Пилотный сборник; вып. 7).

21. Шевчук Н.А. Положение немецких колоний в Одесской губернии в 1920-е гг.: материалы междунар. науч. конф., (Москва, 17-19 сентября 1999 г.) / Н.А.Шевчук // Немцы России и СССР: 1901-1941 гг. – М.: Готика, 2000. – С.265–284.

УДК (17.035.3=112.2):33.025.26

НІМЕЦЬКИЙ ЕТНОС У РОКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Вікторія Мартинова

Доля людей німецької національності – далеких нащадків колоністів з німецьких князівств, котрі 200-250 років тому на запрошення уряду прибули до Російської імперії шукати свого щастя, багато з яких осіли і на території сучасної України, в тому числі й на Полтавщині, часто була трагічною, як і мільйонів громадян, які населяли велику єдину багатонаціональну імперію – Радянський Союз.

Українською катастрофою ХХ ст. називає сучасна громадська думка голодомор 1932-1933 рр. Терор, запроваджений комуністичним режимом, заподіяв смерть мільйонам хліборобів України, в тому числі і німцям-колоністам.

Селян примусово змушували вступати до колгоспів. Сім мільйонів людей втратила Україна за період з 1926 по 1937 рр.

Навесні 1932 року була прийнята постанова ЦК ВКП (б) «Про заборону вільної торгівлі хлібом», а з осені – «вільної торгівлі картоплею». Були відкриті торгові синдикати, де можна було за низькі ціни на золото купити дорого хліб і картоплю. З населення «викачували золото». Для забезпечення цього викачування В.Молотовим і Л.Кагановичем був підписаний не реальний план заготівель зерна (плюс 4% надбавки до заготівельного плану, 48 пудів з гектара). Це була явно завищена цифра від офіційно зібраного зерна. Але урожай 1932 року не міг спричинити тотального голоду. Хліба в

Україні для споживання і насінневого фонду вистачало. Це була цілеспрямована акція комуністичного режиму фізичного винищення селянства. В документах уряду 1929 року говорилося про відверту боротьбу з селянством на Україні, як з класовим ворогом.

Серед жертв голодомору було чимало німців. На 1914 рік на Україні було більше двох тисяч населених пунктів з переважно німецьким населенням. З 1924 року, у місцях компактного проживання німецького населення в Україні, почалося виділення німецьких сільських рад, число яких на 1931 рік становило 252. Одночасно в Україні було створено сім німецьких національних районів.

Колективізація і так зване розкуркулювання (в 1929-1930 роках) не обійшло стороною і німців, які проживали на Україні. Слід відмітити, що в цей період чоловіки – колоністи в першу чергу були депортовані на Далеку Північ і Сибір. По перепису 1989 році проживало 37849 німців із 546527 в 1939 році.

З введенням колгоспів, розкуркулюванням і усупільненням земель в селах раніше з однорідним німецьким населенням, почався процес змішування націй. Змінилося і зовнішнє обличчя села. Зруйновані були тваринницькі будови (будівлі стали коротшими). З'явилися корівники і конюшні, які вже належали колгоспу, а не окремому селянину. Довгі і високі скирти зникли з селянських дворів. Замість красивих будівель почали будувати глиняні мазанки, особливо по околицях. Колектив отримав гору над індивідуумом. Від минулих чудових колоністських поселень в майже в непізнаних селах не залишилося і сліду.

Із спогадів члена Полтавського німецького товариства «Відергебурт»(нині це Полтавський центр німецької культури «Відергебурт») Вишнякової Маргарити Християнівни, (дівоче прізвище Шефер, 1926 року народження, місце народження – Чернігівська область, в колонії, яка складалася з чотирьох сіл: Білевеже, Рундєвізе, Колчинівка і Городок): «Росла я у великій родині. Наша сім'я мала 15 га землі, будинок, кінну молотарку, коней, корів і багато іншої худоби в господарстві. Пам'ятаю розкуркулювання. На той час в сім'ї було 12 дітей. Працювали всі хто міг. Навіть я, у свої вісім років приймала участь в домашньому господарстві: доглядала молодших дітей, прибирала в будинку, мила посуд, годувала худобу. Жили ми забезпечено. І в один день забрали все, що було нажито важкою, чесною працею. Влада забрала землю, будинок, худобу,

зерно. Мого дядю із сім'єю вислали в Сибір за те, що не хотів вступати до колгоспу. Наша сім'я залишилася без нічого.

...І що таке голодомор пам'ятаю: коли хліб пекли із лободи і висівок зерна. Почуття голоду супроводжувало нас кожна хвилину і вдень і вночі. Пам'ятаю трупи людей, які лежали просто на вулиці. Нікому було поховати навіть їх».

А ось спогади члена товариства Гейштор Любов Костянтинівни, 1919 року народження: «1932 – 1933 роки застали мене у м Брянську, де я мешкала з мамою і сестрою. Це були дуже важкі, голодні роки. Діяла карткова система. Хлібний пайок мами становив 300 грамів, на нас із сестрою по 150 грамів хліба».

Член товариства Віра Никанорівна Жук, 1928 року народження, написала свої спогади в поемі про матір:

Ти миску супу із макухи, зароблену на трудодні,
У роки голоду й розрухи ділила з нами у ті дні.
Взувачкою тобі були гетрі з камери резові.
Ти йшла в них сотні кілометрів мінять останні рушники.
Долала снігові замети, несла квасолі вузлики.
Заколівали ноги, руки: не описати весь той жах,
Які терпіла тоді муки, як замерзали сльози на щоках.
Людей зсилали до Сибіру, щоб знали всіх законів міру.
В «Заготзерно» везли машини з колгоспів золоте зерно,
А там згрібали гниль «з вершини» й худобі те на корм дано.
Чи мало так було вже трупів, померлих з голоду людей,
Поруч гноїли хліб у купах під прикриттям «святих ідей».

Із спогадів члена товариства Грабо Едмунда Андріановича, 1917 року народження: «Наша сім'я мала велике господарство, жили ми заможнo. Прийшла колективізація і все перейшло у колгоспи, де через декілька років по суті все зникло. Батько помер в голодному 1933 році, а брати були ліквідовані Єжовим».

Слід відмітити, що до кінця 80-х років вивчення і популяризація історії російських німців знаходилася під негласною забороною. Саме тому вдалося витравити із суспільної свідомості післявоєнних поколінь радянських людей пам'ять про своїх співвітчизників, про цілий народ – російських німців. Всі ці зlodіяння нанесли велику шкоду генофонду російських німців, матеріальному і духовному розвитку народу.

Із спогадів члена товариства Вольдемара (Володимира) Фольмера, 1945 р. народження,: «Моя мама мені казала, що коли женишся, синку, і в тебе будуть діти, не дай їм взяти німецьку

національність, хай хоч вони будуть жити нормальним, спокійним життям». Вже з молоком матері ми знали: «Мовчи, а то накличеш біду». І це не в далекому минулому, а 20 – 30 років тому».

Ті, які залишилися в живих після тотальних репресій 30-х – 40-х років і, які не втратили національної самоідентифікації під важким пресом національної політики 50-х – 80-х років, німці України після трьох десятиріч вигнання одержали можливість повернутися в рідні краї.

Частина тих німців, предків яких колись доля різними шляхами закинула до чужої їм країни, котра для їх внуків і правнуків стала вже вітчизною, вважали себе дітьми України. Багато із них тут народилися, жили, працювали, пустили своє коріння, полюбили цю землю. То ж, коли було їм дозволено виїхати зі спец поселень у рідні краї, вони й поверталися до дорогих куточків, у тому числі й на Полтавщину. Інших привели сюди шлюбні зв'язки.

Тут все – від придбання даху над головою і до одержання засобів до відродження рідної мови і культури – треба було починати спочатку.

На початку 1991 року на території України проживало 38 тисяч громадян німецької національності (до Великої Вітчизняної війни їх налічувалося 443 тисячі), у тому числі на Полтавщині 698 (в Полтаві 121 особа).

Для вирішення принципово важливих і складних завдань Національно – культурного відродження, німці, які повернулися в Україну, в кінці 80-х початку 90-х років об'єдналися в організацію із символічною назвою «Відергебурт» («Відродження»).

В 1992 році створено і в Полтаві таку організацію. Спочатку товариство налічувало до 30 людей, а вже в 1996 році більше 100. На сьогодні в товаристві налічується 50 німців та членів їх сімей.

До середини 90-х років відносно небагато чисельний «Відергебурт» із організації національних лідерів і активістів зумів перерости в масову організацію німців, яка розгорнула різноманітну, постійну і ефективну діяльність по етнокультурному відродженню німецької національної меншини в Україні.

Вирішуючи це завдання, відділ історії і етнології Асоціації німців України підготував і видав десятки спеціальних наукових, науково – методичних та інформаційно – довідкових книг. В т.ч. збірник документів «Німці України – жертви сталінських репресій (1929 – 1955р.р.)», надрукований в 2002 році.

В 2005 році в рік 60-річчя великої перемоги людства над нацизмом вийшов у світ збірник документів «Історія німців України в роки Великої Вітчизняної війни».

У 2004 році німецькою євангелічно – лютеранською громадою м. Полтави в рік 10- річчя громади на кошти партнерських церков Німеччини була видана книга «Дорога довгою в життя» в двох частинах. Основна мета збірника – дати можливість розповісти про себе, поділитися своїми спогадами, думками, надіями. передати пам'ять про німців України наступному поколінню.

У 2006 році у м. Полтава під редакцією В.Н.Жук були видані нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї: «Долею пов'язані з Україною».

Трагічна доля німців України, які загинули від комуністичного терору, стукає у наших серцях, їх світла пам'ять надає нам мужності та енергії у виборюванні ідеалів дійсної свободи, рівності і добра.

Сьогодні треба говорити про минуле за для майбутнього, адже безпам'ятність породжує бездуховність, котра, наче ракова пухлина, роз'їдає тіло й душу нації – переписує її історію, паплюжить традиції й руйнує соціокультурну самобутність народу.

УДК 811.112.2 : 29 : [2-9]

НОВІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ У КОНТЕКСТІ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ІСТОРИКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИХ СТУДІЙ

Владлен Орлов

Проблема виникнення, датування, структурації та пошуку оптимальної термінології щодо феномену нової релігійності характерна й для історико-релігієзнавчих студій Австрії та Німеччини.

У цьому контексті слід відзначити напрацювання дослідників, котрі безпосередньо задіяні у вивченні феномену нової релігійності, зокрема в Австрії – Ф. Хьолін [8]; Німеччині – Д. Акюель [5], Б. Вайг [2], М. Велькер [3], З. Мурен [7], Л. Фрореп [6], Г. Чорнер, Г.-Х. Дідріх та Г. Штріккер [4], К. фон Штукрад [9—10].

Так, у нашій розвідці активізація функціонування нових релігійних течій та досягнення апогею розвитку нової релігійності одного й того ж періоду у різних країнах припадає на різні

хронологічні проміжки, що спричинено різними соціокультурними умовами їх існування. Зокрема, підйом релігійних новацій сучасного періоду в 1950-1960-х рр. розпочався в Японії; у 1960-1970-х рр. нова релігійність досягла піку свого розвитку у США; пізніше, у 1970-х рр., поширилась у країнах Західної Європи (у тому числі й у Німеччині). Відповідно до означеного принципу історичної закономірності релігійного розвитку і встановленої періодичності формування релігійних новотворів поява нових релігій у 1960-1970-х рр. не стала новим явищем. На думку німецько-нідерландського історика релігії К. фон Штукрада, коріння сучасних НРТ, які на той час набували поширення, а зараз досягли найвищого рівня, можна віднайти ще у XIX ст.. [10, р. 162].

Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., коли західноєвропейська хвиля нової релігійності вже пішла на спад, розпочався її підйом на території СРСР, а після його падіння в 1991 р. – у країнах пострадянського простору.

Окрім складності у датуванні нової релігійності, існує значна варіативність у використанні термінологічного апарату щодо даного феномену. У німецьких наукових дослідженнях превалює послуговування терміном «молодіжна релігія» щодо громад нової релігійності.

Варто наголосити, що ряд німецьких дослідників, як-от Г. Чорнер, Г.-Х. Дідріх та Г. Штріккер, аналізують використання й інших терміносполук щодо нових релігійних течій. Однак, на їх думку, поняття «новий релігійний рух», яке також є досить уживаним, сутнісно не відповідає феномену нової релігійності та є досить широким, бо до нього відносять як релігійні громади, що функціонують у межах традиційних конфесій, так і окремі новітні рухи, зокрема неохристиянські або неоорієнталістські [4, с. 288].

Як указують вищевідзначені німецькі науковці, у «молодіжних релігіях» існує особливе ставлення до керівника (гуру) і релігійної громади [4, с. 288—289]. З попередніми поглядами солідарний В. Антонов, який підкреслює, що неприпустимо залучати до будь-якої з релігійних громад людей занадто молодого віку, оскільки такі адепти не повною мірою розуміють сутність віровчення нової громади, до якої потрапили, концентруючи увагу тільки на зовнішній атрибутиці, театралізації, так би мовити, «грають у релігію» [1, с. 59].

У дослідженні Г. Чорнера, Г.-Х. Дідріха та Г. Штріккера було проілюстровано спробу класифікації НРТ за генетичним принципом, запропоновану німецькими пасторами Т. Гандовим та Г. Чорнером

(одним із авторів цієї розвідки): «... а) «індійсько-індуїстські рухи різноманітних гуру...» ... До них автори відносять неоіндуїстські громади, Міжнародне Товариство Свідомості Кришни, Ананда Марга ... «в) «синктерично-спіритуальні новоутворення» ... До даної категорії належить Церква Уніфікації ... «с) світоглядно-терапевтичні групи («психокульту»)» ... До даної категорії німецькі дослідники відносять Церкву саєнтології, комерційний семінар Ерхарда ... «д) «молодіжні релігії» християнського ґрунту» ... Наприклад, Бостонський рух, «Сім'я», «Діти Божі»...» [4, с. 295-302, 303, 307-309, 310, 312].

Таким чином, у даній праці здійснено спробу ретроспективного розгляду сутності феномену нових релігійних течій, визначення оптимальної термінології і класифікацій у контексті німецькомовних досліджень. Цікавим є пролонгація огляду нової релігійності безпосередньо на прикладі країн Західної Європи, зокрема її роль та місце у Федеративній Республіці Німеччина та Австрійській Республіці.

Список літератури:

1. Антонов В. «Солнце Бога» или Как стать Океаном Чистой Любви / Владимир Антонов. — [2-е изд., доп.]. — СПб. : КСИ, 2003. — 100 с.
2. Вайг Б. Ставлення держави до сект та «нових релігій» / Бертольд Вайг // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 10. — С. 73—77.
3. Велькер М. Христианство и плюрализм / Михаэль Велькер ; [пер. с нем. Д. Бумажнова, А. Петровой]. — М. : Республика, 2001. — 206 с.
4. Чёрнер Г. Хорошего держитесь: Церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада / Чёрнер Гельмут, Дидрих Ганс-Христиан, Штриккер Герд ; пер. с нем. Ю. А. Голубкина. — Х. : Майдан, 1998. — 488 с.
5. Akyel D. Neue religiöse Bewegungen und Gewalt: Erklärungsansätze zur Dynamik gewaltsamer Eskalationsprozesse / Dominic Akyel. — Hamburg : Diplomica Verlag, 2007. — 92 s.
6. Froriep L. Die Debatte um Neue Religiöse Bewegungen in der BRD — kirchliche Deutungsmuster und die Rolle der Religionswissenschaft / Lida Froriep // Zeitschrift für junge Religionswissenschaft. — 2007. —

Vol. II. — S. 57—81.

7. Murken S. Neue religiöse Bewegungen aus religionspsychologischer Perspektive / Sebastian Murken. — Marburg : Diagonal-Verlag, 2009. — 316 s.
8. Neue religiöse Bewegungen. Ergebnisse des Forschungspraktikums 2005/06 / [bearbeitet F. Höllinger]. — Graz : Institut für Soziologie der Karl-Franzens-Universität Graz, 2006. — 177 s.
9. Stuckrad K. Reenchanted Nature: Modern Western Shamanism and Nineteenth-Century Thought / Kocku von Stuckrad // Journal of the American Academy of Religion. — 2002. — Vol. 70, № 4. — P. 771—799.
10. Stuckrad K. Reflections on the Limits of Reflection: An Invitation to the Discursive Study of Religion / Kocku von Stuckrad // Method and Theory in the Study of Religion. — 2010. — № 22. — P. 156—169.

УДК 94 (477. 63) «1933/1936»

**«НІМЕЦЬКА ЛІНІЯ» У РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ ГОЛОДУ 1934-1935 рр. В
УКРАЇНІ**

Наталія Романець

Тема сталінського терору проти німецького населення України є важливою складовою вітчизняної і зарубіжної «репресології», яка досліджує шляхи утвердження та механізми функціонування радянського тоталітарного режиму. Серед різних аспектів проблеми особливе місце займає репресивна кампанія по боротьбі з так званими одержувачами «гітлерівської допомоги», висвітленню якої присвячені окремі сюжети у працях В. Ченцова [10], М. Шитюка [11]. Однак з огляду на залучення до наукового обігу нових джерел – розсекречених документів ДПУ-НКВС дана тема вимагає додаткового дослідження, що й є метою даної публікації.

Окремий напрямок репресивної політики радянської влади у 1933-1936 рр. являла собою боротьба проти «гітлерівської допомоги», що надходила від різноманітних благодійних організацій та приватних осіб Німеччини, Швейцарії, Польщі, Литви, Латвії та ін. країн. Її адресатами було німецьке населення національних районів та сіл республіки. Лише у Люксембурзькому районі за перше півріччя 1933

р. німці отримали 714 переказів на суму 10 424 крб., за друге півріччя 1933 р. – 528 переказів на суму 8 228 крб., у січні 1934 р. – 189 переказів на суму 2 439 крб. [4, арк. 19 а].

Закордонні грошові перекази та посилки рятували українських німців від голодної смерті не лише у сумнозвісному 1933 р., але і в наступний період, зокрема, під час голоду 1934-35 рр. Тоді внаслідок жакливої посухи аграрний сектор республіки не дорахувався значної частини зернових. Проте низький урожай не став для центральної та республіканської влади достатньою підставою для корегування заготівельних планів. Окремі колгоспи Дніпропетровської та Одеської областей отримали заготівельні плани, обсяг яких значно перевищував увесь валовий збір зерна. Приміром, колгосп «12-річчя Жовтня» с. Калузьке Снігурівського району на Одещині за валового збору 1 551 ц мав здати державі 7374 ц [1, арк. 23].

У результаті українське село знову опинилося в лещатах голоду. За даними першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича, станом на 17 жовтня 1934 р. 30% колгоспників області не мали хліба і ледве «перебивалися на овочах». Із районів надходили численні повідомлення про випадки голодування, опухання й захворювань на ґрунті недоїдання. Зроста дитяча смертність і беспритульність. Так, у колгоспі «Якір» Сталіндорфського району вже у серпні 1934 р. померло 12 дітей, у колгоспі «Сталін» – 4 [5, арк. 49].

Перлюстрація листів червоноармійців дає уявлення про географію голоду у республіці. Станом на 1 січня 1935 р. повідомлення «про випадки опухання і смертності на ґрунті недоїдання» надійшли із семи районів Дніпропетровської, двох Донецької, семи Одеської та двох районів Харківської областей [2, арк. 56].

Завдяки зверненням німців України по допомогу до закордонних благодійних організацій правдива інформація про «нужденне життя і голод» у СРСР потрапляла за залізну завісу, дезавуюючи офіційну радянську пропаганду про переваги соціалістичного способу життя. Тому у 1934-1935 рр. партійні і радянські органи почали здійснювати санкціонований ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У так званий «організаційний тиск» на одержувачів «гітлерівської допомоги». Серед німецьких селян проводили «роз'яснювальну роботу». Їм пропонували відмовитися від переказів і посилок і передати їх на користь МОДРу. Проте пропагандистська кампанія не давала очікуваного результату. Так, у колгоспі ім. Сталіна

Райхенфельдської сільради Молочанського району від переказів відмовився лише один колгоспник із 13 селян [4, арк. 20].

Зазнавши невдачі на агітаційному напрямку, влада почала застосовувати більш радикальні засоби впливу. Так, у Молочанському районі у 1934 р. за отримання і поширення «гітлерівської допомоги» було звільнено з роботи 26 учителів [4, арк. 23]. Паралельно органи НКВС почали вилучення «активних організаторів отримання фашистської допомоги і постійної клієнтури Гітлера». У робочих оперативних зведеннях НКВС УССР з'явився окремий розділ «фашистські групи російських німців», в якому надавалася інформація про виявленні та ліквідовані контрреволюційні німецькі угруповання, більшість серед яких складала саме «організатори отримання гітлерівської допомоги». Наприклад, у зведенні від 10 січня 1935 р. повідомлялося про три ліквідовані групи «німців-куркулів» у Лисичанському, Гришинському та Костянтинівському районах Донецької області [3, арк. 44, 45].

Основний удар при цьому спрямовувався проти німецького духовенства та інтелігенції. На початку січня 1935 р. Дніпропетровський обком КП(б)У зобов'язав облвідділ НКВС і обласну прокуратуру організувати наступного місяця декілька показових судових процесів «над керівниками фашистських груп і організаторами гітлерівської допомоги, в першу чергу, у Молочанському районі» [6, арк. 6].

Імовірно, подібні рекомендації отримали й інші обласні відділи НКВС і прокуратури. Так, у квітні 1935 р. показовий процес над німецькими священиками, яких звинувачували в організації масових звернень німецького населення до фашистських центрів щодо матеріальної підтримки, відбувся у Карл-Лібкнехтському районі Одеської області. Настоятелів німецьких католицьких храмів Гофмана, Таубера, Лорана, Крушинського засудили до 10 років позбавлення волі, замінивши двом останнім ув'язнення висилкою до Казахстану [8, арк. 49, 50].

Усього у 1935 р. спецколегіями Верховного й обласних судів УСРР за справами про «фашистську допомогу», тобто за ст. 54-4 КК УСРР, було засуджено 496 осіб. Наступного 1936 р. кількість притягнутих до кримінальної відповідальності за цей вид «злочину» зменшився до 166 осіб, із яких три особи були засуджені до розстрілу і сім – до 10 років позбавлення волі. Зменшення кількості справ про «гітлерівську допомогу» у 1936 р. Верховний суд республіки пояснював «проведенням кількох відкритих судових процесів і

наступною проробкою вироків серед німецького населення» [9, арк. 9, 10]. Зазначимо, що згідно з секретною директивою Наркомату юстиції УСРР від 7 червня 1935 р., адресованою головам спецколегій облсудів і прокурорам із спецсправ, було заборонено використовувати в обвинувачувальних висновках і výroках вислови на кшталт «гітлерівська допомога», «зв'язок з фашистськими організаціями», «фашистська агітація» тощо. Злочини, пов'язані з «гітлерівською допомогою», мали кваліфікувати як «контрреволюційну діяльність, не згадуючи про зв'язки з консульством, фашистськими організаціями, адреси, куди спрямовувалися листи тощо» [7, арк. 3].

Отже, можна зробити висновок, що однією з головних причин посилення репресивного тиску на німецьке населення України у 1934-1935 рр. став новий голод, який засвідчив провал сталінської політики «організаційно-господарського зміцнення колгоспів».

Список джерел і літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). – Ф. 16, оп. 27, спр. 3.
2. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 28, спр. 3.
3. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 28, спр. 15.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 1593.
5. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1471.
6. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1871.
7. ДАДО. – Ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 5.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 6777.
9. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6996.
10. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы/ В. Ченцов. – М., 1998. – 208 с.
11. Шитюк М. Німецька громада Півдня України в період масових репресій 20-40-х рр. ХХ ст./ М. Шитюк// <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/monograf/17/37.pdf>

ВПЛИВ НІМЕЦЬКОМОВНИХ КОЛОНІСТІВ НА ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БАПТИЗМУ У ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ В ХІХ СТ.

Олена Авдєєва

Територія Запорізького краю є складовою частиною поліетнічного та полірелігійного Північного Приазов'я. Подібна релігійна строкатість обумовлювалась тим, що в умовах колонізаційних процесів кінця XVIII – першої половини ХІХ ст. склад місцевого населення постійно поповнювався представниками багатьох етнічних груп та конфесій. Окрему нішу посідали німецькомовні колоністи. У межах даної доповіді детально буде розглянуто вплив німецькомовної спільноти краю на особливості зародження та подальшого функціонування осередків такої протестантської християнської течії, як баптизм.

Передумовами появи і подальшого розвитку євангельського християнства (загальна назва баптизму) на теренах Російської імперії можна вважати закріплення Росії у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї і відповідну колонізаційну політику у регіоні. Для заселення нових територій уряд Катерини ІІ запросив іноземних колоністів (переважно німецькомовних), серед яких основну частину складали меноніти і частково – лютерани з Пруссії та Данцигу[4, с.28]. Окремо слід нагадати, що меноніти не були етнічними німцями, а лише належали до німецькомовного населення [3, с.10]. У період з 1789 по 1815 рр. їх колонії утворили два менонітських осередки – Хортицький (18 колоній) та Молочанський (40 колоній) [2].

Виникненню та розповсюдженню баптизму серед українців передували певні зміни у релігійному світосприйнятті нащадків перших німецькомовних колоністів. Саме серед російських німців сформувалися дві так звані штунди (від нім. «stunde» – година): штунда пієтична, розвитку якої сприяв німецький пастор Йоган Бонкемпер; та штунда, яка виникла вже безпосередньо на південноукраїнських землях серед лютеран та менонітів. Остання формувалася на початку у вигляді «вюстовських гуртків». Едуард Вюст, лютеранський пастор, прибув до Росії в 1845 р. на запрошення менонітської общини колонії Нейгофнунг Бердянського повіту. Його приїзд був спричинений духовною кризою внаслідок того, що в 1836

р. не відбулося очікуваного другого пришествя Христа. Незважаючи на те, що був лютеранином, охрещеним у дитинстві, що суперечило вченню менонітів, Е.Вюст вів надзвичайно активну і плідну проповідницьку діяльність. Поступово з менонітів виокремилася нова релігійна община – так звані «братські меноніти», або новоменоніти. Їх проповідники почали листування з німецьким баптистським Союзом м. Гамбург і перейняли певні баптистські догми [1, с.19].

Історично в межах Мелітопольського та Бердянського повітів склалися сприятливі обставини для виникнення баптистських общин. Саме тут містився центр «євангельського пробудження» серед німецьких колоністів, які проживали безпосередньо поруч з молочанами та православними. На цій території виникла перша група штундистів менонітського толку, хоча й недовговічна, серед місцевих православних [2].

За пропозицією німецьких новоменонітів Й.Вілера та П.Фрізена відбулася спільна баптистсько-новоменонітська конференція в колонії Рюкенау Таврійської губернії, яка тривала з 20 по 22 травня 1882 р [1, с.64]. Це була перша конференція для російсько-українських віруючих євангельського напрямку. Наступним кроком для зближення общин та євангелістських течій в імперії загалом та у регіоні зокрема став з'їзд у с. Нововасилівка Таврійської губернії. На ньому було утворено Всеросійський Союз баптистів. За умовами того часу з'їзд він називався «Конференція Союзу віруючих, охрещених християн, або, так званих, баптистів Південної Росії та Кавказу». Цей з'їзд тривав з 30 квітня по 1 травня 1884 р. Організаторами Всеросійського Союзу баптистів стали представники таких общин: Нововасилівської, Астраханської, Новоспаської, Темирхаджи (Крим), Новософіївської російської, Ейнлазкої російської, Молочанської німецької, Любомирської, Карлівської, общини с. Основа та Петербурзької [2]. Головував на з'їзді Йоган Вілер, допомагав йому Іван Каргель, секретарями були М.Ханін та М.Колосков. На зібрання не прибули представники від общин Кавказу, однак вони надіслали певні пропозиції поштою. Для розгляду були запропоновані 24 питання, які поділили на три групи: питання, що стосуються проповіді Євангелія; догматичні питання; питання, що стосуються влаштування церков [5, с. 456]. Питання про хрещення залишалося відкритим. Було ухвалено рішення, що питання про проповідування Євангелія, вирішені на з'їзді, є обов'язковими для прийняття всіма общинами. Головою Всеросійського Союзу баптистів обрали Й.Вілера. Загалом рішення

цього з'їзду визначили напрямки розвитку російсько-українського баптизму на наступний період.

3 вересня 1894 р. було видано циркуляр, де зазначалося, що Міністр Внутрішніх Справ «відповідно до повідомленого йому статс-секретарем Победоносцевим визначення Синоду, визнав секту штундистів однією з найнебезпечніших в церковному та державному відношенні» [1, с. 60]. 90-ті рр. XIX ст. стали періодом гонінь і репресій для багатьох відомих пресвітерів і благовісників. Подальшого піднесення баптистських рух зазнав лише у XX ст.

На завершення слід зазначити, що німецькомовні поселенці Запорізького краю суттєво вплинули на формування перших євангельських общин. Вони відзначалися значною самобутністю. До характерних рис місцевих баптистів можна віднести наступне: наявність перехідних ланок до баптизму – християн-захаровців та штундистів; процес засвоєння класичних баптистських принципів не був однаковим – жодна з місцевих общин не перейняла їх у готовому вигляді; перші общини євангельського напрямку від початку мали різні назви – вихідці з менонітів називалися «братськими менонітами», вихідці з лютеран одразу прийняли назву «баптисти», вихідці з молокан називалися спочатку «християни, охрещені за вірою», а пізніше – «баптисти» тощо.

Наприкінці зазначимо, що висвітлені процеси формування баптистського руху як складової частини протестантської спільноти у Запорізькому краї є лише окремою складовою частиною комплексного дослідження з історії міжконфесійних відносин у регіоні, створення якого наразі триває.

Література:

1. Коваленко Л. Облако свидетелей христовых для народов России в XIX – XX вв. / Л.Коваленко. – Сакраменто, 1996. – 275 с.: ил.
2. Константинов А. История баптистского движения / А.Константинов // Библиотека Якова Кротова: <http://www.krotov.info>
3. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис...кандидата іст. Наук / К.С.Лях / Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 17 с.
4. Народи Північного Приазов'я/ М-во освіти України, Запорізький обласний інститут удосконалення учителів, Мелітопольський державний педагогічний інститут; Б.М.Кочерга,

Л.В.Афанасьєва, В.М.Александров та ін. – Запоріжжя: «Прогрес», 1997. – 176 с.: іл.

5. Никольский Н.М. История русской Церкви / Н.М.Никольский / Предисл. А.А. Круглова. – Минск: Беларусь, 1990. – 541 с.: ил.

УДК 94: 323.15: 316.4.063.7. «1937/1938»

З ІСТОРІЇ «НІМЕЦЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ» НКВС 1937-1938 РР. НА ОДЕЩИНІ

Олег Бажан

Вибіркова «санація» радянського суспільства від «ворожого елементу», яка розпочалася відразу після приходу більшовицької партії на чолі В.Ульяновим-Леніним до влади у Росії в листопаді 1917 р., переросла у «велику чистку» в липні-серпні 1937 р., коли в масштабах країни Рад розпочалася реалізовуватися серія централізованих каральних операцій проти різних категорій населення. Згідно з наказом НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. місцеві управління НКВС мусили в триденний термін надіслати до Москви списки всіх німецьких підданих, які працюють на військових заводах, залізниці, й упродовж п'яти днів, починаючи з 29 липня, провести арешти за завчасно підготовленими списками. Проведення цієї превентивної операції напередодні Другої світової війни потягло за собою переслідування десятків тисяч радянських німців, які працювали в різних сферах народного господарства і проживали в різних куточках Радянського Союзу, в тому числі і на Одещині.

Напрацьований раніше оперативний матеріал щодо німецьких колоній дозволив одеським чекістам швидкими темпами розгорнути в регіоні союзна каральну операцію із «знешкодження німецької націоналістичної контрреволюції та шпionажу на користь Третього рейху». Наприкінці серпня 1937 р. начальник УНКВС Одеської області Микола Федоров рапортував наркомун внутрішніх справ УРСР І.Леплевському про викриття в Зельцькому районі контрреволюційну фашистську організацію, яка ставила своїм завданням підготовку кадрів для збройного повстання в тилу Червоної Армії у випадку війни Німеччини проти СРСР та «встановлення фашистського ладу на Україні по типу гітлерівського, з приєднанням України до Німеччини». У ході «слідства» було встановлено, що підпільне

угруповання у селах Страсбург та Баден Зельцьського району у складі 19 осіб активно діяло з 1933 р. Улітку 1937 р. співробітники органів держбезпеки «натрапили на слід» фашистської повстанської організації у селі Зельцах однойменного району Одеської області. Згідно з показами заарештованого Ігната Міллера, в організацію, створену за наказом німецького консула в Одесі, входило до 70 німців-куркулів та колишніх повстанців. Диверсійний осередок на чолі з Яковом Фольмером було викрито й у селищі Люстдорф Одеської області. Відомо, що протягом літа 1937 р. одеським УНКВС було ліквідовано 45 фашистських, диверсійних і повстанських організацій серед німецького населення області, «учасниками» яких стали понад 600 чоловік, у тому числі 580 у Спартаківському, Зельцьському та Карл-Лібкнехтівському районах. Згідно з довідкою Одеського обкому КП(б)У за участь у «антирадянських угрупованнях» до кримінальної відповідальності було притягнуто 60-70% дорослого німецького населення цих національних районів області.

Як свідчать архівні документи, зупинятися на досягнутому у боротьбі з представниками «ворожої нації» апарат Управління НКВС по Одеській області не збирався. У надісланій у вересні 1937 р. до ЦК КП(б)У «Довідці до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області» керівник обласного управління НКВС полковник М.Федоров, звітуючи про здійснену ним чистку керівництва Зельцьського, Карл-Лібкнехтівського та Спартаківського районів від агентів німецької розвідки, запропонував «виселити контрреволюційні елементи з німецьких районів області – до 5000 родин». Упродовж червня-вересня 1937 року в Одеській області «за німецькими справами» було кинуте за ґрати 1361 чол. (серед них: куркулів – 301 чол.; колишніх повстанців – 92; німецьких підданих – 19; німецького вчительства – 27; німецької інтелігенції – 126), ліквідовано 49 фашистських диверсійних, терористичних формувань із загальною кількістю заарештованих за ними – 785 чол.

У зазначений період була завершена агентурна справа «Ферейн», у ході якої в обласному центрі ліквідована фашистсько-троцькістська організація (складалася з 10 осіб, із них шестеро підданих Німеччини та четверо колишніх страйкарів німецьких пароплавів, які залишились у СРСР після страйку в 1931 р.), створена нібито за вказівкою німецького консульства в Одесі. Внаслідок агентурної розробки під кодовою назвою «Патріоти» у м. Кірово чекісти «знешкодили» диверсійну організацію ветеринарних лікарів

(усього 7 чол.) на чолі з ветлікарем Чистосердовим, якого звинувачували у зв'язках з агентами німецької розвідки. Успішна реалізація справи «Диверсанти» дозволила органам держбезпеки нейтралізувати антирадянську групу з числа колишніх військовополонених царської армії в Карл-Лібкнехтівському районі Одеської області. За підсумками оперативної роботи за німецькою лінією влітку 1937 р. було викрито «шпигунські гнізда» на Одеському канатному заводі (справа «Павутина»), у Спартаківському районі (справа «Видворювачі-Шукачі»).

Заданість цифр і масштаби вкорінення нацистських шпигунів у місцях компактного проживання німців на Півдні України змушувала співробітників держбезпеки шукати членів фашистських організацій навіть серед служителів культу. Так на роль керівника «німецької контрреволюційної фашистської шпигунсько-диверсійної організації на Одеській залізниці» органи держбезпеки відвели пастору лютеранської церкви Ф.Д.Штейнванду. Арешту також підлягали близько 30 осіб, які працювали на залізниці і були прихожанами лютеранської церкви. Під час реалізації «німецької операції» на Одещині за період з червня по вересень 1937 р. за ґратами опинилося 83 священнослужителів. У секретному звіті читаємо: «У Карл-Лібкнехтовському районі розроблялась група церковників-сектантів, яка вела організовану фашистську роботу, під прикриттям нелегальної сектантської діяльності. <...> Організація створена колишнім кістером Бехлером. По справі заарештовано 26 чол., визнали провину – 18 чол. 23 серпня ц. р. справу розглянуто на обласній судовій трійці УНКВС. 14 учасників засуджені до розстрілу, інші до 10 років ув'язнення у ВТТ. <...>

У липні 1937 р. в Одесі був заарештований, перебуваючий на нелегальному становищі колишній кістер Отто Іван Генріхович. Отто, будучи пов'язаний з Одеським німецьким консульством, отримав від останнього завдання по впровадженню повстансько-диверсійних контрреволюційних осередків у м. Одесі, Кірово та ряду районів області. По справі заарештовано 42 чол. Справу заслухано Трійкою УНКВС. 35 учасників організації засуджені до розстрілу, інші до ув'язнення у ВТТ».

Масштаб репресивних заходів у зв'язку з реалізацією «німецької операції», проведених радянськими спецслужбами в Одеській області, засвідчують матеріали фонду 42 «Оперативно-статистична звітність» Галузевого державного архіву Служби безпеки України. У цифрових даних про оперативно-слідчу роботу Одеського облуправління НКВС

за період з 1 червня 1937 по 10 січня 1938 р. число заарештованих за так званою «німецькою лінією» сягнуло 2320 осіб. Директива наркома внутрішніх справ НКВС СРСР Миколи Єжова від 1 лютого 1938 р. надала нового імпульсу у здійсненні національних операцій по всій країні, в тому числі і за «німецькою лінією». У першій половині 1938 р. під каток репресивної машини на Одещині потрапило 878 осіб німецької національності. Згідно з рішеннями політбюро ЦК ВКП(б) та Ради народних комісарів СРСР у середині листопада 1938 р. усі «масові операції» радянських спецслужб були припинені.

Отже, всілякі переслідування німецького населення Одещини в другій половині 1930-х рр. відбувалися у загальносоюзному контексті. Каральна політика сталінського режиму стосовно німців багато в чому була зумовлена міжнародним чинником – приходом у 1933 р. до влади в Німеччині А. Гітлера та загрозою війни в Європі. Репресії проти німецької етнічної меншини мали масовий характер і торкнулися всіх соціальних груп – селян, священнослужителів, службовців, робітників.

УДК 94 (477) (=112.2)

НЕМЦЫ УКРАИНЫ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД: ЭТАПЫ РАЗРУШЕНИЯ НЕМЕЦКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Светлана Бобылева, Татьяна Петрова

Выдвигаем посыл: формирование и развитие репрессивной политики государства по отношению к немецкому населению Украины практически синхронен процессу разрушения его национальной идентичности. События трагических лет (1937-1938 гг.) в истории немцев СССР на территории Украины, имеют свою специфику.

Это объясняется рядом факторов: психологическим – травмой оккупации территории кайзеровскими войсками в 1918 г.; географической близостью с потенциальными противниками – Польшей и Германией; демографическим – треть немецкого населения проживала в Украине, политическим – с приходом к власти в Германии фашистов возростала опасность военного конфликта; социальным – немецкое население было экономически обескровлено в ходе коллективизации и это явно не способствовало росту популярности Советской власти в его среде; религиозным – антирелигиозная кампания 20-30-х гг.

завершилась полным разгромом католических костелов, протестантских церквей, меннонитских молитвенных домов, арестом и физическим уничтожением священнослужителей, что вело к росту недовольства населения.

При анализе процесса репрессий представляется логичным выделить ряд периодов.

Сложность решения социально-экономических проблем после октября 1917 г. меркнет перед грандиозностью политической цели, поставленной и достигнутой в основном в 20-30-е гг.: слом старых стереотипов мышления, разрушение существующей ментальности, нравственности, религиозно-культурных традиций, трансформация и разрушение национальной идентичности и на основании всего этого создание основ воспитания советского человека. Достигалось это с помощью различных механизмов как идеологического воздействия, так и мер принуждения.

Важнейшими инструментами достижения этой цели были религия и школа. Сельская религиозная общины и семья были главными условиями воспроизводства религиозности в новых поколениях. Церковь, религия являлись этноконсолидирующими факторами, которые во многом позволяли не только сохранять национальный образ жизни, но и продуцировать его дальнейшее развитие. Система воспитания немецкого населения колоний основывалась на традиционном фундаменте взаимосвязанных социальных институтов – школы и церкви.

Политические потрясения 1914-1917 гг., гражданская война и социально-политические процессы, следовавшие затем, сотрясали сообщество колонистов, один за другим выбивая основы их традиционализма.

Начался процесс трансформации с последующим разрушением национальной идентичности немецкого населения. На первом этапе своего развития он не имел четко выраженного национального характера. Антирелигиозные действия власти носили общегосударственный масштаб. Однако происходившее в немецко-меннонитской среде имело особый характер в силу присутствия в этих конфессиональных группах населения большей религиозности, чем у славянского автохтонного населения. Советской власти не удалось одновременно подорвать основу традиционного религиозного уклада жизни немцев. Их религиозность, являвшаяся одной из особенностей ментальности, была причиной слабой советизации этих групп населения.

Что же касается школы, то она являлась важным элементом советизации населения. Наблюдалась попытка привлечения на сторону новой власти старого учительства при условии проявления им лояльности и соответствующей переподготовки (75 % преподавателей немецких школ Украины в 1926-1927 гг. были охвачены курсами переподготовки).

Тем не менее: а) советизация школ шла медленно; б) было слабо развито социальное воспитание; в) редким явлением было комсомольское и пионерское движение. Поэтому большое внимание отводилось подготовке новых учителей. Перед ними на первом всеукраинском совещании была поставлена задача «придать социальному расслоению колоний политический отпечаток в целях разрыва единого национального и религиозного фронтов в колониях».

Советская власть в то время, учитывая историческую особенность роли церкви в колониях, проявляла известную гибкость. Это прослеживается в характере проводимых антирелигиозных мероприятий, в формулировках и стиле документов, санкционирующих действия. Так, в резолюции о работе среди немецких детей, утвержденной Бюро ЦК ЛКСМУ от 27.10.1925 г., присутствует призыв «проявить максимальную осторожность» в работе пионерских организаций в области религиозных вопросов, «воздерживаться от прямой антирелигиозной пропаганды».

Таким образом, советская власть, не рассчитывая на кардинальное изменение мировосприятия старшего поколения, делала ставку на трансформацию идентичности молодежи, внедрению в ее сознание положений новой идеологии. Что касается действий репрессивного аппарата ГПУ, который уже в 20-е гг. выдвинул концепцию «немецкой пятой колонии, то в эти годы упор делался больше на идеологическое перевоспитание, хотя факты подавления выступлений колонистов против продрозверстки, конфискации собственности имели место. Такая ситуация, в какой-то мере, была обусловлена положением договора о Брестском мире, предусматривавшим возможность 10-летнего периода выезда из СССР немцев в Германию, наличием советско-германских торгово-экономических соглашений, которые экстраполировались на немецкое население страны.

Все вышеуказанное относится к первому периоду начала разрушения немецкой идентичности, т.е. к 1920-1928 гг.

Второй период (1929-1936 гг.) может и должен быть охарактеризован как разрушающий. На эти годы приходится

коллективизация, массовое раскулачивание, жесткое давление на церковь, «чистка» учебных заведений.

Если учесть уже происшедший процесс землеустройства и районирования на Украине, приведший к появлению в среде колонистов иноязычного, иноконфессионального населения, межнациональных браков, то можно представить себе новую конфигурацию сельских общин. Они стремительно теряли общность культурных, национальных традиций. Постепенно осуществлялся переход в формах работы от политико-просветительских к административно-принудительным. Власть, отбросив сантименты, обрушилась на церковь и религию.

Было положено начало культивированию системы доноительства, двуличия, безнравственности. Социальное расслоение деревни, надломы в душах части молодежи, в сознание которой массированно внедрялись идеологические постулаты советской власти, – все это влияло на ментальность, внося серьезные изменения в сознание, руша традиционные основы этнонационального мировосприятия. В этой ситуации под ударами оказались не только религия, школа, но и семья. Ранее беспрекословное подчинение, уважение к старшим, абсолютизация мнения главы семьи сменялись проявлением вседозволенности отдельных членов. Суммируя все происходившее, мы можем утверждать, что в это время активно начался процесс деформации традиционной системы ценностей.

На первом этапе этого периода (1929-1933гг.) при выборе потенциальных жертв превалировал социально-классовый подход. Среди мер наказания доминировали: ссылка в Сибирь, переселение на выселки, тюремное заключение сроком 3-5 лет.

Одной из завуалированных форм репрессивной политики государства тех лет может считаться привлечение населения к работе в тыловом ополчении. Подтверждением этого служит постановление НКВД и Народного комиссариата труда УССР от 19 сентября 1930 г. о привлечении граждан, «зачисленных в тыловое ополчение к трудовой повинности».

Вместе с немцами трудовую повинность отбывали представители других национальностей. Однако на Днепрострое в одном из списков, привлеченных из Мелитопольского округа, где немецко-меннонитское население составляло 6% от всех жителей, среди работающих их было 16%.

О том, что трудармейцы могут рассматриваться как субъекты, подвергнутые своеобразному наказанию, свидетельствует следующее: 1. Основную их часть составляли люди, лишённые избирательных прав. 2.

Сельские жители, не вступившие в колхозы. 3. В документах был определен их социальный статус: «бывший эксплуататор», «кулак», «бывший служитель религиозного культа». Кроме того эта категория населения уже тогда каралась 58 статьей Административного и Уголовного кодекса УССР.

В силу перечисленного выше считаем, что участие населения в «трудармии» может быть рассмотрено не только как стремление власти интегрировать определенную часть населения в новую социальную среду, привлечь дополнительные трудовые ресурсы, но и являться своеобразной формой репрессивной политики.

Для этого подэтапа свойственна уже национальная окраска. Только до июля 1934 г. арестам подверглись более тысячи организаторов «гитлеровской помощи».

Происходившее было обусловлено рядом факторов: внешнеполитических (приход к власти в Германии фашистов, резкое ухудшение советско-германских отношений, расчет гитлеровцев в своих внешнеполитических планах на создание пятой колонны за счет зарубежных немецких диаспор, материальная помощь голодающим немцам в Украине и использование этого факта пропагандой с целью дискредитации СССР на международной арене; геополитический (стремление укрепить границы и удалить потенциально опасные диаспоры из приграничной зоны); политический (борьба с оппозицией – реальной и мнимой, жертвами которой стали политэмигранты, бывшие немецкие военнопленные); лидерами, взявшие на себя организацию помощи голодающим; окончательный разгром церкви, чистка партийного и советского аппарата, жертвами которого стали коммунисты-романтики, свято поверившие в светлые идеи коммунизма.

На этом подэтапе (1934-1936) доминировал политико-идеологический подход с учетом геополитических проектов гитлеровцев и опосредованного влияния подписания германопольского договора 1934 г. – последствием которого были массовые аресты поляков, высылка поляков и немцев из приграничных районов.

В эти годы резко меняется форма наказания, становится практически нормой расстрельные статьи приговоров. Население бывших немецких колоний является объектом особого внимания.

Третий период репрессий против немецкого населения, их пик приходится на 1937-1938 гг. Его специфика состояла в четко выявленной национальной составляющей. Громогласно и многократно провозглашая интернационализм, советская власть неоднократно проявляла свою не только социальную, но и национальную

избирательность. Годы же 1937-1938 характеризовались наличием воинственного российского национализма, усиленного и закрепленного травмой войны 1914-1918 гг., оккупацией украинских территорий кайзеровскими войсками в 1918 г.

Результатом политики государства в отношении немецкого этноса стала ликвидация значительной части интеллектуального генофонда нации. (Продолжением этой тенденции стали депортации). Практика репрессий, порождавшая подозрительность, доноительство, усиливавшая внутреннюю замкнутость немцев, подорвали внутрикоммуникативные связи немецкого общества.

Попытка адаптации немцев к социально-политическим условиям, создаваемым советской властью, окончилась крахом и их полной интеграцией в создаваемое общество. «Большой террор» завершил процесс уничтожения немецкого сообщества в Украине.

УДК 94(477):061.2«1920/1930»

ПОЛІТЕМІГРАЦІЯ НІМЦІВ В УКРАЇНІ У 20-30-Х РР. У ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ БОРЦЯМ РЕВОЛЮЦІЇ

Марина Костюкова

У 20-30-х рр. відбувалося зміцнення зв'язків міжнародної організації допомоги борцям революції з багатьма країнами і, зокрема, з Німеччиною, у напрямку політеміграції. Діяльність МОДР'у висвітлювалася в наукових працях Івахненка, М. Журби, С. Свистовича, Ю. Степанчука, але питання роботи з політемігрантами окремо глибоко не розкривалося.

Мета роботи: проаналізувати діяльність МОДР'у у політеміграційних процесах 20-30-х рр., пов'язаних із перебуванням німців в Україні.

У 1922 р. розпочалася активізація громадського об'єднання Міжнародної організації допомоги борцям революції, головне завдання якої полягало у поширенні революційних ідей у всьому світі, пильному стеженні за подіями класової боротьби, наданні допомоги комуністам і всім робітникам, які боролися з капіталістичним державним устроєм. У 1924 р. загальна кількість членів МОДР в

Україні досягла мільйона осіб, на Полтавщині – 74 092, у Полтаві – 19 248 [1, Арк. 25-26].

Центральний комітет МОДР'у займався наданням допомоги не тільки ув'язненим в тюрмах, але й тим, хто був вимушений через переслідування емігрувати до інших країн. Починаючи з вересня 1923 р., ЦК зосередив у своїй роботі всі питання політичної еміграції. Для цього було створено «Комітет у справах емігрантів», до складу якого ввійшли представники різних партій при Виконкомі Комінтерну. Перед ним стояло завдання матеріального забезпечення революціонерів, пошуку для них роботи, організації медичного обслуговування, надання виробничої підтримки – організація радгоспів, майстерень тощо, а також належної уваги їхнім дітям. У розпорядженні Комітету були значні кошти, що уможливило доволі широке розгортання його роботи [2, С. 31]. МОДР розробив до всіх своїх організацій циркулярне звернення від 7 квітня 1924 р. «МОДР і політеміграція», в якому акцентував, що десятки тисяч сімей політв'язнів залишилися без засобів існування. Через тисячі перепон доводиться пробиватися політемігранту, допоки йому вдається досягнути «обіганої землі СРСР». Звернення зобов'язувало тепло приймати емігрантів, пам'ятаючи, що вони надавали російському пролетаріату неоціненні послуги своєю революційною діяльністю проти капіталістичних урядів. І тим товаришам, які вирвалися з тюрми і втекли до СРСР від переслідування, необхідна екстрена допомога [3, С. 38].

У декларації Першої Міжнародної конференції МОДР, яка відбулася у Москві 14-16 липня 1924 р., зазначалося: «Наша організація об'єднує мільйони робітників і селян СРСР, єдиної країни, де панує вільна праця». На зібранні було прийнято резолюцію «Про допомогу політемігрантам», в якій підкреслювалося, що на проблему політичної еміграції ще мало звертають уваги, а тим часом відбувається посилення репресій буржуазних урядів щодо борців за справу пролетаріату, зростає кількість політемігрантів, які вимушені залишати свою батьківщину. З огляду на це в резолюції надавалося визначення сутності терміну «політична еміграція» як еміграції революційного діяча внаслідок безпосереднього переслідування його буржуазною владою країни за революційну діяльність, тільки тоді, коли це переслідування не давало йому можливості не тільки продовжувати свою революційну діяльність, але й взагалі залишатися в країні в таких умовах (погроза смертною карою, багаторічним ув'язненням тощо). Підкреслювалося, що право вважатися політемігрантом має тільки той революціонер, який емігрував з попередньою, у крайньому випадку, наступною санкцією відповідних

революційних організацій, і тільки Виконком МОДР'у встановлює, які організації в країні є авторитетними в цьому питанні.

Член компартії не мав право, крім виняткових випадків (відступ під час повстання, втеча з тюрми тощо), емігрувати без дозволу Центрального комітету. Право останнього підтвердження того, хто дійсно є політемігрантом, надавалося тільки Виконкому МОДР. Конференція визнала своєчасною організацію комітету у справах політемігрантів і необхідність створення таких комітетів у тих країнах, де була значна кількість політемігрантів, зокрема в Німеччині [4, С. 37].

Центральний комітет Німецької секції МОДР визнав, що за кількістю політв'язнів «республіка «соціал-демократа Еберта» займає першу місце». У 1924 р. їх налічувалося 7 000 чол. Комітет використав день виборів до рейхстагу 4 травня 1924 р. для посиленої пропаганди й у своєму зверненні до робітників закликав їх пам'ятати тих, хто «сидить на ланцюгу» тільки за те, що боровся за справжню демократію, за те що безкорисливо відстоював інтереси експлуатованого і пригнобленого народу. Він закликав продовжувати боротьбу, розпочату політв'язнями, і з усією силою виступити у дні виборів з вимогою їхнього визволення, не забувати «соціал-демократичної брехні» і берегтися нових пророків під маскою фашистів. Комітет агітував на всіх передвиборних зборах, підприємствах, у профспілках приймати резолюції з вимогою визволення політв'язнів і організовувати матеріальну допомогу для них та їхніх сімей [5, С. 5].

У 1925 р. було скликано спеціальне засідання, в якому активну участь узяли представники Виконкому МОДР'у спільно з Чехо-Словацькою, Швейцарською, Австрійською і Німецькою секціями. На засіданні обговорювалося питання політеміграції, яка проявлялася в масах робітників і селян – учасників революційних виступів. У зв'язку з цим назріла необхідність об'єднання зусиль окремих секцій різних країн і організації централізованого керівництва політемігрантськими процесами з боку Виконкому МОДР'у. Також було накреслено заходи з лімітації та обліку політемігрантів. Найбільший відсоток тих, хто прибував до Радянського Союзу, припадав на ті країни, де «найсильніше лютував білий терор» – на Болгарію, Польщу, Угорщину, Італію і Німеччину, в якій секція МОДР була першою за секцією СРСР – «міцною організацією з великими перспективами розвитку».

Значна кількість німецьких політемігрантів розподілялася в міста і села України, в тому числі і на Полтавщину. У 1926 р. відділом політеміграції було розроблено проект положення про уповноваженого ЦК МОДР СРСР у справах політемігрантів при Українському ЦК МОДР. Політемігрантам видавалася пам'ятка про права й обов'язки, а також організувалася допомога від Соцстраху як безробітним, Наркомом Соцзабезпечення виділялася персональна пенсія, хоча, звичайно, обмежено. Вони прикріплялися до Міністерства охорони здоров'я для лікарняного обслуговування. У цей період відкривалися Будинки політемігрантів, один з яких діяв і в Полтаві. У них політемігранти проживали за кошти МОДР'у, і хоча було встановлено термін перебування в них до трьох місяців, він часто продовжувався до 5-6 місяців і навіть більше. В Одесі, Харкові, Полтаві, не маючи можливості отримати квартири, політемігранти роками жили не тільки у спеціалізованих будинках, але й у готелях. Житлова криза поєдналася з кризою працевлаштування. Відповідно до прийнятого рішення, МОДР сприяв молоді у вступі до навчальних закладів, кваліфікованим спеціалістам у прийнятті на роботу підприємствами. Але у другій половині 20-х рр. різко змінився соціальний склад політемігрантів, в основі якого переважали некваліфіковані робітники, масовики, службовці, селяни, батраки. Враховуючи ці обставини, МОДР ініціював організацію трудових колоній, які допомогли вирішувати назрілі проблеми, зокрема, працездатного потенціалу політемігрантів. Особливо важливим для МОДР'у було те, що колонії значно полегшували проводити політико-виховну роботу на основі концентрації в них політемігрантів, які розмовляли однією мовою. Адже головним завданням було залучення і самих політемігрантів, як активістів, до агітроботи [6, С. 18-23].

Таким чином, у 20-30-х рр. значна кількість німців перебувала в Україні як політемігранти. Ступінь їхнього подальшого інтегрування у радянський простір потребує подальшого дослідження в історичному вимірі.

Список джерел:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 20., оп. 1., спр. 1833, арк. 25-26.
2. А. Х. Год работы (Очерк о деятельности ЦК МОПР'за 1923 г.) / А. Х. // МОПР. – 1924. – № 1. – С. 30-31.
3. МОПР и политэмиграция // МОПР. – 1924. – № 2. – С. 38.

4. Пятый Конгресс Коминтерна о МОПР'е // МОПР. – 1924. – № 4. – С. 34-38.
5. В Германии // МОПР. – 1924. – № 2. – С. 5.
6. Кушнер М. МОПР и политическая эмиграция / М. Кушнер // МОПР. – 1925. – № 5-6. – С. 18-23.

УДК 94(478)

**НІМЕЦЬКІ АРИСТОКРАТИ В ОСВОЄННІ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ
(друга половина XVIII – XIX ст.)**

Ліля Циганенко

Формування дворянської верстви на південноукраїнських землях супроводжувалось активними нобілітаційними та інкорпораційними процесами. На відміну від більшості губерній Російської імперії, де регіональні дворянські спільноти утворювались на основі місцевої аристократії, на південноукраїнських землях ця суспільна верства структурувалася переважно за рахунок етнічних переселенців, що зумовило особливості цього процесу порівняно з іншими регіонами імперії. За етнічним складом південноукраїнське дворянство було досить строкатим.

Дослідник В. Бутович підтверджує поліетнічний склад населення Новоросійського краю, який на початку XX ст. являв собою «суміш різних племен і народів Росії, Західної Європи та Близького Сходу» [1, с.21].

У південноукраїнських губерніях Російської імперії (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська) значний відсоток населення складали німці, які з'явилися у Росії ще за часів Петра I. Їх масове переселення у південні райони імперії розпочалося з другої половини XVIII ст. за запрошенням Катерини II, яка розраховувала, що переселенці з Німеччини «допоможуть своїми навичками, промислами та різними ще невідомими в Росії машинами відкрити російським підданам легкий шлях і засоби для обробки землі, розведення худоби, лісів..., відкриття власних фабрик» [2, с. 4].

У Катеринославській губернії перші німецькі переселенці з'явилися наприкінці XVIII ст. Пізніше вони заснували 8 колоній. На

початок XIX ст. припадає німецька колонізація Херсонської губернії. З 1803 р. по 1809 р. у Херсонській губернії було засновано 31 німецьке поселення. Переселення німців на територію Катеринославської та Херсонської губерній продовжувалось до середини 30-х рр. XIX ст., після чого цей рух пішов на спад [3, с. 40]. У Таврійській губернії основними районами поселення німців були Мелітопольський повіт та Крим.

Перша хвиля німецької колонізації в Бессарабії належить до 1814-1817 рр., коли з герцогства Варшавського до новоприєднаних територій між Дністром і Дунаєм переселилися німецькі колоністи. У 1814 р. їх кількість становила 1 443 родини (заснували сім колоній – Бородино, Тарутино, Кульм, Малоюрославець, Красне, Лейпциг, Клястиці). У 1816 р. до них додалися колонія Фершампенуаз, Брієн, Париж, Арсис [4, с. 412]. У 1817 р. німці заснували колонію Теплицьку, в якій оселилося 96 родин.

Вигідні умови облаштування сприяли збільшенню міграційної хвилі німецьких колоністів на землі Новоросійського краю. За підрахунками сучасних дослідників, кількість німців-колоністів у цьому регіоні зростає з V по X ревізію більше ніж у 25 разів. У Таврійській губернії наприкінці XVIII ст. німців практично не було, а вже на початку XIX ст. їх кількість у краї виросла до 44 тис. осіб.

Оцінюючи рівень розвитку німецьких колоній у Бессарабії, О. Зашук визнавав німців чи не найкращими господарями в регіоні, підкреслюючи їх працьовитість та серйозне ставлення до праці. Особливо вражаючими виглядають дані щодо рівня розвитку освіти в німецьких селищах: у місцевих школах співвідношення між дітьми, що навчалися, та тими, хто за віком підходив до цієї категорії, становила 1 до 6. Для порівняння – в селищах бессарабських державних селян це співвідношення становило 1 до 145!

Серед переселенців на південноукраїнські землі понад 80% були селянами та ремісниками. В Одесі на початку XIX ст. виникла німецька вулиця. Важко навіть перелічити всі ті ремесла, де німці-переселенці займали провідні місця. Серед перших друкарів – німці Нитче і Шульц, серед фотографів – Гааз і Шмідт, серед аптекарів – Кестнер.

Не залишилися осторонь від перспективи отримання нових земель у Новоросії і представники німецької аристократії. Більшість німецьких нобілів мешкали на території південноукраїнських земель на правах приватних власників, а не колоністів, або мешканців міст. Серед них були підприємці, фінансисти, офіцери, дипломати,

чиновники, вчителі, вчені, лікарі, діячі мистецтва. Багато з них, досягнувши успіхів у своїй справі, домоглися з часом і почесної слави та популярності.

Серед відомих постатей ми можемо назвати родину Фальц-Фейнів, яка прославилася не лише заснуванням заповідника Асканія-Нова, а й організацією виробництва в Одесі рибних консервів; видатного вченого-археолога, члена Одеського товариства історії та старожитностей Е. фон Штерна; німецького колоніста Й. Гена, на заводі якого виготовляли найкращу сільськогосподарську техніку на Півдні Росії; М. Гааза – засновника фабрики музичних інструментів в Одесі; баронесу Мейендорф – засновницю першого дитячого садочка в Одесі, барона Фрідебурга (більше відомого як артист Мирославський), котрий помер 1882 р. під час виступу на сцені.

Німецький барон Є. Гінцебург був засновником Одеського облікового банку, вважався одним із кращих фінансистів Росії. Свій статок, який він отримав з маєтків у Таврійській губернії, заповів на добротинні справи [5, с. 44–45]. Німець за походженням генерал від артилерії граф Дмитро Єрофійович Остен-Сакен (1789–1881) був організатором та керівником оборони Одеси під час Кримської війни (1854 р.), головним військовим начальником Бессарабської області та Херсонської губернії; генерал-лейтенант, барон Ф. фон Мейендорф – помічником начальника Новоросійської губернської канцелярії. Німецький лікар-дослідник Н. Дитерихс, який працював в Одесі, врятував життя хворого на дифтерію, застосувавши трахеотомію, однак заразився сам і помер у 31-річному віці.

За даними перепису 1897 р., загальна кількість дворян-німців у чотирьох південноукраїнських губерніях (Бессарабській, Катеринославській, Таврійській, Херсонській) становила 1 683 особи або майже 1,5% загальної кількості дворянства в регіоні [6, с.116]. Найбільша кількість представників німецької аристократії осіла на землях Таврійської та Херсонської губерній і передусім у містах Одеса, Сімферополь. Як правило, дворяни-німці займалися цивільною та військовою службою, а також учителюванням. Майже однаковими за чисельністю були німецькі дворянські спільноти на Катеринославщині та в Бессарабії. Їхня кількість у цих губерніях ледве перевищувала 1%.

Німецькі аристократи, пов'язавши свою долю з Новоросійським краєм, посіли одне з визначальних місць у його житті та розвитку. Вони вписали чимало славних сторінок в історію регіону, заслуживши поважне ставлення до себе.

Список джерел і літератури:

1. Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии / Владимир Николаевич Бутович. – К. : Скоропеч. Х.Ю. Бурштейна, 1916. – 59 с.
2. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы 1803–1920 / Э.Г. Плесская-Зебольд. – О. : ТЭС, 1999. – 520 с.
3. Бобылева С.И. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / [С.И. Бобылева, Н.В. Бочарова, О.В. Безносова, Л.С. Тутик и др.] : Под ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1999. – 231 с.
4. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : [Санкт-Петербург : Глав. упр. Ген. штаба, 1859– 1865] : в 25 т. – Т. 2 : Бессарабская область : Ч. 1. / Сост. Ген. штаба кап. А. Зашук. – С.-Пб., 1862. – 553 с.
5. Некрополі України / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури/ І.В. Дивний (упоряд.). – К., 1999. – 287 с. – (Некрополі України).
6. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) : Монографія / Лілія Федорівна Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2009. – 420 с.

УДК 2-46:272/273=112.2

ПАСТЫРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СРЕДИ НЕМЦЕВ-КАТОЛИКОВ В ЮЖНОЙ ЧАСТИ ТИРАСПОЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ

Ирена Водзяновска

Во второй половине XVIII в. возрастает миграция немецкого населения в южные регионы Российской империи. В связи с манифестом Екатерины II, приглашающей колонистов и гарантирующей свободу вероисповедания, с 1762 г. динамично возросло число приезжих. В результате в Россию в течении 1763-1769 гг. прибыло ок. 28000 чел., а немецкие колонии были созданы на Поволжье, Юге России, в Крыму и Закавказье. Среди переселенцев 77% составляли католики [1, с. 58]. Прибыли они в основном из

Бадена, Эльзаса, Баварии, Вюртембергии, Силезии, Пруссии, а также Австрии и Швейцарии [2, с. 169-239, 275-298].

Возникла проблема пастырской опеки над колонистами, сказывался недостаток церковей и священнослужителей. Ситуацию пробовали исправить монашеские ордена, в особенности доминиканцы, иезуиты, францисканцы. Иезуиты начали миссию в Одессе и ее окрестностях, создавая новые приходы в немецких колониях – Клейн-Либенталь (Малодолинск), Гросс-Либенталь (Великодолинск), Иозефсталь (Йосиповка), Ляндау (Широколановка), Мангейм (Камянка), Зельц (Лиманск), Раштад (Пориччя) и Херсоне [3, с. 23]. Общее число католиков в начале XIX века составляло тут ок. 50000 чел. [1, с. 68], а центр миссии находился в Одессе.

Переговоры между Святым Престолом и Россией привели к подписанию в 1847 г. конкордата. В соглашении закреплялось существование в империи Могилевской митрополии, в состав которой входили Виленская, Жмудская, Минская, Каменецкая, Житомирская и вновь созданная Херсонская епархии. К Херсонской епархии (1847-1852) относились Астраханская Екатеринбургская, Самарская, Саратовская, Ставропольская губернии, Таврическая и Херсонская губернии, Грузия, Бессарабия. Первоначально в Херсоне была основана епархия в 1333 г., но существовала она недолго. Однако ни Херсоне, ни в уездном городке Тирасполе разместить кафедру епископа не удалось. Резиденцию католического епископства перенесено в Саратов на Поволжье, а с 1852 г. епархия переименована в Тираспольскую. Первый же епископ – Фердинанд Кан (1787-1864) пребывал преимущественно в Петербурге, но уже его преемники – Франц Цоттманн (1826-1901), Антон Церр (1849-1934), Эдуард Ропп (1851-1939), Йозеф Кесслер (1862-1933) – исполняли свои обязанности непрерывно до 1918 г. в Саратове [3, с. 24-26].

В 1853 г. епархия делилась на 4 деканата, в состав которых входили 42 прихода. На украинских землях существовали приходы в Одессе (5675 чел.) и Зельце (с часовнями в Канделе и Бадене – 4573), Мангейме (часовня в Эльзасе (Чербанка) – 1900), Клейн-Либентале (979), Иозефстале (Мариенталь (Георгиевка) - 1551), Франсфельде (Михайловка) (639), Ляндаве (Карльсруе, Зульц, Катариенталь, Спаере – 5146), Раштате (Минхен – 1679), Севериновке (353), Херсоне (Клостердоф – 1008), Николаеве (3500), Гейдельберге (Лейтергаузен - 2940), Ямбурге (1300) [4, с. 223-226].

Создание епархии не решило всех проблем, в том числе и недостатка священников. Для подготовки священнослужителей в 1857

г. в Саратове была открыта духовная семинария, а позже Малая семинария для повышения образованности будущих семинаристов [5, с. 457-459].

Епископы довольно часто совершали визитационные поездки в находившихся в их юрисдикции католические приходы. Узнавая жизнь и трудности паствы, они принимали решение о строительстве и освящали новые церкви. Количество верующих и приходов возрастало. В конце XIX – начале XX вв. в границах епархии возникло около 100 новых храмов. В начале века Й. Кесслер освятил 31 новую церковь, в том числе храмы в Елизаветграде (Кировоград), Кроненталь (Булганак), Бишофсфельде (Еремеевка) (6). В целом в Херсонской губернии было 36 немецких католических приходов, в Таврической – 22, Екатеринославской – 11 [1, с. 142].

В 1919 г. Тираспольская римско-католическая епархия объединяла уже 136 приходов, 158 храмов и 103 часовни и около 368 685 прихожан. На ее территории проживали немцы, поляки, литовцы, латыши, армяне, грузины, французы, итальянцы, чехи, греки и католики других национальностей. Большинство в епархии составляли немцы – 62% всех прихожан и соответственно 73% священников немецкой национальности [3, с. 29-30].

На украинских землях были созданы деканаты в Одессе, Николаеве, Симферополе, Екатеринославле (Днепропетровске). Существовало 53 приходских и 107 филиальных церквей, объединяющих 151 725 чел. Самыми многочисленными приходскими были одесские – Успения Пресвятой Девы Марии (ок. 15000 чел.) и св. Клементя (ок. 18000), в Екатеринославле – ок. 12000 [1, с. 350-353].

До революции 1917 г. пастырской опекой удалось охватить всех католиков-немцев на территории Российской Империи. Тираспольская епархия не только создала свою духовную семинарию, но и посылала священников в высшие учебные заведения – Римско-католическую Духовную Академию в Петербурге, Григорианский Университет в Риме. Для католиков немецкой национальности организовывались общества, занимающиеся широкой благотворительной, а также просветительской деятельностью [2, с. 71-74]. В Одессе было основано Южнорусское католическое немецкое Общество образования, открывались школы и библиотеки, издавались газеты («Deutsche Rundschau», «Deutsches Leben»).

После революции начались гонения и репрессии против верующих. Епископ Кесслер перенес столицу епархии и духовную семинарию в Одессу в 1918 г. Католические приходы были лишены

всyakих прав, их имущество изъято или разрушено, а практически все священники с территории Тираспольской епархии физически ликвидированы или устранены с мест их пастырской деятельности [7]. Структуры Католической Церкви на Юге Украины полностью ликвидированы советскими властями перед началом Второй мировой войны.

Библиографія:

1. Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение / О.А. Лиценбергер. – Саратов, 2001.
2. Schnurr J. Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Katholischer Teil, Stuttgart, 1980.
3. Gędłek Ł., Krzyżowski T., Żurek M. Zarys historii diecezji odesko-symferopolskiej. Odessa-Kraków, 2011.
4. Список римско-католических духовных лиц и учреждений. – С.Петербург, 1853.
5. Krzyżowski T. Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Odessie (1917-1991) // Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów, red. Gędłek Ł., Krzyżowski T., Michalski M., Kraków, 2012.
6. Kessler J. A. Geschichte der Diözese Tyraspol. N. Dakota, 1930.
7. Dzwonkowski R. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR. 1917-1939. Martyrologium. Lublin, 1998; Чаплинский Б., Осипова И. Книга памяти: Мартиролог католической церкви в СССР. Москва, 2000; Соколовський О.К. Церква Христова. 1920-1940: Переслідування християн в СРСР. Київ, 1999.

УДК 291.4:304.4 (477.74)

РЕЛІГІЙНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ У ПЕРЕДДЕНЬ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Микола Михайлуца

Історію України не можна осягнути без усвідомлення її поліетнічної складової. Долі народів, що жили на наших теренах, склалися по-різному, часто трагічно і для народів, які колонізували етнічні українські землі, і для самих українців як титульної нації.

Культурні взаємовпливи не тільки взаємозбагачували народи, але й збіднювали їх за умови депортацій, переселень, міграцій, викликаних різними історичними обставинами. Не можна не погодитися з істориком Павлом-Робертом Магочієм, який застерігає від розгляду і розуміння народів (росіян, поляків, євреїв, німців, татар та ін.) як супротивників етнічних українців у їх власній віковій боротьбі за національне виживання. Навпаки, їх треба сприймати як невід'ємну частину української історії, які сприяли мультикультуральності і поліетнічності української історії. Певне місце в історії Півдня України займають німці, які сотні років по-сусідськи мешкали з українцями, молдаванами, болгарами та іншими народами Буджаку. Донині, хоч минули сотні років потому, збереглися в краї давні назви колишніх німецьких колоній – Сарата, Арциз, Бородино, Лейпциг, Тарутино та ін.

Малознаною залишається не тільки сама проблема існування німців у південнобессарабських землях у 30-ті рр. ХХ ст., але й культурно-релігійний стан у німецьких колоніях. Розкриттю теми сприятиме документ румунського походження, який зберігається в архіві Міністерства національної оборони Румунії, у фонді Кабінету міністрів Румунії (ф. № 019758, спр. 231).

Упродовж значного періоду – від початку ХІХ ст. й до кінця 30-х рр. ХХ ст. – у Бессарабії було утворено 143 німецькі колонії. У період з 1812 по 1900 рр. усі села були засновані колоністами ззовні (т. зв. «материнські колонії»), а з 1900 по 1919-й рр. нові колонії утворювалися завдяки внутрішнім мігрантам, через надлишок населення формувалися «колонії-дитинці».

Села, які заснували переселенці після 1919 р., з'явилися завдяки реалізації закону про аграрну реформу в Бессарабії. Загальна чисельність корінного німецького населення, яке осіло в поселеннях і містах Бессарабії, становило 89815 осіб. До них включали і 5256 осіб, котрі мешкали в селах Шабо і Шабо Старе: вони переважно вважали себе швейцарцями, хоч деякі розмовляли французькою. Німці ж стверджували, що вони вийшли з Кел (земля Баден), а самі швейцарці наголошували, що вони – з регіону Констанци. Оскільки колоністи були з різних територій Європи, відповідно серед них простежувалася й належність до різних конфесій. Найчисельнішими з них були євангелісти-лютерани, за ними йшли баптисти і католики. Останні утворювали окремі колонії, мали свої церкви, де служили священики з католицьких храмів з Кишинева (переважно в селах Красна, Ларга та ін.).

Церковне життя в період, коли Бессарабія перебувала у складі Російської імперії, євангелістсько-лютеранська церква як домінуюча конфесія серед німецьких колоністів підпорядковувалась консисторії, яка знаходилася в м. Тарутино Білгород-Дністровського повіту. Таке становище цієї конфесії визнавалося Російським Синодом, доктринні знання засновувалися на писаннях Пророків і Апостолів, Новому і Старому Заповітах, але зі старими (давніми) тлумаченнями вчення визнання символу віри апостола Нікія і Святого Афанасія.

З адміністративної точки зору євангелістсько-лютеранська церква в Бессарабії залежала від консисторії в Петрограді. Тарутинська консисторія мала в управлінні 20 церков та 18 молитовних будинків, в яких здійснювали служіння 5 пасторів, які розподілялися наступним чином: у повіті Тігіна (зараз – м. Бендери) було 18 молитовних будинків; у Білгород-Дністровському повіті – 20 церков, де служило 5 священників.

Окрім євангельських-лютеран, у середовищі колоністів в окремих селах були й католики, баптисти і штундисти.

У 30-х рр. ХХ ст. за королівської Румунії чисельність представників різних конфесій у німецьких поселеннях можна відобразити наступним чином: євангелісти-лютерани – 70720 осіб, баптисти – 12559, католики – 5336. Решта, близько 12 тис. осіб, були прихожанами інших конфесій. Для своїх релігійних потреб євангелісти-лютерани побудували й утримували в повітах 22 церкви, де служили 8 пасторів, та 54 молитовні будинки. Усі 22 церкви були зосереджені у Білгород-Дністровському повіті, а молитовні будинки розподілялися так: 26 – у Тигінському (Бендерському), 19 – у Кахулському, 9 – в Ізмаїльському повітах.

Духовним центром усіх євангелістів-лютеран у німецьких колоніях Південної Бессарабії було м. Тарутино повіту Четатя-Албе (Білгород-Дністровський). Беззмінним лідером цієї церкви був верховний пастор Йохан Бауман, який до розпуску політичних партій у Румунії очолював раду «Фолькрат» («Volksrat») у Тарутині. Тутешня євангельсько-лютеранська консисторія мала свою типографію, де видавала німецькою мовою суто релігійну газету «Sontagruss», яка виходила періодично накладом 2,5-3 тис. примірників.

Баптисти мали 16 молитовних будинків у Білгород-Дністровському повіті та по два у Кахулі й Тигині. Керував цією церковною організацією Кишинівський центр баптистів-євангелістів, звідки його прихильники отримували наставлення та різноманітні

пропагандистські публікації. У середовищі цієї духовної організації сформувалася течія «штундистів», які відрізнялися від баптистів лише тим, що їхні засідання проходили тільки в означений час (Stunde-ora).

Культура. Під російською короною мешканці Південної Бессарабії мали свої власні школи, де навчання велося російською та німецькою мовами. Німецька меншість, за німецькими ж даними, мала 155 початкових шкіл, які перебували у підпорядкуванні муніципальних утворень, що утримували школи й викладацький склад. Також діяло два чоловічих і два жіночих ліцеї та дві змішаних гімназії. Німці мали також педагогічне училище (чоловіче), де було підібрано необхідні педагогічні кадри.

Театральне життя час від часу презентували аматорські трупи, утворені студентами учительського училища в Сараті. Репертуар формувався на основі творів німецьких письменників. Бібліотеки, які функціонували не тільки при консисторії в Тарутині, але й при навчальних закладах старших класів, були добре забезпечені надісланими з Німеччини підручниками, а також спеціальною літературою російською мовою.

Оскільки німці Південної Бессарабії апriorі презентували себе організованими й працьовитими, то це ж саме зазначимо і стосовно шкільної справи. Кожна колонія побудувала собі власну школу ще в перші роки свого існування, що, звичайно ж, підтверджує значення освіти в життєвій позиції німців. Будувалися вони або з допомогою інших колоній, або власними силами, проте аж ніяк не завдяки державі. З часом, у зв'язку з гарним матеріальним становищем населення, колонії почали засновувати середні школи.

Наприкінці 30-х рр. XX ст. під румунським володарюванням у німецьких колоніях налічувалося 168 початкових, 6 середніх шкіл і одне педагогічне училище для забезпечення викладацького корпусу необхідними вчительськими кадрами. Викладання в них здійснювалося німецькою мовою, за винятком деяких предметів, які викладалися румунською. У переддень війни румуни розформували 4 середні школи, залишивши лише один жіночий і чоловічий ліцеї та педагогічне училище в Сараті. Весь викладацький склад німецького походження, який працював у цих школах, виділявся глибокою прихильністю до тенденцій нацизму, які поширювалися в Німеччині. Усі без винятку професори і викладачі були основою для націонал-соціалістичної пропаганди, бойкотували румунський викладацький склад і дії, спрямовані на румунське національне виховання. Траплялися випадки, коли в деяких селах у результаті німецької

пропаганди румунських учителів не приймали на квартири, відмовлялися продавати їм продукти харчування, змушуючи спати у школі та купувати продукти в сусідніх селах.

Тарутинська євангелістсько-лютеранська консисторія наказала в письмовій формі дирекції школи в Сараті не вживати ніяких заходів для створення молодіжного осередку румунської воєнізованої організації «Страж Вітчизни». У тих школах, де директорами були німці, в молодших класах призначалися німецькі вчителі, а в старших класах – румунські. Ці заходи вживалися для запобігання виховання молоді в будь-якому іншому дусі, крім расистського.

Попри те, що румунською владою було переведено в державну власність майно всіх примарій (общин) німецьких колоній, а отже, і споруди шкіл, у 1937 р. рішенням Міністерства внутрішніх справ за №14194, 14247 і 740/937 було переглянуто це питання. Примаріям (общинам) було повернуто 140 споруд початкових шкіл, які скеровувалися «гауратом» в Тарутино, колишнім «фольксратом».

На підтримку націонал-соціалістичної атмосфери серед населення працювала велика кількість культурних і спортивних товариств, які розташовувалися в повіті Четатя-Албе (зараз – м. Білгород-Дністровський). У цьому повіті діяло 12 культурних, 3 культурно-релігійних і 5 спортивних організацій і товариств, як-от «Рекорд» і «Рапід» у Арцизі, «Вікторія» у Менсбурзі та інші.

24 червня 1940 р. Німеччина декларувала свою політичну незаінтересованість у Бессарабії. Посол Німеччини в Москві В. Шуленбург отримав від І. Ріббентропа інструкцію про позицію держави щодо цього: «Німеччина стоїть на ґрунті московських домовленостей, тому до «бессарабського питання» вона не проявлятиме ніякої зацікавленості. Необхідно лише потурбуватися про долю 100 тис. етнічних німців, що мешкають у Бессарабії. Німеччина має наміри переселити їх на власну територію, як це було зроблено з волзькими німцями» (www.hrono.ru/sobyty/1900_war/1940_prut.php). За даними, які наводить П.-Р. Магочій, з Південної Бессарабії напередодні війни до Німеччини було депортовано 93 тис. німців (с. 621), а разом із ними й їх культурне та релігійне надбання.

РОЛЬ НЕМЕЦКИХ САДОВЫХ МАСТЕРОВ В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ УКРАИНСКИХ И БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Елена Нарижная

На украинских и белорусских землях как в период существования Речи Посполитой, так и в составе Российской империи работало много иностранных архитекторов и садовников разной степени известности и одаренности из Италии, Англии, Франции, Голландии, Бельгии, Австрии, Пруссии, других германских государств, прибалтийских и польских коронных земель. Обрисовать положение, уточнить биографии лично свободных садовых мастеров, нанимавшихся на работу в парки и сады имений Украины и Беларуси в конце XVIII-начале XX в., можно на основе новых архивных материалов, выявленных в процессе разработки проблемы формирования и развития садово-парковой культуры. Характеризуя правовой статус квалифицированных мастеров садово-паркового искусства, можно констатировать, что они несли ответственность непосредственно перед владельцами садово-парковых ансамблей. Ведя учет получаемого урожая в садово-парковом хозяйстве, могли даже частично заниматься его реализацией для собственной выгоды. Весь садовый инвентарь находился в их полном распоряжении. Перед хозяевами имений садовники отчитывались о произведенных работах еженедельно и ежемесячно в письменной или устной формах. Отвечали садовые мастера за состояние парков, оранжерей и фигаурен, теплиц и парников, плодовых садов, древесных школок и овощных огородов. Организация труда учеников, помощников, крепостных либо наёмных садовых работников также входила в их функции. Образование в области садово-паркового искусства вольнонаёмные специалисты получали преимущественно за границей. Удалось установить следующие учебные садовые заведения: Королевскую школу садоводства в Потсдаме, Лондонскую Ботаническую школу, школу садоводства в Познани, школы «Братья Бардетт», «Братья Хозер» в Варшаве, Рижское Садово-техническое бюро г-на Куфальта, Смоленскую школу г-на Зольбе. Среди многочисленных представителей данной профессии немецкой национальности, зафиксированных архивными документами середины XIX-начала XX

в., можно назвать наиболее известные имена — Э. Денблер, Д. Бетхор, Гебхарт, Г. Куфальт [1]. Работали они в имениях князей Паскевичей, Радзивиллов, Цехановецких, Булгаков, барона Кёнига.

Необходимые по долгу службы поездки садовых мастеров в другие города для продажи чего-либо из вверенного под их опеку садово-паркового хозяйства или для покупки семян, инвентаря оплачивались владельцами имений. Наибольшей популярностью пользовался город Рига, через который шла торговля с немецкими государствами, Голландией, Швецией и Великобританией. Там приобретались цветочные семена, редкие декоративные кустарники и саженцы деревьев, привозимые из-за границы, выписывались каталоги растений и иностранная литература. Аналогичные заказы на покупку растений и их семян, садового оборудования также размещались садовниками чаще всего в Киеве и Варшаве, в отдельных случаях в Берлине, Кведлинбурге, Вильно, Познани, Санкт-Петербурге, Москве. Иногда производился обмен или делались подарки в виде различных саженцев деревьев, кустарников и цветов из парков имений между родственными либо поддерживавшими дружеские отношения дворянскими фамилиями [2].

Жалованье, которое они получали от владельцев имений по контракту, составляло в среднем 800-1.200 рублей в год. Существенно большее жалованье было только у Георга Куфальта (нем. Georg Friedrich Ferdinand Kuphaldt). Как директор городских садов и парков г. Риги с 1880 г., состоявший на государственной службе и сумевший учредить с помощью местной думы новую организацию «Управление городскими садами», он имел оклад в 2.000 рублей от рижской городской управы. Добавила известности в 42 года победа на конкурсе по устройству в саду императорского Зимнего дворца в Санкт-Петербурге цветника с фонтаном в 1895 г., а в следующем 1896 г.— полугодовая работа под руководством А. Кнорринга в отделе «Садоводство, плодоводство, огородничество» на XVI Всероссийской Выставке в Нижнем Новгороде. К нему, обласканному вниманием императорской семьи и двора, стали обращаться за консультациями по уходу и реконструкции старых усадебных садов, закладке новых парков. Так, например, владелец Гомельского имения Могилевской губ-и (Беларусь) князь Ф. Паскевич пригласил Г. Куфальта инспектировать два раза в год садоводство в Гомеле за плату в 500 рублей. Кроме того, он был обязан проэкзаменовать претендующего на место главного садовника И. Купца, бывшего ранее помощником садовника. Небезынтересно отметить, что белорус хорошо овладел не

только основами садоводства, но и немецким языком, ибо Куфальт после экзамена подобрал и прислал в Гомельское имение помощника садовника Я. Бренгуля, говорившего лишь по-немецки [3, л. 9-10, 13]. Закладка же нового парка потребовалась барону Л. Кёнигу в его имении Шаровка Харьковской губ-и (Украина). Куфальт создал террасный парк с большим фондом экзотов, розариями, фонтанами, комплексом оранжерей, который стилистически точно поддерживал готическо-ренессансные мотивы архитектуры дворца. Г. Куфальт, став признанным специалистом в садово-парком искусстве, инспектировал садово-парковые комплексы императорских резиденций, благоустраивал Ригу и ее окрестности, создавая общественные сады и парки, проектировал частновладельческие в Курской губ-и для князей Барятинских или миллионера Г. Елисеева в Эстляндской губ-и. Впоследствии он вытребовал себе повышение до 4.000 рублей в год, так как второй раз получил признание своих талантов от императора Николая II в июле 1910 г. Царь остался доволен разбитым в честь 200-летнего юбилея вхождения Риги в состав России Петровским парком и лично посадил там дуб в ходе торжеств.

Однако I мировая война изменила судьбу Георга Куфальта, его жены Марты и их пятерых детей. Если во время революции 1905-1907 гг. им пришлось временно переехать в пригород Риги, то в военное время 61-летний почетный гражданин г. Риги попал под действие приказов начальников военных округов как германский подданный, и ему необходимо было срочно решать вопрос о спасении своей семьи с губернскими властями. В прифронтовых губерниях царское правительство осуществляло целый ряд мероприятий, направленных на ликвидацию даже возможности внутренней поддержки Германии или других стран Тройственного союза. Запрещалось использование немецкого языка в местах общественного присутствия, немцев исключали из состава правительственных, общественных и частных организаций, лишали судебной защиты, конфисковывали их недвижимость вне городских поселений, депортировали во внутренние губернии империи — Вологодскую, Вятскую, Костромскую, Заволжскую, Оренбургскую [4]. Так, М. Куфальт с дочерью попала в Вологду, а Георг Куфальт лишился службы и по подозрению в шпионаже отсидел 4 месяца в рижской тюрьме. Депортирование и арест применялись к лицам старше 45 лет только в случае подозрения на шпионаж, а известный ландшафтный дизайнер был членом Лиги содействия германскому флоту и имел дома

телескоп [5, л. 2]. Помощь в освобождении ему оказал генерал-губернатор П. Курлов, и в марте 1915 г. он покинул Российскую империю, летом к нему выехала жена и дочь. В Берлине он смог получить должность инспектора садов Штеглицкого района, на которой оставался вплоть до своей отставки в 1923 г.

1. Нац. ист. арх. Беларуси в Минске (НИАБ). Ф. 3204. Оп. 1. Д. 1, л. 33об, 46, 84об, 133-134об.; Ф. 3250. Оп.1. Д. 4, л. 35-36об, 38-38об, 44, 47.; Д. 7, л. 6-7об, 13-14об, 48-49.; Д. 9, л. 13об-14, 16-18, 20.; Д. 12, л. 24-24об.; Д. 17, л.75-75об; Ф. 3013. Оп. 1. Д. 55, 1220, 1576, 1633.

2. Там же. Ф. 142. Оп. 1. Д. 640.; Ф. 694. Оп. 2. Д. 8, 5584, 5680, 6856, 6891, Оп. 3. Д. 166, 193.; Ф. 986. Оп.1. Д. 16, 19, 22, 32, 58, 61, 63, 66.; Ф. 1324. Оп. 1. Д. 130.; Ф. 2084. Оп. 1. Д. 626.; Ф. 2635. Оп. 1. Д. 543, 552, 554, 642, 757, 1254.; Ф. 3013. Оп. 1. Д. 55, 97, 151, 172, 707, 1220, 1597, 1601, 1602, 2263, 2282, 2415, 2376, 2676.; Ф. 3204. Оп. 1. Д. 1.; Ф. 3250. Оп. 1. Д. 4, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 20.; Ф. 3258. Оп. 1. Д. 44, 112.; КМФ 5. Оп. 2. Д. 87, 88, 138, 176, 620.; КМФ 6. Оп. 1. Д. 258, 310, 370, 386, 444, 609, 663, 876.

3. Там же. Ф. 3013. Оп. 1. Д. 1220.

4. Там же. Ф. 300. Оп. 1. Д. 65, л. 58, 140; Ф. 1430. Оп. 1. Д. 49119, л. 41; Ф. 2687. Оп. 1. Д. 264, л. 7.

5. Там же. Ф. 2687. Оп. 1. Д. 250.

УДК 94 (477)

НІМЕЦЬКА ПОЧАТКОВА ОСВІТА В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Лариса Моїсєнко

Особливість німецької освітньої системи полягала в тому, що вона була центральним елементом духовного життя та відображенням національної культури. Результатом високого рівня організації освіти став високий рівень грамотності німецького населення. Тому більшість сучасних дослідників високо оцінюють створення німецькими колоністами власної системи освіти на теренах України.

Аналізуючи систему німецької початкової освіти в Україні, слід урахувувати кілька факторів, з-помжі яких – специфіка використання

терміну «німці», а також наявність відмінних рис у підходах до навчання молоді відповідно до конфесійної приналежності.

Перші дослідження, в яких здійснюється спроба аналізу розвитку освіти німців, з'являються вже у XIX ст. У радянські часи висвітлення принципів освіти німецького населення об'єднуються традиційно негативною оцінкою ролі духовенства. За останній період відбулися якісні зміни змісту наукових праць. Автори робили успіхи, намагаючись об'єктивно розглянути різноманітні питання історії німців України.

На розвиток освіти в німецькому осередку Півдня України впливали різні чинники, але провідним виявився духовний. Отримання освіти мало чітку практичну спрямованість та визначалося умовами конфірмації.

На початку 80-х рр. XIX ст. у Російській імперії відбувалося реформування освіти, що позначилося і на німецьких школах у вигляді міністерського контролю з метою уніфікації. Передача шкіл Міністерству народної освіти (далі МНП) була проведена відповідно до законів від 2 травня 1881 р., 22 листопада 1890 р., 10 грудня 1892 р. При переведенні шкіл у відомство МНП за протестантським та католицьким духовенствам було збережено право релігійно-морального контролю за змістом навчального процесу й вихованням у школі. Новий адміністративний статут не змінював джерел фінансування цих шкіл: вони утримувалися за рахунок населення, приватних пожертв, плати за навчання. Лютеранам надавала допомогу допоміжна каса лютеранських приходів у Росії.

Офіційна статистика Російської імперії не дає можливості виділити німецькі школи за типами. Так, статистичні дані Одноденного перепису шкіл імперії (1911р.) складені за національним принципом, мають узагальнений характер, їх можна використовувати як ілюстрації загальної картини розвитку німецької початкової освіти. Наприклад, у Катеринославській губернії діяло 190 сільських німецьких шкіл.

Актуальною для початкових шкіл була проблема підготовки вчительських кадрів. Для цього створювали центральні училища. Так, у 1914 р. у Катеринославській губернії діяло 4 німецьких центральних училища. Усі ці навчальні заклади мали власні приміщення. Тут здобувало освіту 432 учні й працював 21 учитель. Центральні училища за програмою збігалися з двокласними міністерськими училищами. На початку свого існування вони підпорядковувалися Міністерству державного майна, а в кінці XIX ст. перейшли у відання Міністерства народної освіти.

У досліджений період в училищах зросла кількість учнів педагогів. Тут працювали римо-католики, лютерани, меноніти. На 1914 р. за конфесійними ознаками серед учителів переважали меноніти – 13 осіб (48%). В учителів був великий досвід роботи у відомстві: з 27 працівників

центральных училищ дев'ятеро мали стаж роботи до 10 років, п'ятеро – до 15 років, четверо – до 20 років, троє – до 30 років.

Навчання в центральних училищах було платним – від 20 до 100 крб. Але більшу частину коштів (від 42% до 66 %) вносили сільські громади.

У центральних училищах викладали російську та німецьку мови, Закон Божий, історію, математику, гімнастику, природознавство, креслення. Серед учнів Олександрівського та Нью-Йоркського училищ переважали за сповіданням лютерани та меноніти – 96,8%.

Система колоністської початкової школи в Росії складалася поступово. За наказом від 25 жовтня 1819 р. завідування школами в німецьких колоніях та нагляд за вчителями покладались на парафіяльних священиків у консисторії кожного сповідання, що закріпило за духовенством монополію на початкову церковнопарафіальну освіту. Намагаючись не допустити русифікації, духовенство перешкоджало впровадженню в церковні школи світських предметів.

У кінці XIX ст. майже кожна колонія мала свою початкову школу. Усі колоністські школи Катеринославської губернії утримувалися за рахунок сільських громад. Тільки в 22 училищах була введена плата за навчання, а Ямбурзьке католицьке училище ще й користувалося відсотком з капіталу.

Законом не визначалися будь-які правила про склад і тривалість навчання в таких школах. Як правило, тут викладали Закон Божий, читання, письмо, перші чотири арифметичні дії.

Лютеранські школи були прирівняні до православних церковнопарафіяльних, які діяли за Статутом 1828 р. З 18 березня 1892 р. освітнє начальство мало право застосовувати до конфесійних початкових шкіл той статут або положення, яке вважало за доцільне, що додавало плутанини до роботи цих шкіл. Тоді ж були прийняті Тимчасові правила щодо діяльності «інославної» шкіл, які існували протягом дореволюційного періоду. За Правилами, обов'язковим було викладання всіх предметів, крім Закону Божого, російською мовою; вчителів призначав інспектор, а затверджував директор народних училищ; до викладання допускались атестовані вчителі; школи інспектувалися за загальними правилами.

У сільській місцевості за інструкцією, затвердженою МНП 4 липня 1875 р., діяли міністерські школи. Вони були одно- або двокласні, відкривалися для дітей усіх віросповідань. При створенні нової колонії через деякий час обов'язково з'являлася школа. Викладання велося російською мовою. Навчання Закону Божого дітей неправославного сповідання залишалася проблемою їх батьків. Так, у 1912 р. кількість початкових німецьких шкіл у Катеринославській губернії складала 208. З початком

Першої світової війни відбувалася кампанія щодо закриття шкіл. Так, у 1913-1914 рр. усі школи Слов'яносербського повіту були взагалі закриті.

До категорії приватних належали всі міські школи III розряду, тобто одно- або двокласні. Лютеранські школи діяли при церквах і перебували на утриманні приходів, допомогу їм надавала Центральна допоміжна каса євангельсько-лютеранських приходів Росії. Менонітські школи відкривали приватні особи й утримували за рахунок плати за навчання і приватних внесків. Наприклад, у Бахмутському повіті в 1913 р. працювали дві приватні школи: у Маріупольському повіті – лютеранська і католицька на заводах Нікополь-Маріупольського товариства.

Висновки. Незважаючи на наявність робіт із зазначеної проблеми, тема не втратила актуальності, оскільки потребує додаткового осмислення та опрацювання. Важливо зазначити також, що сучасна доба релігійного ренесансу в Україні з притаманним їй пошуком нових шляхів участі церкви в культурно-творчій діяльності вимагає винайдення конструктивних історичних паралелей. Тому актуальним видається звернення освітніх моделей, створених на теренах України німцями, зважаючи на їх унікальність, цілісність та результативність.

У тезах акцентується увага на принципах організації початкової німецької освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., а також на чинниках, що вплинули на організацію, управління та функціонування шкіл.

Показано, що з кінця XIX ст. у розвитку німецьких шкіл відбулися зміни. Вони передавалися під контроль Міністерства народної освіти, підпорядковувалися вимогам новоприйнятого адміністративного статуту, були розроблені умови іспитів для кандидатів у вчителі, структурована типізація шкіл, обов'язковим стало викладання всіх предметів, крім Закону Божого, російською мовою. Але католицьке і протестантське духовенство протягом досліджуваного періоду продовжувало зберігати вплив на розвиток початкової школи. Намагаючись перешкодити русифікації, обмежувалося викладання в школах світських предметів. Новий адміністративний статут майже не змінював джерела фінансування шкіл, державне фінансування було відсутнім. Відмінності між типами шкіл носили умовний характер. Принципами освітньої системи стали доступність і рівність. Головним фактором, що вплинув на розвиток німецької освіти, була традиція обов'язкового шкільного навчання, мета якого полягала у підготовці до конфірмації.

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ НІМЕЦЬКОМОВНИХ КОЛОНІСТІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Яна Макушенко

Вивчення особливостей релігійного життя німецького населення Південної України як об'єкту наукового дослідження обумовлене проблемою збереження особливостей етнічних груп, що проживають за межами основної території розселення етносу, в інонаціональному й іноконфесійному оточенні. Протягом усього періоду проживання німецького населення у регіоні їх етнокультурні традиції піддавалися певним змінам, що стало засобом адаптації до природно-географічних, економічних, соціально-політичних умов.

Тому метою даного повідомлення є висвітлення мозаїчної релігійної картини в німецьких колоністських поселеннях Південної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Окремі аспекти досліджуваної теми знайшли відображення у ряді публікацій Н.В. Кривець, І.М. Кулинич [1], В. Сергійчук [2]. Проте кожен з авторів розглядає лише певний аспект запропонованої проблеми. Зокрема, досліджуються процеси заселення південних районів України німецькими колоністами та їх правове становище. Пріоритет у розробці даної теми належить російським етнографам В.Є. Даниловій, О.В. Курило, О.А. Ліценбергер [3]. Але вивчається зазначена тема фрагментарно і переважно розглядається територія сучасної Російської Федерації. Історію німецьких поселень Південної України вивчали закордонні дослідники К. Келлер [1], Д. Юррі та ін. [3].

Релігійна сфера життя мала особливе значення для мігрантів, які опинилися в іноетнічному й інокультурному оточенні, де задоволення релігійних потреб помітно ускладнювалось. Від того, наскільки мігрант міг задовольнити свої релігійні потреби, багато в чому залежав ступінь його психологічного комфорту, що, у свою чергу, могло впливати на його поведінкові реакції та реалізацію тієї чи іншої адаптаційної стратегії. Цей же показник демонстрував, якої політики щодо мігрантів дотримується держава.

Німецькі поселенці у Південній Україні стикалися з відсутністю храмів і священнослужителів, недоброчливим ставленням з боку

окремих представників «місцевої церкви» і нетерпимістю суспільства, відсутністю можливості організувати власне громадське життя і брати участь у суспільному житті місцевого населення. Чим більше було подібних перешкод, тим складніше мігранти пристосовувалися до нового соціального й культурного оточення. Саме тому з організації релігійного життя мігрантів можна судити про характер їх адаптації до нових соціокультурних умов.

Основним джерелом, що містить інформацію про релігійне життя німців, є місцева періодична преса. Особливої уваги у цьому сенсі заслуговує «*Odessaer Zeitung*» як найбільша приватна щоденна газета, яка виходила в Одесі в кінці XIX – на початку XX ст. «Одеська газета» була щотижневою політико-літературною газетою. Вона складалася з наступних рубрик: 1) офіційні новини; 2) внутрішні новини; 3) політичні повідомлення; 4) літературний відділ; 5) сільське господарство і ремесла; 6) торговельні новини; 7) повідомлення й об'яви; 8) метеорологічні повідомлення. Видання адресувалося широкому колу міських і сільських жителів [1, с. 151; 2, с. 61].

Говорячи про релігійне життя німців Південної України, слід неодмінно зазначити, що об'єднавчим фактором для них була спільна конфесійна, а не етнічна приналежність. Релігійним життям лютеран керував пастор. Як правило, це був випускник богословського факультету Дерптського університету. Економічною частиною лютеранського приходу відала Церковна рада (*der Kirchenrat*), яка складалася з 11 членів і очолювалася губернатором. Пастор, як правило, виконував у Церковній раді функції секретаря. Богослужіння проводилися не тільки місцевим пастором, а й запрошеними особами, часто російською, німецькою мовами. Практика двомовності поширювалася і на оголошення в місцевій пресі, які давала лютеранська громада. Усі оголошення, які стосувалися тільки членів громади, наприклад, про чергові збори, до 1905 р. друкувалися в «*Odessaer Zeitung*» виключно німецькою мовою, водночас повідомлення, призначені для більш широкої аудиторії, – російською.

У першій половині XIX ст. релігійна і навчальна література поширювалася духовними старійшинами, продавцями книг, певна роль у розповсюдженні книг належала Опікунському Комітету іноземних поселенців Південного краю Росії [4; 5]. Автори підручників за власний рахунок друкували свої праці і поширювали в колоніях.

Крім організації релігійного життя прихожан, громада займалася вирішенням й інших завдань. Одним із найважливіших

напрямок була освіта, що тісно пов'язано з релігійними уявленнями лютеран і необхідністю проведення обряду конфірмації.

Щільність шкільної мережі в німецьких поселеннях була значно вищою, ніж загалом на губернії. У колоніях Одеського повіту, до складу якого входили території сучасних Веселинівського, Миколаївського, Очаківського і Березанського районів Миколаївської області, одна школа припадала на 968 душ населення і 1 учень – на 8 осіб обох статей. Тут при кількості населення німецької національності 55 199 чоловік навчалася 6995 учнів [6, с. 25].

Вітчизняні історики, на наш погляд, схильні недооцінювати роль релігійного фактору в житті німецькомовних колоністів, особливо менонітів, а зарубіжні вчені схильні його перебільшувати, пояснюючи більшість соціальних зрушень та політичних дій релігійним розколом або необхідністю, яку диктувала віра в Бога. При цьому зазначимо, що німецькомовні колоністи були набагато більшими матеріалістами, ніж самі в цьому зізнаються.

У результаті аналізу релігійного життя німців Південної України в кінці XIX – на початку XX ст. можна зробити висновки щодо характеру їх соціокультурної адаптації. У ході дослідження ми переконалися, що, незважаючи на велику кількість літератури з історії та культури німецького населення, відсутні спеціальні наукові студії релігійного життя німецького населення Південної України. Увагу вчених звернено до питань функціонування різних сторін життя німців при певних соціальних умовах. Значне місце в розвідках займають особливості економічного розвитку німецьких колоній. Як самостійний предмет дослідження релігійного життя німецького населення Південної України кінця XIX – початку XX ст. не розглядалося. Можна констатувати, що цілісній характеристиці релігійного життя німецького населення Південної України вказаного періоду дослідниками практично не було приділено уваги і дана тема не знайшла свого повного відображення в історичній літературі, не вивчалася як окрема наукова проблема.

Література:

1. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К. : Наукова думка, 1995. – 272 с.
2. Сергійчук В. Німці в Україні / В. Сергійчук // Берегиня. – 1999. – № 2. – С. 53-63.

3. Данилова В. Е. Культурная идентичность немцев России в XVIII – н. XX вв. / В.Е. Данилова // *Общественные науки.* – 2010. – №4. – С. 257 - 264.; Курило О. Лютеране в России (XVI – XX вв.) / О. Курило. – М. : Фонд «Лютеранское наследие», 2002. – 400 с.; Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь в Российской истории (XVI-XX вв.) / О. А. Лиценбергер. – М.: Фонд «Лютеранское наследие», 2003. – 206 с.;
4. Keller K. Die deutschen Kolonien in Südrußland / K. Keller - Odessa: Verlag Stadelmeier, 1905. - Bd. 2. – 603 S.
5. Urry J. None but Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia, 1789 – 1889. / J. Urry. – Winnipeg, Manitoba, Hyperion Press Limited, 1989. – 328 p.; P. 165-167.
6. Народное образование в Херсонской губернии в 1910 г. Херсон, 1912.– 189 с.

УДК 94:286.12

ВПЛИВ МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА РОЗВИТОК ОРІХІВСЬКОГО КРАЮ

Людмила Власенко

Містечко Орехов (сучасна назва – Оріхів) було засноване у 1796 р. та зареєстроване у 1801 р. Воно розташоване на відстані приблизно 50 км на південний схід від Олександрівська.

Перші менонітські колоністи оселилися в Оріхові на початку 1830 рр. До 1852 р. тут уже діяло два вітряки (Корнеліус Едігер, Корнеліус Гайнріхс), а також млин-топчак (А.Вінс). Декілька родин із Шьонвізе переїхало до містечка у 1860-х рр. У 1867 р. менонітське населення Оріхова налічувало 32 особи. У кінці 1870-х рр. Йоганн Генріх Янцен збудував у містечку перший паровий млин, а 1880 р. відкрив ще один. Інший невеликий млин належав Якову Дику.

У 1895 р. Йоганн Крюгер заснував завод сільськогосподарських машин і ливарню. Завод рільничої техніки відкрив Авраам Мартенс.

У 1895р. в Оріхові запрацювала олійниця, яку згодом у 1911 р. викупив та переобладнав син Йоганна Г. Янцена Яків.

Кажуть, що ця олійня діяла аж до 1970-х рр. У 1874 р. Йоганна Г.Янцена (всі називали його Іваном Андрійовичем) було обрано мером міста. Він виконував ці обов'язки впродовж 25 років. У 1900 р. мер Іван Янцен організував шпиталь на 14 ліжок. У 1912 р. його син Яків збудував у місті кінотеатр, а у 1914 р. уже його син Генріх відповідав за інсталяцію електричних ліхтарів і телефонної лінії вздовж вулиці Німецької (зараз Карла Маркса). У 1915 р. в Оріхові почала працювати філія фабрики Нойфельда, що знаходилася у Вальдхаймі, – Молочна колонія.

Крім промисловців, у місті проживало кілька великих землевласників. Менонітська громада у 1874 р. збудувала тут школу та церкву. Позаяк община була невеликою, ці споруди використовувалися спільно з лютеранами. На великі свята обидві громади виїжджали до своїх родинних церков. Для менонітів такою була церква у Шьонвізе.

Сьогодні про менонітське минуле у місті нагадують кілька споруд та один ідентифікований на кладовищі нагробок: Корнеліус Айтзен (27 січня 1832 – 31 жовтня 1890).

Донині місто прикрашає архітектурна пам'ятка – будинок Йоганна Янцена. Він оздоблений великими арочними вікнами з декоративним обрамленням та високими грецькими колонами у класицистичному стилі. Сьогодні у будинку міститься Оріхівська міська рада.

Триповерхову споруду парового млина звели на вулиці Німецькій (сьогодні Карла Маркса) на замовлення Йоганна Г.Янцена у 1880 р. На великій ділянці містилися: з одного боку – будинок власників, з другого – житловий будинок працівників, а також кілька допоміжних будівель. Прикметно, що тут, на відміну від більшості менонітських будівель, застосували не голландську, а англійську кладку. Коли власником у 1908р. став син Йоганна Генріх, вартість млина оцінювалася на 40 000 рублів.

Величезний будинок Янцена, який, швидше за все, був зведений Йоганном Г.Янценом, містився неподалік млина на розі Німецької та Михайлівської вулиць. Опісля право на будинок, а також і на млин, перейшло до Генріха Янцена. Стіни будинку складені цеглою та оштукатурені. Міжвіконний простір

прикрашають структурні колони. Над вікнами виступають арочні та гостроконечні фронти, і здається, що будинок є вищим, ніж насправді. Час дещо змінив вигляд споруди. Багато вікон закладено цеглою, черепицю замінили на шифер.

У 1912 р. на вул. Гоголя Яковом Янценом був зведений кінотеатр «Ілюзіон». Будівля складалася з великого фойє та глядацького залу з партером та балконом – амфітеатром, які могли вмістити до 340 осіб, а також великої сцени. Класицистичний фасад вирізнявся елегантністю, з боків містилися три магазини, до яких входили з вулиці. Споруда досі експлуатується, хоча екстер'єр її невпізнанно змінився.

Згаданий нами завод із виготовлення сільськогосподарських машин було засновано Аврамом Мартенсом. Споруда має форму літери U, збудована з цегли. У деяких місцях стіни виступають вище даху, що робить їх схожими на протипожежні. Головний вхід можна вгадати за слуховим вікном, яке оздоблене аркою. Будівля дуже змінилася з часом: зовнішні стіни тепер пофарбовані у білий колір, а дах укриває шифер. Зараз тут розташовано молокозавод.

На заснованому 1885 р. Йоганном Крюгером заводі сільськогосподарських машин та ливарні виготовляли косарки, молотарки, різноманітні види млинарського обладнання та печей. У 1908 р. вартість підприємства оцінювалася у 10000 рублів. Будівля заводу збереглася до наших днів. Сьогодні це частина заводу рільничої техніки.

Споруда менонітської школи зведена у 1897 р. завдяки зусиллям Йоганна Г. Янцена. Головний вхід підкреслюють чотири круглі колони, які підтримують невеликий фронтон. Кути будинку декоровані трьома пілястрами, карниз оздоблює декоративна цегляна кладка. Цегляні стіни, включно з колонами, пілястрами та фронтоном, були оштукатурені. Автентична черепиця даху замінено на шифер. Будинок експлуатується донині.

З 2000 р. в Оріхові діє громадська організація «Німці України», яку очолює Валерій Анатолійович Науфок. Вона налічує 50 чоловік. Підтримує громадську організацію Благодійний фонд «Общество Развития» м. Одеси, який

реалізує програму Міністерства внутрішніх справ Німеччини з підтримки німецької меншини в Україні.

Отже, меноніти зробили помітний внесок в історію регіону. Вони створили високопродуктивне сільське господарство, справили значний вплив на розвиток промисловості, торгівлі, фінансів краю. В Україну ними були принесені унікальні зразки архітектури. Меноніти й українці мають спільну історію та спільні сподівання на майбутнє.

УДК 94 (477.7):631.11

ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З НАСЕЛЕННЯМ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Людмила Хрящевська

Дослідження про господарську, громадську і культурну діяльність німецьких колоністів Південної України спростовує думку про те, що, мешкаючи поряд з місцевим населенням, вони не вступали з ним у тісні контакти і навіть не вчилися його мови. Такі твердження час від часу впливали на поверхню суспільного життя, особливо в період напружених відносин і воєнних конфліктів між Німеччиною і Росією. «Все це є також цілковитою неправдою і зловмисною брехнею, – писав К.Е. Ліндеман. – Там, де поселення німців і села російських селян знаходяться в близькому сусідстві, там між тими й іншими давно вже встановилися дружні господарські і торгові відносини. Російські й німецькі сім'ї інколи рідняться через шлюби їх дітей. Багато колоністів дали своїм синам освіту в російських гімназіях та університетах і послали їх потім на службу державі у внутрішніх губерніях Росії та її столицях. Багато осіб, «які займають високі посади в армії, є також дітьми колоністів-німців. Усі чоловіки південних німецьких колоній цілком вільно володіють російською мовою» [1; с.271, 273].

Звичайно, в період заснування колоній контакти з місцевим населенням обмежувалися умовами виживання людей, які потрапили на незнану землю, їм будь-що потрібно було влаштувати житло, обробити землю, зберегти тварин, привезених із колишньої батьківщини. Але згодом контакти поглиблювалися, і відбувалося це передусім на економічному фронті. Так, у себе вдома Корніс влаштував

спеціальну сільськогосподарську школу, де українські, російські та ногайські хлопчики й дівчатка навчалися різних сільськогосподарських професій, зокрема, землеробства, обробітку землі під посів за допомогою на той час найдосконаліших землеробських знарядь; лувництва та зрошення сінокосів; розведення овочів та необхідних у домашньому господарстві рослин; приготування ґрунту для вирощування насіння; тваринництва й молочного господарства, домашнього господарства, ремонту будівель, порядку в господарстві, ремонту одягу, виготовлення сільськогосподарських знарядь та різного домашнього начиння [2; Арк.293].

Контакти колоністів з місцевим середовищем – і природним, і суспільним – відбувалися передусім на економічній основі. Про це свідчить ще один такий яскравий і переконливий факт. Коли російський уряд заснував Земельний банк як необхідну інституцію для самостійного й незалежного розвитку селянства, то стало рельєфно видно, що ще за 20-30 років до того німецькі колоністи-промисловці і купці замінили селянам такий банк. Підприємливі українські і російські селяни знаходили у колоністів – сільських господарів та фабрикантів не лише добре оплачувану роботу, а й широкий кредит, заснований на простих дружніх відносинах або ж на особистому знайомстві. Так без векселів, закладів і поручительств укорінялася взаємна довіра. І незважаючи на існування Земельного банку селяни і перед Першою світовою війною охочіше зверталися за кредитами до колоністів, знаючи, що в них знайдуть необхідну підтримку й одержать потрібну суму грошей. Колоністи – власники великих і середніх сільськогосподарських фабрик, торгових фірм і млинів в Одесі, Катеринославі, Бердянську, Хортиці, Гальбштадті та інших містах, великі і дрібні землевласники завжди були в добрих відносинах з місцевими мешканцями. Вони були зацікавлені в тому, щоб підняти добробут селян, підштовхнути розвиток їх стану і мати в результаті більш широкий ринок як для придбання сировини, так і збуту товарів своїх підприємств [3; с. 115].

Вплив колоністів на розвиток сільського господарства на Півдні України виявився також у створенні хутірських господарств задовго до того, як за цю справу взявся уряд. Колоністи, а за ними й селяни Південної України першими зрозуміли, в чому полягає в тих умовах економічного розвитку країни раціональне ведення сільського господарства.

Німецькі переселенці приносили на українську землю не лише передові методи господарювання, а й вищі форми суспільних відносин між людьми, організації виробництва та соціального

захисту населення. У німецьких колоніях – лютеранських, католицьких, менонітських громадах активно розвивався кооперативний рух, який значною мірою сприяв розв'язанню різних соціальних проблем [4; с.246].

У колоніях діяли економічно-просвітницькі установи, які утримувалися на кошти поселенців. Так, у Гальбштадті в 1904 р. було засновано Молочанський відділ імператорського Російського товариства плідівництва. Він набув великого впливу у справі ефективного промислового розвитку плідівництва в безмежних районах степової Російської імперії [1; с.182-192].

Протягом 100-150 років німецькі колоністи «перетворили голі й не використовувані тоді степи Новоросії, Криму на родючі поля, на багаті сади, на прибуткові виноградники і сприяли поширенню поліпшеного господарства навколо своїх поселень. Створюючи своє щастя та добробут, вони разом з тим допомагали зростанню добробуту всього краю і навчили співвітчизників служінню вітчизняним ідеалам і широкому благодійництву» [1; с. 229].

У розпалі Першої світової війни Я. Штах писав: «Ставлення німецьких колоністів до українського і російського населення завжди коректне і не виходило з рамок закону. Дуже помиляється той, хто підозрює, що в них існує якась задня думка і якісь приховані наміри...» [3; с. 236].

Німецькі колоністи завжди були готові у міру можливостей допомагати ближньому в нужді і сприяти його розвитку. Разом з російськими сусідами вони будувати школи і церкви або ж споруджували те й інше самі. В Гальбштадті, Грунау, Ландау ми бачимо російські церкви й каплиці, на які колоністи жертвували землю і значні суми грошей [3; с. 96].

Отже, між німецькими колоністами та місцевим населенням на Півдні України завжди існували ділові економічні, громадські, культурні, релігійні контакти, що характеризувалися взаємовпливами та взаємозбагаченням.

Німецькі колоністи органічно вписалися в суспільно-політичне та духовне життя на південноукраїнських теренах, зберігаючи при цьому певні особливості розвитку, традиції, віросповідання. Вони принесли на нову батьківщину порівняно високу організацію громадського життя –кооперативний рух, створення сільськогосподарських спілок, кредитних установ. Досить розвинутим у німецьких колоніях був соціальний захист населення. Усе це благотворно впливало на мешканців навколишніх

сіл Південної України. Німецькі колоністи брали активну участь у діяльності сільських управ, повітових та губернських земств, сприяючи прогресивному розвитку регіону.

Джерела та література:

1. Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников [Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. их влияние на экономическое состояние Южной России] / К. Линдеман. — М.: Типография К.Л.Меньшова, 1917. - 213 с.
2. Державний архів Миколаївської області (Далі – ДАМО). – Ф. 87 ОАФ. – Оп. 1. – Спр. 47. – 297 арк.
3. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М., 1916. – 266 с.
4. Клаус Х. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранных колоний в России / Х. Клаус. – СПб.: Типография В. В. Нусвальта, 1869. – 455 с.

УДК 930 : 929 Державін

ІНОЗЕМНІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НА ПІВДНІ РОСІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЗА СПОСТЕРЕЖЕННЯМИ М.С.ДЕРЖАВІНА

Наталія Самойленко

З проблем дослідження історії іноземних колоністів на теренах колишньої Російської імперії тривалий час багато й плідно працював відомий радянський болгарист, слов'янознавець, лінгвіст, етнограф, археограф Микола Севастьянович Державін (1877 – 1953), академік, якій стояв біля витоків славістичних досліджень радянської доби, член трьох Академій Наук (СРСР, АН Білоруської РСР, Болгарської АН), перший ректор Санкт-Петербурзького університету (1922 – 1925) радянських часів, директор першого Інституту слов'янознавства АН СРСР, автор понад 500 наукових та науково-популярних публікацій різноманітної жанрової та тематичної спрямованості. Саме іноземним переселенцям Херсонської, Таврійської, Новоросійської губерній були присвячені перші розвідки М.Державіна – студента III курсу

Ніжинського історико-філологічного інституту наприкінці 90-х рр. XIX ст. Його публікації відразу ж привернули увагу авторитетних представників наукової громадськості, які підтримали молодого фахівця.

Тема, що винесена у назву цього повідомлення, була в центрі дослідницьких інтересів упродовж усього першого етапу (до 1917р.) його творчого шляху. Гідним підсумком багаторічної плідної роботи вченого стала узагальнююча праця «Болгарские колонии в России» (Т.1. – София, 1914; Т.2. – Петроград, 1915). Основні джерела становили особисті спостереження автора, класичні розвідки А.Скальковського та А.Клауса, а також матеріали, накопичені у провідних дослідницьких центрах Росії та зарубіжжя. Попри назву в зазначеній роботі чимало зауважень, міркувань, конкретних фактів, які дають підстави стверджувати, що висновки М.С.Державіна зроблені на підґрунті вивчення історичного досвіду існування не тільки болгарських, але й німецьких, грецьких, гагаузьких поселень. Зокрема, саме німецькі поселення з їх відносно високим рівнем сучасної (на ту добу) аграрної культури стали відправною точкою для з'ясування економічного становища поселенців іншої етнічної приналежності. Завдяки порівняльній характеристиці болгарських та німецьких поселень учений визначив причини занепаду господарської спроможності більшості болгарських колоністів (різні стартові умови, попередній до переселення до Росії досвід економічного життя, вимоги до економічного статусу тих, хто виявив бажання переселитися) на початок XX ст. у порівнянні з XVIII ст., коли розпочалася болгарська колонізація Півдня колишньої Російської імперії.

Заслугою М.С. Державіна також слід вважати його новації щодо загальної характеристики іноземних поселень на території Росії. Було запропоновано оригінальну класифікацію іноземних колоній, яку дослідники вважають адекватною історичним реаліям, об'єктивною та всеохоплюючою. Попри ту обставину, що колонізація як процес не входила до кола студійованих питань, науковець виокремив систему критеріїв, за якими можливо порівнювати різні етапи в житті іноземних діаспор, іноземних поселень для всебічного визначення ступеня їх розвитку. Ці методологічні засади, за спостереженнями В.Міхеєвої, не втратили свого значення сьогодні. У класифікації колоній М.С.Державін спирався на такі показники: загальна чисельність поселень та етнічної спільноти, клімато-географічні фактори розселення, ступінь зв'язку з найближчими культурними

центрами, етнічна однорідність/ різнорідність, рівень розвитку і ступінь впливу іноетнічної спільноти, традиційні/сучасні форми господарського життя, мовна культура.

Таким чином, узагальнення М.С.Державіна щодо іноземних поселень на Півдні Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. спиралися на ґрунтовну базу. Вони можуть стати у нагоді при аналізі інонаціональних діаспор у сучасній Україні та для розробки виваженої регіональної політики щодо різних етнічних спільнот.

УДК 94(477.64)

СВІТ ТИЛОВОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРОЖЖЯ В МОВНІЙ СВІДОМОСТІ ФЕНРІХА ФОН ГЕНДЛЬОВІКА

Олександр Кривоший

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні висуває завдання комплексного переосмислення історіографічної спадщини, розгляду її під новим кутом зору, звільнення від існуючих стереотипів та хибних інтерпретацій.

Серед найменш досліджених сегментів української історіографії й досі перебуває історія жінок козацького Запорожжя як напрям історичного знання, об'єктом вивчення якого виступають жінки в історії Запорожжя – історико-географічної області на Півдні України [1], їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті, творенні національно-культурного простору.

Студіювання соціальної історії жінок козацького Запорожжя неможливе без залучення різного роду письмових джерел особового походження – мемуарів, листів, подорожніх нотаток, які були створені іноземними мандрівниками та дипломатами. Підвищення уваги до цього типу джерел, зокрема зарубіжної мемуарної літератури як пам'ятки історичної культури суспільства і носія самосвідомості окремої людини, та їхнє зіставлення з вітчизняною мемуарною, науковою і науково-популярною літературою відкриває можливості не лише для переосмислення подій історії козацького Запорожжя, а й відтворення нових, гендерноврівноважених моделей науки у поєднанні з факторами простору і часу.

Особливо цікавою в цьому контексті є німецькомовна робота Фенріха фон Гендльовіка «Детальний та правдивий опис запорозьких козаків...»[2], в якій автор виклав своє бачення історії тилової повсякденності [3] жінок козацького Запорозжя. Опис зроблено людиною, яка «тривалий час знаходилася в країні мешкання цих людей» [4, с. 123] (козаків. – **О.К.**) – тобто в Бачському комітаті (в околицях Сенти) та в Банаті (австро-угорський кордон). Основна тема «Опису...» – це звістка про запорожців, оселених в Банаті в кінці XVIII ст. згідно з рішенням імператора. Автор твору, аби прояснити природу козаків та увірогіднити свій опис, час від часу посилається на традиції запорожців, які існували у них «вдома» [4, с. 128], тобто на Запорозжі. Таким чином, маємо перед собою узагальнений образ (відображення у свідомості Ф. фон Гендльовіка) події (тилової повсякденності пересічних мешканців козацького Запорозжя (чоловіків і жінок). Під образом в даному разі будемо розуміти елемент свідомості Ф. фон Гендльовіка (у формі абстрактного поняття чи уявного зображення), пов'язаний з уявленнями запорозького козацтва кінця XVIII ст. про світ і події в ньому (реалії, що супроводжували війни та збройні локальні конфлікти запорозького козацтва).

В описі Фенріха фон Гендльовіка тилова повсякденність жінок козацького Запорозжя постає як узвичаєний елемент життєдіяльності козацького соціуму: «жінки, яких було захоплено під час наїздів на поляків чи татар, або приведено звідкись-ще іншим способом, повинні були *жити з ними на хуторах* (курсив мій. – **О.К.**). Коли ж козаку набридала така жінка, він безсоромно полишав її, і часто це приводило до того, що жінка за рік поперебувала у десятих, або й більше чоловіків. Якщо з'являлися діти, то сини мали виховуватися козаками, а дочки повинні були йти з матерями...» [4, с. 128]. У цитованому уривку йдеться про доволі розповсюджений серед запорожців звичай одружуватись із захопленими в полон жінками та жити з ними «на віру», себто в цивільному шлюбі.

Та чи мали відображені в описі Ф. фон Гендльовіка події реальну основу? Щоб зрозуміти це, звернемося до вітчизняної мемуарної, наукової та науково-популярної літератури. Так, польського історик кінця XIX ст. Й. Ролле не раз наголошував на тому, що жінки-полонянки становили для козаків своєрідний «капітал переможців, мали визначену ринкову вартість і відігравали, так би мовити, роль грошової одиниці» [5, с. 148]. Захоплених у полон жінок козаки, як правило, продавали, обмінювали, робили своїми коханками,

наложницями і навіть дружинами [6]. Потрапляючи у власність козаків-запорожців, полонянки, «часто прихилили до себе своїх суворих володарів і ставали їхніми дружинами...» [5, с. 149], «жонками невольними» або «купленими жонками» [7, с. 44].

Серед козацьких дружин, як зазначає Й. Ролле, були «й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки» [5, с. 148]. У цьому контексті слід узяти до уваги записаний С. Науменком у Запорізькій області (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) у другій половині ХХ ст. переказ «На туркені оженюся...». Він розповідає про повсякденні практики одруженого з туркенею запорожця [8, с. 229-230]. «У минулі часи нинішнє село Малинівка Гуляйпільського району називалося Туркенівкою. Старі люди кажуть, що десь років двісті (на час запису переказу. – **О.К.**), а може, й більше, тому сидів тутечки зимівником якийсь запорожець. Бравий був козарлюга, відважний лицар і добрий хазяїн. Всього в нього було доволі: і бджіл, і скотини, і птиці, і збіжжя. Не було тільки одного – жінки. Ну то що ж ! Пішов він одного разу з січовим товариством у похід, а повернувся на хутір з молодю туркенею. Туди-сюди, узяв та й *одружився на ній*» (курсив мій. – **О.К.**) [8, с. 229].

У другій половині ХІХ ст. у с. Богодарі Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині Запорізька обл.) від І. Хотюна Д. Яворницький записав переказ «Як запорожець провідував жінку» [8, с. 244].

У ньому йдеться про побут і повсякденне життя запорожців і жінок, які мешкали в хуторах, селах і городках. Оповідач (І. Хотюн), ретранслюючи інформацію про типологізовані практики тілової повсякденності козаків-запорожців, доносить до слухача (записувача) свідчення про категорію одружених запорожців, які мали дружин і дітей, що проживали неподалік від Січі, куди запорожець міг навідатись під час свят або з дозволу старшин. Окрім того, оповідач (І. Хотюн), наголошуючи на тому, що запорожці «жили не по-Божому, а по-бурлацькому», оцінює козацьку повсякденність з позиції людини другої половини ХІХ ст. Шлюб згаданого запорожця-городовика в його уявленні виглядає як правильний, «по-Божому» організований. Отже, у світоглядних уявленнях ретранслятора – селянина Олександрівського повіту такі «правильні», «по-Божому» організовані стосунки запорожців з жінками, як бачимо, були нормою. Якщо це норма, то що у світоглядних уявленнях людини другої половини ХІХ ст. – мешканця колишніх Запорозьких Вольностей було аномалією? Очевидно, аномальним виглядало «бурлацьке» (в розумінні людини

XVI – XVII ст. «степове», «добичницьке») життя козаків-запорозців, а отже, й «бурлацькі», «степові» стосунки запорозців з жінками, до яких зараховувався і розповсюджений серед ординарної степової людності XVI – XVII ст. громадянський шлюб – «життя на віру».

Записаний у 1827 році О. Стороженком у селі Чумаки на Катеринославщині переказ «Про запорозця Ониська і його жінку» також розповідає про одруженого козака на ймення Онисько, який «сидів» зимівником неподалік Дніпра [8, с. 224]. Якось у місті Миргороді на Полтавщині він «побачив молоденьку гарну дівчину і *одружився* (курсив мій. – **О.К.**) з нею. Привіз Онисько молоду дівчину у свій зимівник. Тут у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і *наймитів*, і *наймичок* (курсив мій. – **О.К.**). Одяг Онисько свою жінку, неначе кралю яку». Однак не сиділось запорожцеві з молодою дружиною. Як тільки він чув, що *«збираються в коші на татар або на ногойців, то не втерпить – кине жінку і поїде собі в кіш...»* (курсив мій. – **О.К.**) [8, с. 268]. Отже, в пограничних українських землях чіткої межі між війною і миром не існувало, тилова повсякденність як ординарних, так і шляхетних жінок будь якої миті могла перетворитись на фронтову: відбиття підступних нападів ворогів, переслідування нападників, звільнення полоняників і т. ін.

Як бачимо, уявлення Ф. фон Гендльовіка про досвід участі пересічних жінок у традиціях запорозького життєустрою практично збігаються з уявленнями пересічних ретрансляторів про тилову повсякденність жінок козацького Запорожжя, проаналізованими нами в переказах, записаних на теренах Нижньої Наддніпрянщини в XIX – XX ст.

Спираючись на зіставлення опису німецького автора з переказами, записаними в Україні в межах Запорозьких Вольностей, доходимо висновку, що поза увагою українських істориків опинився цілий пласт повсякденного життя людей (чоловіків і жінок), мешканців козацького Запорожжя.

Розгляд «Опису...» Ф. фон Гендльовіка, а також історичних пісень і переказів про запорозьку вольницю під кутом зору присутності жіночої складової відкриває цілу недосліджену «планету» під назвою «Історія жіночої повсякденності козацького Запорожжя», або – іншими словами – «Історія жінок козацького Запорожжя», в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Термін «Історія жінок козацького Запорожжя» використовується нами для характеристики нового напрямку історичного знання, об'єктом

вивчення якого виступають жінки в історії Запорозжя – історико-географічної області Півдня України, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті і творенні національно-культурного простору.

Посилання і примітки:

1. Запорозжя, Запороги розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких поселенців – селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін.. При такому підході до вивчення історії Запорозжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців. Отже, матимемо на увазі, що буденні практики запорозького козацтва були тісно пов'язані (*природні взаємовпливи*) з уже сформованими традиціями степового життєустрою, які передбачали присутність жіночої складової, шлюбні стосунки (інститут сім'ї) та природне збільшення кількості населення. Особливі умови життя на Запорозжі вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру і норм життєустрою, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки (Див.: *Кривоший О.* Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект. / *О. Кривоший // Мандрівець.* – 2011. – №5. – С. 20-28). Цілком слушним у цьому контексті виглядає припущення сучасного історика-джерелознавця *Д.Вирського* про те, що зростання кількості запорозьців із 8 тис. у 1570-х, за *С. Оржельским*, до 18-30 тис. перед 1648 р., за *А.М. Фредро* (зрозуміло, що це досить умовні цифри), взагалі-то «скидається на банальний природний приріст, а не результат перманентного (і масового) допливу до лав козаків» (*Вирський Д.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / *Д. Вирський.* – К.: Ін-т історії України, 2005. – С. 18, 105).

Якщо погодитися з тим, що Запорозжя було місцем проживання не лише козацтва, а й селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та сезонних добичників, – стає очевидним, що на узбіччі історіографічного процесу залишається воєнна повсякденність жінок як «осілого» – селянського, лоцманського, так і кочового –

чабанського, рибальського, бортницького та мисливського Запорожжя.

2. Повна назва твору така: «Детальний та правдивий опис запорозьких козаків Фенріха фон Гендльовіка, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей. З точним портретом начальника цих козаків. – Видавничий дім при літ. Типографії товариства книжкових крамниць. 1789. (див.: Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали) / В. Мільчев. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. - С. 115-128.

3. До *тилової повсякденності* (де *повсякденність* розглядається як звичайний і звичний хід життя найпершою реальністю, на ґрунті якої виникають усі інші складові людської життєдіяльності (див.: Петрусенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 121-122.) автор відносить реалії, що війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і цілих військових угруповань і таке інше (Див.: Кривоший О. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. / О.П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – №4(406). – С. 66.).

4. Детальний та правдивий опис запорозьких козаків Фенріха фон Гендльовіка, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей. З точним портретом начальника цих козаків // Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали) / В. Мільчев – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. – С. 123.

5. Д-р. Антоній І [Ролле Й.Й.] Жінки при Чигиринському дворі: / Публ. за ж. «Киевская старина». – 1994. – №1-3. // Хроніка-2000. – 1994. – №3-4. – С.134-175.

6. Одруження з викраденими, купленими та полоненими жінками Литовські Статути розглядали як норму життєустрою литовсько-польсько-руського пограничного соціуму. Коли це було необхідно, Статути «вирізняли» соціальний статус заміжніх жінок-простолюдинок, уживаючи спеціальні терміни «жонка», «жонка невольная» (розділ ХІ, ст. 3, 9 і 12; розд. ХІІ, ст. 6, І Литовського Статуту) та «купленная жонка» (розд. ХІ, ст. 5, І ЛС).

7. Валиконите И. I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском / И. Валиконите // Первый Литовский Статут 1529 г. Материалы Республиканской научной конференции 450 лет Первому Литовскому Статуту. Вильнюс 1979. – Вильнюс, 1982. – С. 38-46.

8. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці / Упоряд. і авт. приміт. В.А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – С. 229-230.

УДК 930: 314.146 (477.82)

ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ МАСОВОЇ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Михайло Костюк

Історія німецької колонізації на Волині бере свій початок ще з першої половини ХІХ ст. Аналіз темпів її розвитку та динаміки чисельності німецьких поселенців дає підстави виділити у цьому процесі три етапи. Хронологічні межі першого із них охоплюють першу третину ХІХ ст. Він характеризувався досить повільними темпами переселення та незначною кількістю іммігрантів у краї, яка склала на 1830 р. близько двох тисяч осіб [1]. Більшість із них були менонітами із Голландії та Пруссії. А головними причинами їхнього переселення стали релігійні переслідування на батьківщині, а також пільги російського законодавства та місцевих волинських землевласників.

Другий етап німецького колонізаційного процесу на Волині припадає на друге тридцятиліття ХІХ ст. Для нього властиві помітне зростання темпів переселення та збільшення чисельності колоністів. З 1830 до 1860 р. у Волинській губернії поселилося 11 424 колоністи, які заснували 139 колоній [2]. Загальна кількість німецьких поселенців різних релігійних напрямків, за підрахунками С.А. Макарчука, сягнула станом на 1860 р. близько 20 тис. осіб [3]. Головними ж причинами, що штовхнули колоністів до переселення на Волинь, стали економічні вигоди та переваги нового регіону поселення.

Високі темпи німецького імміграційного процесу та швидке зростання чисельності німецьких колоністів на Волині у 60-90-х роках ХІХ ст. дають підстави назвати цей хронологічний проміжок періодом масової німецької колонізації у регіоні. Якщо у 1871 р. німців у

губернії налічувалось 24 704, то у 1875 р. – майже 40 тис., а в 1881 р. – уже 87 731 чол., що становило 4,2% усього населення Волині [4]. За даними першого всеросійського перепису, у 1897 р. кількість німців у Волинській губернії склала 171 331 особу – 5,73% усього її населення. [5]. Жоден регіон Росії не був заселений німцями у такій значній кількості і такими швидкими темпами протягом відносно нетривалого часу.

Саме на прикладі цього третього періоду масової німецької колонізації на Волині досить чітко і комплексно простежуються найважливіші причини і передумови цього процесу. І першою з них слід назвати аграрну реформу 1861 р. у Росії. Скасування кріпосного права, законодавчий дозвіл на передачу в оренду і право викупу поміщицьких земель різко підняли серед волинських землевласників попит на робочу силу, на орендарів, а то й на покупців земельних ділянок. Через значну нестачу їх на місцях вони звернули свої погляди на сусідні землі Царства Польського, заселені значною кількістю німецьких колоністів, готових вирушити на Волинь, де місцеві поміщики за невисоку орендну плату передавали в орендне користування на тривалі терміни значні площі своїх землеволодінь, а то й продавали їх за досить низькими цінами. На цьому важливому факторі, який був однією із найвагоміших передумов німецької колонізації на Волині, наголошував у 1889 р. і волинський губернатор, підкреслюючи, що саме польські німці, «имея в виду дешевые земли на Волини в несколько десятков раз, чем в соседней Пруссии, не только охотно двинулись в новую обетованную землю, но и увлекли за собой своих соплеменников прямо из Германии» [6].

Економічні причини колонізації і надзвичайно активну участь у ній іноземних вихідців виокремлював і волинський губернський предводитель дворянства С.А. Уваров у лютому 1993 р., акцентуючи на особливій зацікавленості в колоністах місцевих волинських землевласників, які намагалися за рахунок останніх ввести до користування значну кількість нових та підвищити якість старих земельних ділянок у своїх маєтках. Давши пояснення того, чому колонізація на Волині була саме іноземною, він фактично висловив позицію місцевих поміщиків, які вважали колонізаційний процес на Волині природним та закономірним явищем і заперечували його політичні цілі [7].

Другою, не менш важливою причиною, що пояснює наявність переважної кількості німецьких поселенців саме з Польщі, стали політичні події другого польського повстання 1863 р. Знову, як і в

1830–31 рр., проявивши вірнопідданість російському самодержавству, окремі німецькі сім'ї мали рятуватися втечею до сусідньої Волині, де масштаби повстання були значно меншими. Російський уряд, як і 30 років тому, обіцяв німцям допомогу, що знову стало важливим фактором, який стимулював їх переселення саме на Волинь. Більше того, влада вважала за доцільне не перешкоджати посиленню темпів німецької колонізації у Волинській губернії, намагаючись таким чином послабити позиції бунтівних поляків благодійним і вірнопідданим німецьким елементом. Як і три десятиліття тому, колоністам віддавали конфісковані у поляків землі, зокрема, в маєтках П. Бродовича, Й. Єгерського та інших [8].

Крім того, після повстання 1863 р. у Польщі почалася аграрна реформа, в ході якої у власність польських селян і міщан перейшли великі площі земель, серед яких були і ті, які належали німецьким колоністам. А якщо додати до цього скасування у 1867 р. пільг для іноземних колоністів, ремісників та фабрикантів у Царстві Польському, то стає зрозумілим, що правові та економічні умови для польських німців відчутно погіршилися, що й виявилось ще одним вагомым чинником, який змусив їх шукати вихід у переселенні до більш сприятливих регіонів, одним із яких і стала Волинь [9].

Не можна не враховувати і того факту, що польські поміщики на Волині за царськими указами від 5 березня 1864 р. і, особливо, від 10 грудня 1865 р. були суттєво обмежені у питаннях землекористування і знайшли для себе вихід, продаючи або ж здаючи свої земельні ділянки німецьким переселенцям із Польщі [10]. Логічним у цьому переліку буде вказати й на указ від 26 жовтня 1867 р., згідно з яким особи протестантських віросповідань стосовно права купівлі землі прирівнювалися до осіб російського походження [11]. Цим актом для німців були зняті досить суттєві обмеження у праві придбання земель у власність, що стало ще одним фактором, який сприяв і стимулював процес їхнього активного переселення на Волинь. Не можна не вказати й на географічну близькість Волинської губернії до Привіслянського краю, що відчутно економило місцевим німцям витрати на сам процес переселення.

Таким чином, простежується цілий комплекс різноманітних причин, передумов і факторів, які обумовили процес масової німецької колонізації на Волині у другій половині XIX ст. Звичайно, головними із них виступали саме економічні причини, але пояснювати масштабні міграційні рухи лише ними було б надто поверхнево й

однобічно. У даному разі існувала ціла низка причин, серед яких виокерплюються головні, або ж визначальні, і другорядні.

Література:

1. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А.Воронин. – Б.м., б.г. – С.2-3; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А.Забелин. – К., 1887. – Ч.1. – С.166.
2. Забелин А. Там само.
3. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С.А.Макарчук. – Львов, 1983. – С.30.
4. Липранди А.П. Германия в России / А.П.Липранди. – Харьков, 1911. – С.3-5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.642. – Спр.497. – Арк.14.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – СПб., 1904. – Т.VIII. Волынская губерния. – С.IX.
6. ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.58. – Арк.2.
7. Там само. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.261. – Арк.249-252.
8. Державний архів Житомирської області. – Ф.107. – Оп.1. – Спр.483, 494, 500, 522; Ф.17. – Оп.2. – Спр.371 та ін.
9. Костюшко И.И. Крестьянская реформа 1864 г. в Царстве Польском / И.И.Костюшко. – М., 1962. – С.279. ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.45. – Спр.492 А. – Арк.72.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – СПб., 1867. – Т.40. – Отд.2. 1865 г. – С.326-327.
11. О немецких поселенцах Волынской губернии. – СПб., б.г. – С.9.

**ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ЕВОЛЮЦІЯ СТАТУСУ НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ (1914 – 1918)**

Любов Жванко

Перша світова війна спричинила появу небезпечних тенденцій у системі відносин «держава-особа». Однією з таких «новацій», спрямованих проти людини, стало примусове вивезення військовими воюючих сторін у тиллові райони власного цивільного населення. При цьому ганебна, з морального погляду, політика депортації застосовувалася всіма учасниками світового конфлікту. Проте акція, проведена саме у Російській імперії, стала одним із перших випадків ініційованого владою широкомасштабного переселення XX У зв'язку з відступом на Східному фронті царський уряд узаконив масове примусове виселення чужорідних елементів з прифронтової смуги в тиллові губернії, де їх утримували під наглядом поліції. Серед них були євреї, німці, угорці, австрійці, а згодом – болгари і турки. Ці особи, як зауважив британський історик П. Гетрелл, належать до узагальненого поняття «переміщені особи», («population displacement»). До його семантичного кола вчений також відносить біженців, депортованих, військовополонених ворожих армій та ін..

Утім слід зауважити, що статус німців-колоністів, які тимчасово перебували на українських землях упродовж Першої світової війни, еволюціонував. Зміни державного ладу – Російська імперія, доба Української революції, Українська Народна Республіка – УНР (березень 1917 – квітень 1918 рр.) та Українська Держава (квітень – грудень 1918 р.) – прямі спадкоємниці імперії Романових на українських теренах, встановлення більшовицького режиму – змінювали підходи влади у ставленні до них. І багато в чому воно залежало й від суті самих політичних режимів, в площині яких довелося існувати німцям-колоністам.

У найбільш складній ситуації, без сумніву, опинилися німці, «німці-колоністи російскопіддані». Досить швидко вони перетворилися на людей без батьківщини, з «міцних господарів зразкових господарств» – на шпигунів Німеччини, хоча у багатьох сімей, насильно переміщених, чоловіки і сини воювали в царській армії. Процес депортації німців-колоністів почався взимку 1914 - 1915 рр. і охопив російські території, якими проходила лінія Північно-

західного (частково Південно-західного) фронтів. Економічною передумовою виселення став закон «Про землеволодінні і землекористуванні деяких категорій австрійських, угорських і німецьких вихідців, які знаходилися в російському підданстві» від 2 лютого 1915 р. Сім'ї німців-колоністів у «безконвойном порядку» виселили в тиллові губернії європейської частини Росії, серед яких були й українські, під таємний нагляд поліції.

23 червня 1915 р. у Ставці Верховного головнокомандуючого відбулася «особлива нарада», яка розглядала питання проведення заходів при очищенні військами деяких місцевостей Північно-західного та Південно-Західного фронтів. Фактично члени наради визначили три категорії осіб, які піддавалися виселенню: німці-колоністи, слов'янське населення та євреї. До цього контингенту передбачалося застосувати різні способи переміщення та подальшого утримання. За результатами обговорення до обов'язкового виселення за власний рахунок підпадали всі німці-колоністи із сільської місцевості, а також приписані у містах. Їх майно, що залишалося, належало розпродати та надати у користування біженцям із очищених територій. Від обов'язкового виселення звільнялися багатодітні матері, а також матері й діти колоністів, які перебували на службі в російській армії. Проте реалії життя були іншими.

Слід відрізнити виселення підданих Миколи II «християнського», «слов'янського» населення від депортаційних акцій, спрямованих проти німців, австро-угорців, турків, болгар. Наприклад, поляки офіційною імперською владою розглядалися як добровільні біженці-слов'яни, яким гарантувався безкоштовний залізничний проїзд, харчування на шляхах руху в тиллові губернії, де вони могли отримати опіку та заробіток. Натомість саме етнічних представників ворожого блоку, які хоч і були підданими імператора, офіційна російська влада розглядала як «резерв ворога». Вони, фактично опиняючись поза законом, виселялися з прифронтових зон в адміністративному порядку під нагляд поліції та не мали права користуватися державною і громадською допомогою, а також були беззахисними перед можливими випадками з боку місцевого населення. При відступі російських військ територією Волині німецьке населення депортувалося поголовно, а до тих, хто відмовлявся, застосовувалася смертна кара: «У Волинській губернії виселяються всі німці-колоністи, в той же час забувається, що їх сини узяті до війська».

Царизм, на думку української дослідниці Т. Лазанської, намагався в такий спосіб мобілізувати на тотальну війну не лише фізичні, а й духовні сили народу, відволікти суспільну свідомість від повсякденних жахів поразки російських військ, спрямовуючи її [свідомість] на пошук внутрішнього ворога, винного у всіх нещастях армії та цивільного населення. У вітчизняній історіографії окремі вчені ототожнюють поняття «німці-виселенці», «німці-колоністи російськопіддані» та біженці. У випадку з примусово депортованими поняття «біженець» не є прийнятним, тому слід розмежувати і понятійний апарат, і дослідницькі проблеми – депортовані та біженці Першої світової війни.

30 серпня 1915 р. імператор Микола II підписав «Закон про забезпечення потреб біженців», п'ять статей якого стосувалися асигнування з державної скарбниці у розпорядження Міністра внутрішніх справ 25 млн крб. на «...негайне задоволення потреб біженців і найскорішу організацію справи їх опіки...». Проте на особливий інтерес заслуговує додаток до закону як доповнення до чинних законодавчих актів – «Положення про забезпечення потреб біженців». Насамперед слід акцентувати на тому, що його автори вперше в юридичній практиці Російської імперії дали тлумачення поняття «біженець». «Біженцями визнаються особи, що залишили місцевості, під загрозою наступу ворога або ним вже зайняті, або виселені розпорядженням військової або цивільної влади з району військових дій, а також вихідці з ворожих Росії держав». Поза реєстрацією опинилися державні службовці з сім'ями, виселенці, які перебували під наглядом поліції. Дійсно, особи, які насильно були виселені з зони воєнних дій під нагляд поліції, серед яких чимало було німців-колоністів та євреїв, до біженців не зараховувалися.

Зміна політичних орієнтирів, зумовлених Лютневою революцією та приходом до влади в Росії Тимчасового уряду, на хвилі демократичних гасел спричинилася до зміни бачення статусу німців-колоністів. Їх почали вважати, як і виселенців, жертвами Першої світової війни. У подібному ключі розглядалися вони й в Україні, де владу у свої руки взяла Українська Центральна Рада. Німців-колоністів було урівняно у правах з біженцями. Такі ж принципи сповідувала й Українська Держава Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.), яка урівняла у правах усіх жертв Першої світової війни і взяла їх під свою опіку. Організація їх соціального захисту була покладена на біженецький департамент, який діяв у структурі Міністерства внутрішніх справ. До сфери компетенції біженецького

департаменту, згідно з «Положенням» про нього, належала організація соціального захисту всіх категорій цивільного населення, переміщених у роки війни російською владою, – біженців, заручників, німців-колоністів і виселенців-колоністів. Українська влада тим самим сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги передусім пересічній людині, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної приналежності.

Таким чином, статус німців-колоністів у роки Першої світової війни еволюціонував від представників ворожого блоку в часи Російської імперії до визнання їх жертвами війни за доби Української Держави П. Скоропадського.

УДК 94(100)«19»-054

ЗАХОДИ З ЛІКВІДАЦІЇ «НІМЕЦЬКОГО ЗАСИЛЛЯ» В ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІЙ СФЕРІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Лариса Синявська

На початку Першої світової війни склалася ситуація, коли значна частина національних меншин Російської імперії була звинувачена у нелояльності. Було розгорнуто широкомасштабну кампанію боротьби з «німецьким засиллям», яка отримала підтримку правлячих кіл і виявилася одним із важливих напрямів внутрішньої політики самодержавства. Антинімецькі заходи в складних економічних умовах набули особливої актуальності і втілювалися в життя у двох напрямках. По-перше, в аграрній сфері шляхом ліквідації землеволодінь німців-колоністів з'являвся шанс вирішити питання землі, по-друге, у промисловості і торгівлі виникла можливість позбутися конкурентів німецького походження і посилити державно-капіталістичне втручання, а у деяких випадках зосередити в руках казни певні підприємства.

Заходи з припинення діяльності в Росії промислових і торгових підприємств, базою створення і функціонування яких слугували німецькі капітали, розпочалися зі вступом країни у війну і спочатку відзначалися поміркованістю. Урядовим наказом від 28 липня 1914 р. було видано розпорядження затримати всі торгові судна держав, які

воювали з Росією, у портах. Наступні законодавчі акти вводили тимчасові обмеження для ворожого населення у придбанні нерухомості (22 серпня 1914 р.) та нагляд за діяльністю торгово-промислових підприємств (15 листопада 1914 р.), тобто заходи, викликані виключно воєнною необхідністю.

Навесні і влітку 1915 р. царизм здійснив низку рішучих кроків, які надали боротьбі з «німецьким засиллям» у торгово-промисловій сфері більш жорсткого характеру, що було викликано поразками на фронті та погіршенням внутрішньо-політичної ситуації в країні. Воєнні кола, які посилили своє втручання у справи державного управління, підштовхували самодержавство до посилення боротьби з «засиллям німців» в економіці, аргументуючи тим, що вони ведуть підривну діяльність, а також звинувачували працівників «німецьких компаній» у воєнному шпionaжі. Активність проявляла і частина середньої та дрібної буржуазії, яка була налаштована шовіністично і намагалася позбутися конкурентів, головним чином, у торгівлі. У сфері промисловості деякі великі підприємці розраховували на солідний куш при розподілі «німецького спадку», але водночас фінансові олігархи ставились до боротьби з іноземцями загалом негативно, побоюючись несприятливих наслідків для економіки (як-от відтік іноземних капіталів) та захищаючи приватну власність.

Положенням Ради міністрів від 16 березня 1915 р. вводилось право призначати на підприємства, які належали німецьким підданам, урядових інспекторів. А з 10 травня 1915 р. «ворожі» піддані черговим нормативним актом уряду були виключені зі складу членів товариства взаємного кредиту й міських кредитних товариств. Міністерству внутрішніх справ з 12 травня 1915 р. було надано право до закінчення війни вносити грошові капітали, які належали благодійним товариствам «ворожих» підданих, в особливий фонд Державного банку, нерухоме майно конфіскувати, а на рухоме накладати арешт; наказом від 22 травня 1915 р. цим особам заборонялося видавати платежі і вклади кредитними установами. Разом з тим, ці заходи не настільки суттєві порівняно з наступним кроком влади. Так, закон від 1 липня 1915 р. надавав право ліквідувати торговельні та промислові підприємства незалежно від того, чи діяли вони за німецьким, чи за російським статутом, у яких були задіяні німецькі капітали, що суттєво розширило сферу діяльності борців.

З 1 липня 1916 р. для ефективнішого втілення в життя ліквідаційних заходів у галузі промисловості, торгівлі та фінансів почав діяти Особливий комітет по боротьбі з німецьким засиллям.

Законодавчих ініціатив він не висував, а обмежився контролем виконання раніше прийнятих державних постанов та вирішенням долі окремих підприємств. Повному закриттю підлягали підприємства, які, з точки зору Особливого комітету, некорисні державі, в інших випадках діяльність не припинялася, а лише передавалася в руки нових власників за допомогою створеного для цих цілей особливого правління. Інколи ліквідація деяких промислових підприємств, особливо тих, що працювали на оборону, могла бути тимчасово призупинена. Насправді зі встановленням урядового нагляду над більшістю великих підприємств з німецьким та австрійським капіталом Міністерство торгівлі і промисловості не квапилося ні з прийняттям рішень щодо ліквідації товариств, ні, тим більше, з їх дійсною ліквідацією та передачею підприємств в інші руки.

Останню спробу в законодавчій галузі, пов'язана з ліквідацією «німецького засилля» в торгово-промисловій сфері, зроблено в кінці січня – на початку лютого 1917 р., коли було прийнято рішення про примусовий продаж «ворожих» акцій. Планувалося надати особливі повноваження щодо акціонерних товариств Раді міністрів, а також передбачено можливість таких дій і з боку Міністерства торгівлі і промисловості. Однак розроблені заходи навряд чи можна назвати успішними, адже для їх реалізації необхідна була вимога більшості російських акціонерів.

Загалом весь тягар ліквідаційного законодавства прийняли на себе дрібні фірми з невеликими капіталами і річним обігом, сфера підприємницької діяльності яких не була стратегічною. У літературі ситуація, яка склалася, пояснюється тим, що великі підприємства виходили з-під удару шляхом передачі акцій підставним особам російського походження та інших хитрощів, хоча і не завжди вдало. Інше пояснення – це прямий підкуп компаніями урядових чиновників. Також можна говорити, що Особливий комітет по боротьбі з «німецьким засиллям» просто побоювався занадто «захоплюватися» великими підприємствами через протистояння багатьох впливових російських фінансових кіл. Ліквідація ж середніх і дрібних підприємств проходила для Особливого комітету безболісно і не вимагала великих зусиль. Урешті-решт складається враження, що членів Особливого комітету здебільшого хвилювала кількість, а не якість результату боротьби, що носила показний характер.

До того ж спроба боротися з німецькими монополіями, які панували у провідних, стратегічно важливих для Росії (особливо під час війни) галузях промисловості, а також політика витіснення

величезної кількості середніх німецьких підприємств самі по собі були не тільки нездійсненними, зважаючи на роль німецьких капіталів у країні, але й безглуздими, оскільки являли собою фактично боротьбу з власною економічною системою. Але й ті незначні результати, що були досягнуті шляхом проведення ліквідаційної політики, мали негативний характер: фінансові труднощі, з якими зіткнулися підприємства, що ліквідувалися, заміна адміністрації чиновниками, часто недостатньо компетентними, дезорганізували нормальний хід роботи на цих підприємствах та ще більше сприяли руйнації господарського життя країни.

Література:

1. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германией, Австро-Венгрией и Турцией. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. [Т. 1.] / О.И.Авербах. – Вильна, 1915; Т. II. – Петроград, 1915; Т. III. – Петроград, 1916. – (Издание неофициальное).

2. Гаркавий С. В. Правове становище іноземців у Російській імперії в роки Першої світової війни (на матеріалах України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; Історія політичних і правових вчень» / С.В.Гаркавий. – Х., 2003.

3. Дякин В. С. Германские капиталы в России / В.С.Дякин. – Ленинград, 1971.

4. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В.С.Дякин // Первая мировая война. 1914–1918. – М., 1968.

5. Зив В. С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях / В.С.Зив. – Петроград, 1915. – Вып. 1: Германские капиталы.

6. Оль П. В. Иностранные капиталы в России / П.В.Оль. – Петроград, 1922. – № 3.

7. Российский государственный архив экономики, ф. 2305: Особое делопроизводство по предприятиям, принадлежащим подданным Центральных государств при инспекции ВСНХ, оп. 1, д. 1–446.

8. Российский государственный исторический архив, ф. 1483: Особый комитет по борьбе с немецким засильем, оп. 1, д. 1–38.

9. Соболев И. Г. Борьба с «немецким засильем» в России в годы первой мировой войны : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И.Г.Соболев. – С.Пб., 1998.

10. Шубина А. Н. Политика российского правительства по отношению к немецким колонистам во время Первой мировой войны / А.Н.Шубина // Вестник Московского университета. Сер. 8: История. – 2009. – № 6.

УДК 323.1 (=112) (477.75) «19» 1921-1922

НЕМЕЦКАЯ СЕКЦИЯ КРЫМСКОГО ОБКОМА РКП(б) В РЕАЛИЗАЦИИ ЭТНОПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ (1921-1922 годы)

Григорий Кондратюк

Установление советской власти на Крымском полуострове привело к кардинальному переустройству органов государственной власти и управления. Центрами принятия решений стали Крымский Ревком и Областной комитет РКП(б). Среди народов полуострова немцы были одной из самых многочисленных групп.

Цель работы состоит в том, чтобы изучить роль немецкой секции Крымского обкома РКП(б) в реализации национальной политики в отношении немцев Крымской ССР в начале 1920-х гг. Политика по отношению к немцам как Крымской ССР, так и РСФСР и УССР стала предметом изучения современных исследователей В. Дёнингхауса, Д. Аманжоловой, Т. Мартина, Л.Д. Якубовой [1]. В частности, в работе профессора Фрайбургского университета Виктора Дёнингхауса анализируется деятельность Центрального Бюро немецких секций при ЦК РКП(б). Центральное Бюро выступало важнейшим координирующим органом для региональных немецких секций комитетов партии. Бюро вырабатывало стратегические решения в реализации этнополитики в отношении немцев. Советская власть не могла игнорировать высокого уровня национальной активности, но проводимые мероприятия в отношении различных этнических групп носили дифференцированный характер. Мероприятия по созданию немецкой секции в структуре Крымского обкома РКП(б) была начаты в декабре 1920 г. Однако сложность состояла в том, что среди местных немцев-колонистов не было

коммунистов. Поэтому пришлось сотрудников секции командировать из-за пределов Крыма. Первый секретарь немецкой секции Н. Ицкович в докладной записке в декабре 1920 г. отмечал, что «для организации немецкой секции у нас не хватает главного – наличия немцев-коммунистов...Объявленная регистрация немцев-коммунистов результатов не дала» [2, л.16]. Работники созданной немецкой секции Крымского обкома РКП(б), посещая немецкие колонии, сталкивались с массовыми жалобами крестьян на проводимые мероприятия «военного коммунизма». Немецкая секция выступила своеобразным «передаточным звеном» между органами власти и колонистами. Немцы-коммунисты пытались довести до руководства автономии специфику ситуации и потребности немецких сёл Крыма.

С целью выработки стратегии в отношении немцев-колонистов немецкая секция Крымского обкома РКП(б) инициировала проведение двух областных конференций немцев-коммунистов. Первая конференция состоялась с 14 по 17 мая 1921 г. в Симферополе. Немецкая секция обкома была представлена секретарём секции Ицковичем и членами секции Мандельбаум, Бартельс, И. Пецина, А. Пецина. В период до мая 1921 г. в регионах Крыма при уездных комитетах партии были созданы региональные немецкие секции. Симферопольскую секцию представляли Вальгуни, Нусбаум, Вельц, Тауссиг, Феодосийскую – Клима и Витман, Джанкойскую – Шренер, Бенеш и Шард, Евпаторийскую – Ромбах и Гаусс. Таким образом, секции были созданы во всех крымских регионах, где компактно были расположены немецкие колонии. Повестка дня первой конференции немцев-коммунистов оличалась насыщенностью и состояла из одиннадцать вопросов. В частности, это вопросы тактики в немецких колониях, работа среди женщин и молодёжи, выборы представителей на Всероссийскую конференцию немцев-коммунистов в Москве. Но один из центральных пунктов был обозначен так «занятие места в национальном вопросе в Крыму» [3, л.9].

Вторая конференция прошла в Симферополе с 19 по 21 сентября 1921 г. Секретарь немецкой секции обкома Мандельбаум в докладе «Тактика РКП в Крыму по отношению к немецкому населению» охарактеризовал сложившуюся ситуацию. Докладчик с возмущением задавал риторический вопрос, что «русские товарищи видят только большие дома немцев и заключают по их наружности, что немецкие крестьяне все кулаки. А почему? Потому что они не знают особенности немецких колонистов» [4, л.28об.]. По итогам дискуссии

была принята «Резолюция к вопросу о тактике РКП к немецким колонистам Крыма». Документ содержал осуждение продразвёрстки, поскольку «последствием этой политики будет то, что хозяйство немецких колонистов, которое ещё год тому назад цвело, совершенно будет разрушено...При таких обстоятельствах Крым стоит перед непосредственным разрушением, до которого было доведено Поволжье слепой перестроительной политикой» [5, л.31].

Помимо немецких партийных конференций острая ситуация в колониях обсуждалась на беспартийных конференциях. С 16 по 18 января 1922 г. в Симферополе проходила немецкая беспартийная конференция. Она собрала свыше 400 человек из всех уездов Крыма, где были немецкие колонии. 70 % собравшихся были крестьянами. Во время работы конференции делегаты «подвергли суровой критике неправильные действия советских органов и советских партийных работников на местах, жестокость, с которой проводились и проводятся военные реквизиции, развёрстка, продналог» [6, л.1].

Немецкая секция, таким образом, концентрировала все вопросы, так или иначе касающиеся жизни немецких колоний. Необходимо отметить, что представители немецкой секции не были выходцами из крымских колоний, а являлись пришлыми людьми. Обязательным требованием к членам немецкой секции было знание немецкого языка. Одним из важнейших направлений её работы являлась пропаганда. Работники секции стремились познакомить колонистов с установками власти, сформировать благоприятное к ней отношение. С этой целью в Крыму издавалась на немецком языке газета «Красный Крым», затем переименованная в «Молот и плуг» в силу совпадения названия с главным крымским печатным органом. Её тираж колебался от 250 до 500 экземпляров [7, л.1об.].

Таким образом, подводя итоги можно утверждать, что при общих доктринальных установках национальной политики это всё же общий термин. На практике в этнополитике можно выделить несколько групп мероприятий по отношению к различным народам – крымским татарам, малым этносам (армяне, болгары и греки) и «нацмен Запада (немцы, поляки, эстонцы)». Касательно немцев Крымской ССР проводилась специфическая национальная политика, обладавшая взаимоисключающими чертами: с одной стороны, попыткой сформировать лояльных советских граждан, а с другой, отношением как к «пятой колонне». Важным фактором такой ситуации являлся внешнеполитический – наличие «буржуазных» и далеко не дружественных «белогвардейских» Эстонии и Польши.

Етнополітика на практиці реалізувалась німецької секцією Кримського обкома РКП(б).

Література:

1. Дённигхаус В. В тени «Большого Брата». Западные национальные меньшинства в СССР (1917-1938гг) / В. Дённигхаус. – М.:РОССПЭН, 2011. – 727 с.; Аманжолова Д.А. Форматирование советскости. Национальные меньшинства в этнополитическом ландшафте СССР. 1920-1930-е гг./ Д.А. Аманжолова – М.: Собрание, 2010. – 248 с.; Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923-1939. / Т. Мартин. – М.: РОССПЭН, 2011. – 855с.; ; Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935рр.): Автореф. дис...доктора історичних наук 07.00.01 «Історія України» / НАНУ Інститут історії України. – К., 2007. – 35с.;
2. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК). Ф. П.1, оп.1, д.45, л.16.
3. ГААРК. Ф. П. 1, оп.1, д.105 А, л.9.
4. Там же. д.105 А, л.28об.
5. Там же. л.31.
6. Там же. д.199, л.1.
7. Там же. д. 199, л.1об.

УДК94(477) «19»-054

БІЛОВЕЗЬКИЙ ОСЕРЕДОК ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НІМЕЦЬКОГО ТОВАРИСТВА

Оксана Силка

Окремі громадські статутні об'єднання німців, які проживали у містах та сільськогосподарських колоніях на території сучасної України, вже неодноразово ставали предметом досліджень сучасної української історіографії у контексті з'ясування особливостей їхнього господарського та духовного життя. Однак у ній простежується, поперше, переважання інтересу вчених до німецьких організаційних структур Південного регіону України, а по-друге – відсутність наукових

праць, об'єктом студіювання яких стали б офіційно дозволені німецькі організації, діяльність яких розповсюджувалася за межі міста чи колонії. До таких, на нашу думку, належить Південно-західне німецьке товариство.

Усі німецькі товариства умовно, зважаючи на універсальний характер окремих із них, ми поділяємо на наступні типи: благодійні або філантропічні, культурно-освітні, кооперативні (у т. ч. товариства споживчої, сільськогосподарської та страхової кооперації) і товариства взаємної допомоги.

19 вересня 1907 р. відповідно до положень «Тимчасових правил про союзи та товариства» київський генерал-губернатор Г. Ірнатєв підписав статут нового громадського об'єднання «Південно-західного німецького товариства/ Südwestlichen Deutschen Vereins». Метою об'єднання проголошувалася господарська, культурна та моральна підтримка німців, які проживали в межах Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Чернігівської. Засновники товариства у «Статуті» зафіксували і своє невтручання у вирішення політичних та церковних питань. Засобами реалізації поставленої мети проголошувалися: відкриття кас – взаємодопомоги, ощадно-позичкових, поховальних; створення сільськогосподарських і споживчих кооперативів; заснування нових і підтримка існуючих шкіл та освітніх курсів у містах і селах з викладанням німецькою та російською мовами; організація різних благодійних закладів – дитячих садків, літніх дитячих колоній, бібліотек, читалень, богоділень, притулків тощо; популяризація німецької культури через влаштування лекцій, концертів і театральних вистав; сприяння у започаткуванні діяльності співочих і спортивних (гімнастичних) гуртків; посередництво у пошуках місця проживання і працевлаштування; організація культурного відпочинку членів товариства, зокрема спільних екскурсій, сімейних вечорів, виставок; підтримка клопотань у будь-яких питаннях, пов'язаних із потребою німців визначених 5 губерній.

Цим же статутом передбачалося право Товариства відкривати відділення у всіх містах, містечках, селах та колоніях указанного регіону, при цьому про кожне відкриття Правління Товариства зобов'язане було повідомляти губернатора.

Сучасна українська історіографія містить інформацію про відкриття 9 лютого 1909 р. Південно-західним німецьким товариством осередку у Новограді-Волинському, яке, за інформацією М. Костюка, свою діяльність «спрямувало, в першу чергу, на розвиток кооперативного руху серед німців повітового центру і повіту».

Новоград-Волинський осередок став ініціатором відкриття власного Товариства споживачів. Цю тезу ми теж можемо довести, спираючись безпосередньо і на Статут Новоград-Волинського споживчого кооперативного об'єднання від 29 жовтня 1909 р. М. Костюк у своєму монографічному дослідженні стверджує, що з ініціативи та за підтримки Новоград-Волинського осередку 30 квітня 1911 р. було відкрите ще одне Товариство споживачів у колонії Стара Буда (Heimthal). На жаль, ми не змогли знайти Статут Старобудівського кооперативного об'єднання, натомість натрапили на Статут євангелісько-лютеранських кістерських класів у Старій Буді за 1904 р., що свідчить про наявність організованого та небайдужого до життя німців громадського елементу та формування певної традиції.

Досліджуючи історію створення, чисельність та напрями діяльності сільських громадських об'єднань на Чернігівщині, оперуємо наступною інформацією: виявляється, крім вищезазначеного осередку Південно-західного німецького товариства, існувало і друге – у колонії Білі Вежі Борзнянського повіту.

Нами з'ясовано, що «Беловежское отделение Юго-Западного Немецкого общества» існувало вже у 1908 р. Про його склад знайдено відомості у звіті за 1908 р. Борзенського повітового справника про діяльність у повіті кооперативних, просвітницьких, ощадно-позичкових та інших об'єднань. Ініціатором створення та першим головою Осередку став державний службовець, податковий інспектор по Борзнянському повіту барон Федір Федорович Коскуль, заступником голови і скарбником – Генріх Рамхен, членами правління були Іоган Голбденбах, Іоріх Штумпар, Горіх Шваб, Генріх Луфт. Функції секретаря виконував Конрад Тіпеліус.

Зазначимо, що Ф. Ф. Коскуль, як ніхто інший серед державних службовців Чернігівської губернії, виявив громадянську свідомість в ініціюванні створення громадських об'єднань. Саме з його почину, крім Біловезького осередку, були відкриті Клуб Борзнянського пожежного товариства (м-ко Борзна, був першим головою) та 5 пожежних сільських дружин (с. Махновка Івангородської волості, с. Шаповалівка Шаповалівської волості, с. Високе з х. Малкіна Гребля, х. Головеньки та с. Тростянка з х. Дубина).

Через два роки у черговому звіті Борзнянський повітовий справник знову зафіксував діяльність відділення, називаючи його «Німецьким товариством», що, без сумніву, свідчить про його національний склад. У 1911 р. на чолі об'єднання перебував пастор

громади Р. Юргенс, обов'язки скарбника виконував Андрій Карлович Вейнгель, а секретаря – Карл Пилипович Тіпеліус.

Статут Південно-Західного німецького товариства встановлював норми, за якими наступала можливість відкриття нового осередку: це ініціатива (внутрішня чи зовнішня) та не менше 25 чоловік – майбутніх членів об'єднання.

Спираючись на вищезазначене, можемо стверджувати, що саме з ініціативи окремих представників німецької громади колонії Білі Вежі на чолі з Ф. Коскулем було порушене питання про організацію першого за часом створення Осередку Південно-західного німецького товариства. Під зверненням стояли підписи не менше ніж 25 чоловік, які брали на себе зобов'язання дотримуватись положень Статуту, а саме всебічно сприяти німцям-колоністам у задоволенні їхніх матеріальних і культурних потреб.

У донесеннях повітових начальників до Чернігівського губернського жандармського управління про німецькі колонії, які були розташовані на території Чернігівської губернії, за 1916 р. уже нічого не повідомляється про існування у Білих Вежах, як і інших колоніях чи у приватних землеволодіннях, будь-яких громадських об'єднань. Ми цілком погоджуємось із висновками О. Берестень та М. Костюка про те, що з початком Першої світової війни німецькі громадські об'єднання були закриті або змушені змінити характер своєї діяльності. Головна причина полягала у тому, що їхня основна робота була спрямована на розвиток громадських інтересів, національної та культурної самобутності німецького населення, що, безперечно, у військових умовах суперечило внутрішній політиці російського уряду. Подібні факти дають нам опосередкований привід стверджувати, що до 1916 р. Біловезьке відділення Південно-західного німецького товариства припинило своє існування.

На жаль, це майже весь фактологічний матеріал щодо функціонування Осередку. Інших відомостей щодо характеру та напрямів діяльності, його чисельності та результатів роботи ми не маємо. Тимчасова відсутність інформації про єдину статутну німецьку сільську організацію на Чернігівщині повинна стати стимулом до подальших наукових пошуків.

Література:

1. Устав Юго-западного немецкого общества: [утв. 19 сент. 1907 г.]. – К., 1907.

2. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М.П.Костюк. – Тернопіль, 2003.
3. Устав Общества потребителей местного отделения Юго-западного немецкого общества в Новоградволинске : [Утв. 28 окт. 1909 г.]. – К., 1910.
4. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М.П.Костюк. – Тернопіль, 2003.
5. Устав Евангелическо-Лютеранских Кистерских классов в селении Старой Буде (HEIMTHAL) Волинской губернии : [Утв. 6 июн. 1904 г.]. – С.Пб., 1904.
6. ЦДАУК. – Ф. 1439, оп. 1, спр. 909.
7. ЦДАУК. – Ф. 1439, оп. 1, спр. 1481.
8. ЦДАУК. – Ф. 1439, оп. 1, спр. 1755.
9. Берестень О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905-1914 рр.) : Автореф. к.і.н. / О.Берестень. – Дніпропетровськ, 2006.

УДК 284.995(477.73)(091)

ХРАМ ХРИСТА СПАСИТЕЛЯ – АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА МИКОЛАЄВА

Ольга Волос

Серед архітектурних пам'яток міста Миколаєва, що збереглися до сьогодні, на увагу дослідників заслуговує Євангельсько-лютеранська церква Христа Спасителя, збудована німецькою громадою в середині XIX ст. Восени 2012 р. громада німців на чолі з Миколайівським обласним центром німецької культури відсвяткували 160-річчя храму.

Німецьке населення, що на початку XIX ст. почало перебиратися в Північне Причорномор'я, за віросповіданням поділялося на кілька груп. Лютерани серед німецьких віруючих становили майже 50 відсотків, третину – католики, найменше було менонітів. До громади лютеран Миколаєва на початку XIX ст. в основному входили військовослужбовці, морські офіцери, лікарі, інженери, ремісничий люд, що працювали на користь флоту. Процес формування лютеранської громади міста особливо активно проходив

у 30-х рр., що було зумовлено виданням «Закону для Євангельсько-Лютеранської Церкви в Росії». Важливим було й те, що до парафіяної церковної громади належали покровителі –відомі городяни Миколаєва, що в ті часи обіймали високі посади. З-поміж них слід згадати імена адміралів Олексія фон Грейга та Моріца фон Берга. Особливо діяльним парафіянином більше, ніж півстоліття, був професор астрономії, директор Морської обсерваторії Карл Кнорре. Його не раз обирали до парафіяльної ради. Особливо К.Кнорре прислужився церковній громаді в часи спорудження церкви. Підтримували лютеранську громаду міста не тільки лютерани-високопосадовці, а й інші чиновники. Збереглися теплі спогади вірян про військового губернатора адмірала М.Лазарева, котрий активно сприяв організаційному оформленню релігійної громади, чимало зробив для вирішення питання про зведення кірхи, але не був лютеранського віросповідання

Лютеранська громада Миколаєва почала розмірковувати про будівництво храму ще в 30-ті рр., але тривалий час не мала можливості реалізувати плани переважно через відсутність коштів. Капітал громади був невеликим, його вистачило лише на спорудження прицерковних будинків – пасторату і школи на ділянці землі, яка спочатку призначалася для зведення храму (це на розі вулиць Набережна та Німецька (зараз) Фалеевська). Парафіяльна рада вважала вибір місця під церкву не зовсім вдалим, бо поруч – головна Набережна міста.

По завершенні будівництва цих споруд громада знову розпочала збір коштів на храм. За допомогою парафіяни звернулися до головнокомандуючого М.Лазарева, який подав прохання імператору про надання фінансової допомоги громаді. Крім того, рада клопоталася про розширення земельної ділянки під забудову. К.Кнорре вдалося домовитися з Морським відомством про безкоштовну передачу громаді ділянки, яка була поруч. Таким чином, дуже вдало було вибране гарне місце для храму. У проханні парафіянам не відмовили, за розпорядженням імператора з казни протягом трьох років на будівництво виділялося по 4 тис. крб. сріблом. На замовлення архітектор Чарльз Акройд розробив дуже вдалий проект церкви. План кірхи показали Государеві, який після ознайомлення порекомендував фасад споруди перенести з вулиці Німецької на Адміральську: церква згодом мала прикрасити головну вулицю міста.

Для зведення храму парафіяни створили будівельний комітет. Керував будівельними роботами Ч. Акройд. Професор К. Кнорре був касиром і діловодом, вів усю фінансову документацію. Але початок будівництва на певний час відклали: то не могли порозумітися будівельний комітет і Ч. Акройд, то парафіянам важко було визначитися з назвою церкви.

У червні 1849 р. відбулося урочисте закладення храму за участю парафіян, генералів і почесних громадян Миколаєва православного віросповідання. Основним будівельним матеріалом слугував камінь-ракушняк, що добували поблизу Миколаєва та обробляли за спеціальними розмірами. Залізо для покриття привезли з Уралу, деревину допомогло придбати адміралтейство. Будівництво кірхи тривало три роки.

Освячення відбулося 12 жовтня 1852 р. за участю парафіян та гостей міста. Детальний опис події в Миколаєві подала «Санкт-Петербурзька газета» за 1852 р., що свідчить про значущість події не тільки для лютеранської громади Південної України, але й загалом для держави.

Новозбудований храм беззаперечно визнали найкрасивішою євангельсько-лютеранською кірхою в регіоні, що стала окрасою міста. Він значно відрізнявся від лютеранських церков, побудованих до того на Півдні за зразком старої одеської кірхи 1827 р. Церква привертає увагу оригінальністю і витонченістю своєї архітектури. Вона була зведена у стилі англійської псевдоготики: башта-дзвіниця, стрілчасті вікна, короткі шпилі, готичний портал. Будівлі властива строгість і навіть певна сухість силуету, скупість деталей. Нічого, крім пілястрів і однакових коротких шпилів, її не прикрашає. Церква має прямокутну форму з трохи виступаючим притвором, вирішеним у строгих формах. Пізніше громада лютеран замовила у відомого одеського годинникаря Климента Штерна вежовий годинник і купила дзвін вагою майже 390 кілограмів, займалася внутрішнім оздобленням, удосконаленням опалення храму, а також вдавалася до благоустрою території, розбивши сади та замостивши підходи до кірхи. Отже, 50-ті рр. XIX ст. були найважливішими в житті лютеран Миколаєва.

Перша третина XX ст. – це важкий період в історії релігійної громади лютеран. На початку 20-х рр. вона втратила церковні цінності, які були вилучені державою, а влітку 1931 р. храм було закрито та передано під спортзал.

Із проголошенням незалежності України релігійне життя лютеран Миколаєва почало відроджуватися. У 1992 р. знову була

утворена та зареєстрована євангельсько-лютеранська громада, а за п'ять років віруючі повернули свій храм та почали його облаштовувати. Сьогодні церква Христа Спасителя, що добре збереглася, є окрасою обласного центра та привабливою історичною пам'яткою храмового будівництва степової України.

Сучасні дослідження понад 200-літньої історії переселення німців до степової України дозволяють деталізувати окремі етапи їх життєдіяльності, відновити особливості культурного та релігійного розвитку в нових для німецької громади умовах, розкрити внесок німецького населення в господарський розвиток Південного регіону в минулі часи.

УДК 929 Рудченко (Шейдеман)

**І ДУМКИ ЗЛЕТ, І ЗАТИШОК СІМ'Ї...
ОЛЕКСАНДРА РУДЧЕНКО (ШЕЙДЕМАН) –
ДРУЖИНА ПАНАСА МИРНОГО**

Валентина Шемчук

Знайомство класика української літератури, основоположника соціально-психологічного роману, відомого громадського й культурно-освітнього діяча Панаса Мирного (Панаса Яковича Рудченка) зі майбутньою дружиною – німкенєю з походження Олександрою Михайлівною Шейдеман припадає на 1888 – 1889 рр. Саме в цей час, працюючи начальником I відділу Полтавської казенної палати, Панас Якович свої чиновницькі будні сприймав крізь світле пронизливе почуття: на сороковому році життя він закохався в молоду вчительку музики Полтавського інституту шляхетних панянок.

Олександра з'явилася на світ 16 листопада 1863-го, тож цього року – 150-ліття від дня її народження. Виховувалася дівчина в багатодітній родині, мала шістнадцять братів і сестер. Батько Олександри, Михайло Шейдеман, походив з німецької родини. Він служив у армії, у капітанському чині вийшов у відставку й управляв поміщицьким маєтком у Карлівці на Полтавщині. На час знайомства Олександри з Панасом Рудченком батька її вже не було серед живих. Олександрина мати – Марфа Іванівна мешкала в Карлівці у сина, котрий після смерті Шейдемана-старшого був за головного

управителя величезних земельних володінь у понад 50 тисяч гектарів великої княгині Катерини Михайлівни Макленбург-Стрелецької.

3 червня 1881 р. випускниця Полтавського інституту шляхетних дівчат Олександра Шейдеман отримала атестат. Документ експонується в Полтавському літературно-меморіальному музеї Панаса Мирного у кімнаті дружини письменника. Є тут і світлина вихованок Дівочого інституту в Полтаві випуску 1881 р., і серед них – Олександра. 29 січня 1882-го їй вручили свідоцтво про те, що за відмінні успіхи й поведінку вона нагороджена срібною медаллю великого розміру. Того дня канцелярія ради Полтавського інституту шляхетних панянок надіслала лист на ім'я Олександрині матері про нагородження доньки за успішне закінчення навчання, котрий теж представлено в експозиції музею.

12 грудня нинішнього року виповниться 195-а річниця від дня відкриття в Полтаві першого серед губернських міст України середнього жіночого освітнього закладу. Єдине з відомих нам видань про цей навчальний заклад – книжка протоієрея Петра Мазанова «Полтавський інститут шляхетних панянок. 1818 – 1898» – зберігається в колекції музею Панаса Мирного. У вказаному джерелі містяться відомості і про Олександру Шейдеман – вихованку та викладачку Полтавського дівочого інституту.

Згодом Олександра Михайлівна закінчила музичне училище Харківського відділення Російського музичного товариства. На випускних іспитах з головного, обраного для спеціального вивчення предмету – гри на фортепіано дівчина виявила відмінні знання. 30 травня 1887 р. вона була удостоєна атестата 1-го ступеню.

Обраниця Панаса Яковича здобула глибоку гуманітарну освіту. Знала кілька іноземних мов, була начитана, та найбільше кохалася в музиці.

Один із найдавніших експонатів будинку-музею Панаса Мирного в Полтаві – фортепіано дружини письменника роботи майстрів іноземної фірми «Kruschel». Його дивні звуки чарують слухачів-екскурсантів і нині. Ті з відвідувачів музею, хто володіє інструментом і отримали нагоду виконати за фортепіано Олександрини Рудченко (Шейдеман) свої улюблені твори, залишили зворушливі слова вдячності у Книзі відгуків. Серед цих шанувальників як творчості Панаса Мирного, так і музичного таланту його дружини – і полтавські німці та гості з Німеччини.

Олександра Шейдеман викладала музику в тому ж Інституті шляхетних панянок, що його й закінчила. Жила вона в Полтаві з домашньою служницею Тетяною.

Переїхавши з Миргорода до Полтави, письменник оселився в будинку під номером 14 на Монастирській вулиці. Олександра часто ходила в той двір, бо там мешкала її подруга й колега – вчителька французької мови Дівочого інституту Ганна Адешелідзе. Ганнин чоловік, Георгій Адешелідзе, працював у губернському скарбниці разом із Панасом Рудченком та був його приятелем. Улітку всі вони ходили гуляти в Монастирський ліс. Шурочка сподобалася письменникові з першого побачення.

Панас Рудченко та Олександра Шейдеман разом бували на літературних суботах у статистика й етнографа, відомого культурного діяча, близького Панасового друга – Віктора Василенка. Той жив на Інститутській вулиці. Після гостин письменник завжди проводжав Олександру на її квартиру, розташовану неподалік, на Петровській площі, в будинку Райченка.

Молодість Шурочки, її блакитні очі, майстерне виконання музичних творів на мистецьких вечорах глибоко вразили душу Панаса Мирного. Він писав до матері нареченої в березні 1889-го про те, що з Олександрю познайомився близько року тому. Дівчина ж 28 грудня 1888-го в листі до коханого вказувала, що вони знайомі останні п'ять місяців. Тож їхнє ближче знайомство почалося з літа 1888 р. Наприкінці року письменник запропонував Олександрі Шейдеман руку і серце.

«Шурочко! Мила моя! Скільки найніжнішого та найвищого змісту в одному цьому слові «мила». Я багато разів його чув, мабуть, не раз доводилося вимовляти його, та ніколи воно не викликало того найтоншого відчуття, яке звідав я, вживши його стосовно тебе, моя дорога!» – звертався Панас Рудченко до нареченої в листі від 4 січня 1889 р. Збереглися майже всі листи закоханих, сповнені глибоких почуттів і турботи одне про одного. Це свого роду сентиментальний епістолярний роман про кохання зі щасливим завершенням.

16 квітня 1889 р. Олександра Шейдеман і Панас Рудченко побралися. Акт шлюбу записано в метричних книгах карлівської Успенської православної церкви. Весілля відзначили вечіркою в будинку Шейдеманів у Карлівці.

Олександра Михайлівна продовжувала свою викладацьку діяльність у 1889 – 1900 і в 1890 – 1901 навчальних роках.

Очікуючи поповнення сім'ї, Рудченки оселилися на Малосадовій вулиці в Полтаві. 11 червня 1892-го дружина обдарувала Панаса Мирного первістком, його назвали Віктором. 6 листопада 1893 р. у Рудченків народився другий син Михайло. 9 травня 1898-го на світ з'явився третій син Леонід.

У березні 1903 р. Рудченки придбали власну садибу в мальовничому передмісті Полтави в кінці 3-ї Кобищанської вулиці. Тож тепер у Панаса Яковича не було потреби нікуди відвозити дружину та дітей у літні місяці. Отже, їм не доводилося розлучатися з родиною на літо. Діти вже підрости.

Софія Русова в книзі «Мої спомини» зауважувала: «Великою втіхою було ще для нас одвідувати Опанаса Рудченка, що писав під псевдонімом Мирний. Він мешкав на тихій, віддаленій од центру міста вулиці в своєму власному домі. Жінка його була німкеня, і нова атмосфера в хаті, всі три хлопчики-гімназисти в хатніх коротких курточках – все мало на собі характер порядку і певності...».

У серпні 1909 р. Олександра Михайлівна, перебуваючи в Австрії, у водолікарні міста Кальтенлайгбена під Віднем, дізналася, що її чоловіка – письменника Панаса Мирного – знають і шанують і за кордоном. Від студента Богдана Цурковського почула Олександра Михайлівна слова визнання таланту Панаса Мирного та вдячності їй, дружині митця слова.

Незважаючи на тяжку хронічну хворобу, Олександра Рудченко (Шейдеман) доклала чимало зусиль спершу у справі реставрації кабінету Панаса Мирного, ремонту будинку, в якому жив письменник, а пізніше – для заснування в Полтаві садиби-музею Панаса Мирного та видання його творів.

Олександра Рудченко (Шейдеман) померла 11 травня 1943 р. Цими днями минули 70-і роковини її пам'яті. У дні відзначення в Полтаві 150-ліття від дня народження дружини письменника та 195-ї річниці відкриття Інституту шляхетних панянок ляжуть квіти на могили Олександри Рудченко та Панаса Мирного в Зеленому Гаю, а також біля мурів Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря до пам'ятного знака, складеного із залишків надмогильних плит зі зруйнованих у часи тоталітаризму могил відомих полтавців, серед котрих і Катерина Дейтріх – начальниця Дівочого інституту в 1860 – 1892 рр.

ПРО СТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІЇ У ПОЛТАВИ

Оксана Коваленко

Перші німці-ремісники на теренах краю з'явилися після набуття Полтавою статусу центру Полтавської губернії та Малоросійського генерал-губернаторства. Він був закріплений указом Олександра I від 27 лютого 1802 р. «Об учреждении губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской» [3]. Отже, Малоросійська губернія ставала Малоросійським генерал-губернаторством з губерніями Полтавською та Чернігівською [12, с. 64]. Ці кардинальні перетворення передбачали низку суттєвих планувальних і будівельних змін. Головним поштовхом до цього стало формування нового адміністративного центру та масове адміністративне і житлове будівництво.

З метою забезпечення масштабних будівельних проектів малоросійський-генерал губернатор О.Б. Куракін запросив із Саратовської губернії кількох німців-колоністів – спеціалістів із виготовлення цегли та видав наказ, за яким поміщики губернії мали направляти до Полтави своїх кріпаків для навчання цеглярства [1] До того у Полтаві було недостатньо постійних цегельень. На кінець XVIII – початок XIX ст. їх було лише дві: одна належала «Полтавському приказу громадського призріння», друга – Воскресенській церкві [5, с. 72]. Традиційно за потреби, наприклад, «на время делающихся здесь каменных церквей» [11, с. 39], створювали тимчасові цегельні, але з огляду на те, що один майстер виготовляв близько 500 цеглин на день [2, с. 173], забезпечити губернські будівельні проекти вони не могли.

Для виконання планів масштабного будівництва у верхів'ях Здихального яру, на ділянці, що ще 1773 р. була викуплена містом у священика Лятушинського, та на території маєтку О.Б. Куракіна у 1802 р. було споруджено два цегляні заводи [4, с. 15, 23]. Це додатково сприяло заселенню відповідної частини передмість і формуванню навколо заводів житлової забудови [4, , план на с. 28]. Так розпочалася історія німецької колонії в Полтаві, яка тривала до 1867 р., хоча основний масив переселенців з'явився пізніше.

Згідно з указом імператора Олександра I від 20 червня 1808 р. для прискорення розвитку в Росії сукноробства із Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії та інших західноєвропейських земель були

запрошені ремісники. У 1809 р. у Полтаві поселилися 54 родини (249 осіб) ткачів. Для їх розташування на тодішній околиці міста, на шляху до Яківців, губернська управа викупила 12 десятин землі за 5287 руб. 96 коп. асигнаціями та збудувала близько 50 хат. Так виникла Німецька слобода, або Колонія. Вона була розташована в районі вулиць Фабрикантської (тепер – Балакіна) та Колоністської (тепер – Скороди) і прилеглих провулків [1].

Донині цю територію полтавці інколи іменують «колонією». Як же закріпилася ця назва, формувалася забудова цієї території? Поглянемо на плани Полтави XIX ст. Попри те, що план перепланування Полтави був затверджений 1803 р. [6], коли вже було запрошено перших колоністів, створено два цегельні заводи, на ньому ще чітко не вказана ділянка, яка відводитиметься під майбутнє місце розміщення німецької колонії, назв вулиць немає. Верхів'я Здихального яру показані залісненими. Територія заводів лише окреслена, навколо – ліси. Виділена червоним траса майбутніх вулиць Колоністської, провулку Глухого, а вулиця Фабрикантська виступала межею Полтави, забудова передбачалася лише з правого боку. Загалом ділянка «Колонії» ілюмінована блакитним, як і решта земель, що належали місту.

Цей план, планований імператором Олександром I, визначив подальший планувальний розвиток Полтави, адже решта складалися на його основі, із доповненнями та уточненнями. План 1811 р. [10] показує еволюцію забудови ділянки: промальовані споруди цегельних заводів, територія «Колонії» чітко окреслена – три великі та три менші (у пониззі) квартали, підписані у легенді як «суконные заводы», хоча тут була переважно житлова забудова. Вулиця Фабрикантська забудована і з лівого боку. Вочевидь, план відображає реальний стан справ щодо забудови цієї місцевості та формування німецької слободи. На плані 1852 р. квартали, де розміщувалися житлові будинки колоністів, окремо не підписані, вони традиційно означені як «обывательские кварталы», окремою спорудою виділений лише міський театр, який з'явився ще 1810 р. [9] Плани другої половини XIX ст. та початку XX ст. уже містять лише сліди існування поселенців: згадані назви вулиць та позначку на місці нової лютеранської кірхи [7,8]. Остання була споруджена 1877 р., оригінал рішення та її проект зберігаються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (далі – РДІА СПб) [13].

Таким чином, картографічні матеріали, поряд із писемними, виступають одним із джерел реконструкції забудови німецької колонії

та закріплення топонімів у Полтаві в першій половині XIX ст. Вони потребують подальшого детального дослідження.

Література:

1. [Жук В.Н.] История немецких колонистов на Полтавщине в 19 веке в отрывках <http://zdk-poltawa.narod.ru/>
2. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И.А.Зарецкий. — Полтава, 1894. — 126 с.
3. Об образовании Полтавской губернии. Протокол Непременного Совета от 4 января 1802 г. // РДІА СПб. — Ф. 1146 : Совет при «Высочайшем дворе». — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 9-14.
4. Павловский И. Ф. Очерк деятельности малоросійского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802-1808 гг.) : по архивным данным, с рисунками / Иван Францович Павловский. — Полтава : Т-во Печатного Дела, 1914. — 131 с. : ил.
5. Павловский И. Ф. Статистическія сведения о Полтавской губернии сто лет назад // Труды ПУАК. — Полтава: Эл. Типо-литография Г.И. Маркевича, 1906. — Вып. II: Приложение. — 234 с.
6. План г. Полтавы. 1803 р. Автор не вказаний. Рукопис. // РДІА СПб). — Ф. 1293 : (Техническо-строительный комитет МВД). — Оп. 167 : (Полтавская губерния). — Спр. 4. — 1 арк.
7. План города Полтавы и окрестностей. Б/д (середина XIX ст.). Рукопис. // Центральный державный архив України в м. Києві. — Ф. 12 : (КМФ №12). — Оп. 1. — Спр. 19. — 3 арк.
8. План губернского города Полтавы. Б/д (друга половина XIX ст.)// РДІА СПб. — Ф. 1424 : (Карты, планы и чертежи учреждений, ведавших промышленностью и торговлей). — Оп. 1. — Спр. 257. — 2 арк.
9. План части г. Полтавы с показаніем театра. 1852 р. // РДІА СПб. — Ф. 1293 : (Техническо-строительный комитет МВД). — Оп. 165. — Спр. 368. — Арк. 9.
10. Планъ г. Полтавы. 1811 р. // РДІА СПб. — Ф. 1293 : (Техническо-строительный комитет МВД). — Оп. 167 : (Полтавская губерния) — Спр. 5. — 1 арк. Оpubлікований зі зміною легенди та написів: Павловский И. Ф. Очеркъ деятельности малоросійского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг.) : по архивным данным, с рисунками / Иван Францович Павловский. — Полтава : Т-во Печатного Дела, 1914. — С. 28.

11. Полтаві 800 років: 1174-1974.: зб. документів і матеріалів / упоряд.: П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін. – К. : Наукова думка, 1974. – 420 с.
12. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856 : функції, структура, архів / Валентина Шандра. – К. : Вид-ня Держ. комітету архівів України, 2001. – 356 с. : іл.
13. «О постройке каменной евангелистско-лютеранской кирхе в г. Полтава. 1877 г.» // РДІА СПб. – Ф. 1293: (Техническо-строительный комитет МВД). – Оп. 113 – Спр. 44. – 2 арк.

УДК 94”18”(477):35.084

ПРО ДОЛЮ ОДНОГО НІМЕЦЬКОГО МАЄТКУ НА ПОЛТАВЩИНІ ХХ СТ.

Степан Алексєнко

Тривалий час мешкаючи в українських містах і селах, зокрема й на території Полтавської губернії, колишні німецькі переселенці добре знали мову, традиції, звичаї країни, в якій жили, громадянами якої стали. Вони мали різні матеріальні статки: одні були досить багатими, деякі навіть дворянами, інші – простими трудівниками, чиновниками, військовими. Окремі роди дали своїх видатних учених, відомих далеко за межами Російської імперії.

Деякі з колоністів, приписані до стану купців, як, наприклад, Трепке, крім власності у вигляді будинків та млинів і крамниць у Полтаві, володіли ґрунтами, маєтками, фактично ставши багатими поміщиками.

Сини Вільгельма й онуки Августа Трепке (із перших колоністів-ткачів) у 90-х рр. ХІХ ст. отримали у спадок від батька великі земельні угіддя у Полтавському повіті. Вільгельму Вільгельмовичу дістався маєток у селі Ковалівка й 1150 десятин. Господарство мало землеробський характер. На великій площі орної землі велася складна восьмипільна система сівозмін. Тут щорічно вирощували насіння високосортних зернових культур, яке йшло на продаж. Окрім того, зерно переробляли на борошно

та крупу, які теж становили собою предмет торгівлі. З 1894 р. у маєтку працював паровий млин, де за добу переробляли близько 1000 пудів зерна (жито, пшеницю, просо) за рік на суму майже 100 тис. руб. У господарстві також діяв кінний завод, де матки були напівкровні та на три чверті кровні арденки, виводили породи-помісі з арденами клейдесдалами та рисаками, від чого мали непоганий зиск.

Емілію Вільгельмовичу Трепке дісталася менша частина батьківських маєтностей: господарство у селі Парасковіївка (нині Куликове Полтавського району) – 500 десятин земельних угідь, із них 421 – десятина рілля. Сівозміна теж велася восьмипільна. На початок ХХ ст. тут налічувалося 32 робочих коней, 87 волів, 12 корів, 630 овець, чимало свиней. Діяв і завод робочих коней-метисів, арденських та клейдесдальських. З великої рогатої худоби розводили метисів симентальської породи, овець-метисів каракульських, свиней-помісей місцевих з беркширами. З 1890 р. у цьому маєтку працював паровий борошномельний завод – власність обох братів. На початку ХХ ст. у млині трудилися 24 дорослих робітників і один підліток. 1904 р. тут переробили 324375 пудів пшениці та 10535 пудів жита. Продукцію продавали у Полтаві, Харкові, в інших містах, отримавши за неї того року 347480 руб. прибутку.

Близько 100 десятин землі із батьківського маєтку В.В. та Е.В. Трепке виділили на посаг своїй сестрі Вільгельміні, яка одружилася з сусідом-поміщиком Михайлом Михайловичем Поповим.

Господарства братів Трепке відзначалися високою рентабельністю, давали хороші доходи своїм власникам. Особливо розвинене було тваринництво. Після революції 1917 р., під час громадянської війни, обидва маєтки братів Трепке, котрі виїхали за кордон, пограбували і розгромили. 1921 р. будинки Вільгельма Трепке в Ковалівці частково відремонтували вихованці Полтавської колонії малолітніх правопорушників ім. М. Горького, яка до того знаходилася у Трибах під Полтавою. Керував нею видатний педагог, пізніше відомий і як письменник, А.С. Макаренко. Тут колонія розміщувалася до 1926 р. У Парасковіївці на базі зруйнованого

мастку Еміля Трепке навесні 1924 р. болгарські політемігранти організували сільськогосподарську комуну ім. Д.Благоева, що проіснувала до першої половини 30-х років ХХ ст. Потім ці землі передали місцевим колгоспам.

УДК 94 «18»(477):35.084

НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ ДІЙ МІСЦЕВОГО ЧИНОВНИЦТВА НА СТВОРЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ КОЛОНІЇ НІМЕЦЬКИХ СУКНОРОБІВ У ПОЛТАВІ

Світлана Капко

Перші німецькі поселенці в Полтаві з'явилися в 1803-1804 рр. Це були запрошені із Саратова 8 майстрів-цегельників. Їх переселення диктувалося необхідністю швидкої розбудови міста, яке стало губернським центром. Німецькі майстри добре зарекомендували себе, тому вже в 1808 р. генерал-губернатор О.Б.Куракін звернувся до імператора з ініціативою: для прискорення розвитку власного суконного виробництва запросити німецьких ремісників цієї галузі і поселити їх у Полтаві, Кременчуці та Костянтинограді. Очільник Малоросійської губернії розробив і основні умови переселення колоністів, визначивши їх права й обов'язки, встановивши щедрі пільги та виплати на їх облаштування [2, с.20]. Дослідники історії німців-колоністів на Україні говорять про «досить вигідні умови перебування та досить ліберальне ставлення до них» [5, с.75].

Та цей лібералізм і вигоди більшою мірою залишилися тільки на папері. У реальності ж процес перевезення колоністів і створення їх поселень відбувався неорганізовано і супроводжувався численними зловживаннями місцевої бюрократії. Кошти, виділені на будівництво та обладнання колоній, за звичаєм російського чиновництва, розкрадалися. Так, у найбільшій – Полтавській – колонії замість 60 запланованих чотирикімнатних будинків побудували лише 53 хати-мазанки, використовуючи неякісні підручні матеріали – сиру деревину та лозу і глину. Князь І.М.Долгорукий, мандруючи Малоросією у 1810 р., записав, що полтавські колоністи живуть у «карточних домиках»,

які для них «перетворились на справжні в'язниці», бо віконні рами не відкриваються [4, с.113]. А у 1812 р. помічник інспектора фабрик Брікен доповідав, що в одному з будинків Костянтиноградської колонії від вітру постійно відпадає димохід, у деяких будівлях обвалився дах, у багатьох узимку обсипалася обмазка [3, с.99].

Вражаючи картину зловживань місцевого чиновництва навів І.Ф.Павловський – член Полтавської вченої архівної комісії, яка працювала на початку ХХ ст., аналізуючи письмові джерела того часу. Очевидно, що будівництво «німецьких слобод» стало зручною можливістю для «відмивання» та непомірного розкрадання коштів. Нагляд за будівництвом у Полтаві було доручено тодішньому губернатору Олексієві Федоровичу Козачковському, кошторис складав губернський архітектор Афросімов. Від самого початку кошторисні витрати були завищеними, і князь О.Б.Куракін у 1808р. пропонував їх понизити і компенсувати за рахунок пожертв дворян-доброчинців (наприклад, С.М.Кочубея). Безпосередній нагляд над будівництвом здійснював спеціально призначений наглядач колоній Єсипенко. О.Ф.Козачковський повідомляв О.Б.Куракіну, що Єсипенко буде добре, і просив нагородити його чином. «Губернатор Козачковский или не видел или был слишком доверчив», – робить висновок І.Ф.Павловський. Насправді ж будівництво йшло дуже повільно.

Зловживання О.Ф.Козачковського не пройшли непоміченими і виглядали, мабуть, досить значними навіть для Росії ХІХ ст., бо кінець кінцем перевищення кошторису сукупно із постійними скаргами на погану якість будинків стали причиною звільнення його з посади губернатора (Указом імператора від 17 травня 1810 р.). Після цього, за свідченнями князя І.М.Долгорукова, «нікто не смел войти в управление этой колонии. Все ея боялись, как огня». У травні 1820 р. Міністр внутрішніх справ граф Кочубей відхилив прохання вдови Козачковського про державну пенсію, мотивуючи це тим, що «Козачковский, по поручению бывшего малороссийскаго генераль-губернатора кн.Куракина имел в своем распоряжении сумму, назначенную на обзаведение въехавших из Саксонии фабрикантов, сделал из оной при постройке ихъ домовъ многія передержки и недостройки противъ сметы, количество которыхъ простирается на сумму до 34800 руб.» (зауважимо: вартість 10-15 будинків). При цьому майно, успадковане вдовою, становило 1800 десятин землі з 129 душами кріпаків у Катеринославській губернії та будинок у Кременчуці [3, с.105].

Уже після звільнення з посад Козачковського і Єсипенка з казни було витрачено по 120 рублів на виправлення допущених недоліків у 19 будинках колоністів. У 1817-1820р. працювала спеціально створена судова комісія з вивченням зловживань полтавських чиновників, відповідальних за облаштування колонії, але вона не змогла отримати необхідних для розслідування документів, посилаючись на те, що справи попереднього губернатора не збереглися.

Звіт комісії не задовольнив міністерство, повторне розслідування велося до кінця 30-х рр. XIX ст., але закінчилося безрезультатно, коли не лишилося в живих головних фігурантів справи – Козачковського, Бояринова, Єсипенка, Лобанова-Ростовського та інших.

Існування колонії тим часом опинилося під загрозою, переселенці поступово позбувалися пільг, ціни на вироблене сукно штучно занижувалися, колоністи використовували будь-яку можливість, щоб переселитися на Південь України або повернутися на батьківщину.

Вивчаючи матеріали, пов'язані із створенням та існуванням німецької колонії в Полтаві, ми зустріли безліч яскравих свідчень того, як гарно задумана справа зламалася об «підводні камені» імперської бюрократичної системи, наштовхнувшись на зловживання владою місцевого чиновництва, казнокрадство, корупцію. Наукова новизна нашої роботи полягає в тому, що даний аспект досі не розглядався як одна з основних причин занепаду німецьких колоній в Російській імперії і, зокрема, Полтавської колонії німців-сукноробів.

Література:

1. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках / В.Е.Бучневич.- Полтава, 1902.
2. Жук В.Н. Долею пов'язані з Україною: нариси з історії німецьких колоністів / В.Н.Жук. – П.:Дивосвіт, 2006.
3. Павловский И.Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808-1867) / И.Ф.Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.- Вып.10.- П., 1913.- С.97-215.
4. Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-1856) / И.Ф.Павловский. – Полтава, 1910.

5. Пилипенко Н. З історії створення перших німецьких колоній на Полтавщині / Н.Пилипенко // Слов'янський збірник. – Вип.3. – Полтава, 2004. – С.74-82.
6. Полтава. Історичний нарис.– Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 280с.
7. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького.– К.: Українська енциклопедія, 1992. – С.558.

УДК 622.24:622.276.6:622.34.

ПОХОВАНІ В ЗЕМЛІ ПОЛТАВСЬКІЙ «Синам своєї Вітчизни, які поховані в Україні»

Валерій Волосков

Немає на території сучасної Полтавщини жодного населеного пункту, де б не було встановлено пам'ятника, меморіальної дошки чи пам'ятного знака, присвячених подіям Другої світової війни, що перекреслила мирне життя українців. Серед цього розмаїття меморіальних пам'яток того періоду є, зокрема, й ті, що нагадують нам про загиблих на території області німецьких військовиків. Ця «делікатна» для українців тема пов'язана з існуванням на Полтавщині таборів для військовополонених солдатів і офіцерів німецької армії. Про два таких пам'ятних місця в рамках заявленої теми конференції йдеться в даному повідомленні.

У селі Ліщинівка Кобеляцького району Полтавської області на території колишнього будинку інвалідів-залізничників було розташовано 15 споруд різного призначення, зведених у 1893 р. Ці цегляні одноповерхові будинки з початком Другої світової війни були пристосовані під табір для радянських військовополонених, котрі працювали на заготівлі деревини, яку німці вивозили до Німеччини. Після визволення села тут з 1 жовтня 1943 до 2 грудня 1944 рр. діяв евакогоспіталь № 3419 для поранених радянських воїнів. У частині будівель з 1 вересня 1944 р. розмістився табірний евакогоспіталь № 3780, де утримували і лікували німецьких військовополонених. Померлих німців спочатку ховали в парку у двох братських могилах, а пізніше – на військовому кладовищі під лісом по вулиці Зяярній. Зараз місця обох поховань відмічені скромними пам'ятними знаками.

У південно-східній частині села Ліщинівка в парку (кінець вулиці Московської), де поховані 55 німецьких військовиків, що померли 1945 р., встановлені металеві обеліски висотою 1,5 метра кожний. В іншому місці села – на вулиці Заярній під лісом – на облаштованому військовому кладовищі (40 x 17 м) похована невідома кількість військовополонених німців, що померли в 1945–1948 рр. Встановлено прізвища 445 осіб. У 1983 р. біля поховання зведено обеліск висотою 1 метр з біломармурової крихти з хрестом угорі. У нижній частині обеліска прикріплена дошка з нержавіючої сталі з написом: «Спїть в українській землі, сини своєї Батьківщини».

У секторі № 2 центрального міського кладовища Полтави знаходиться поховання солдатів і офіцерів німецької армії за 1945–1947 рр. табірної відділення № 3 табору №136 НКВС. Полтавці пам'ятають, як військовополонені цього табору допомагали у відбудові зруйнованої війною Полтави: вкривали кам'яною бруківкою вулицю Леніна (вона збереглася і донині), виконували насип залізничної колії між вокзалами «Полтава-Південний» і «Полтава-Київський», відновлювали квартал будинків бавовняно-прядильної фабрики та інші об'єкти.

Полтавське захоронення німецьких вояків на міському кладовищі являє собою окрему ділянку землі, на зеленому газоні якої розташовано 200 невеличких надмогильних плит із сірого граніту. На кожній плиті викарбовано хрест, а під ним – прізвища і дати життя померлого німця. На частині плит вміщено по кілька прізвищ, усього вказано 427 особи. Найбільша кількість померлих зафіксована у 1945 р. За віком переважна більшість похованих – 1900-1910 років народження. Серед надгробків встановлено сірий гранітний хрест на постаменті з написом на німецькою і російською мовами:

Силами добрими чудесно успокоены,

Ожидаем мы утешения грядущего,

С нами Бог вечером и утром,

И, без сомнения, каждый новый день.

Заявлена в даній публікації тема потребує подальшого поглиблення, розширення, уточнення, пошуку нового фактажу, над якими зараз плідно працює, зокрема, науковець В.А. Андрієць із Полтавського краєзнавчого музею, матеріали якого стали в пригоді автору даної статті.

Німецькому письменникові Рейнхарду Олтману ми завдячуємо тим, що в опублікованій ним книзі «В глубине России» вміщено ряд цікавих фото, зроблених вояками Вермахту в окупованій Полтаві. Це

світлини з особистого архіву німця Херберта Келера, який у роки війни очолював будівельний та ремонтний підрозділи залізничного господарства в Полтаві.

УДК 81'373.45:378.147

ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ НЕМЕЦКОГО И ТЮРСКИХ ЯЗЫКОВ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ РОЛЬ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАНЦЕВ

Яшар Камиль оглу Алхасов

В мире нет «чистого» языка. В результате заимствования слова одного языка оказываются в другом. Заимствованные слова адаптируются согласно внутренним законам развития языка, в который они попали, и служат обогащению его лексического состава. Заимствованные из немецкого и тюркских языков слова (германизмы и тюркизмы) составляют особый пласт в словарном составе современного украинского языка.

Знание слов германского происхождения, слов, общих для украинского и немецкого языков, а также слов, сходных с немецкими, помогает при изучении немецкого языка. Существует несколько причин и эпох возникновения общих украинско-немецких слов. Германские и славянские языки относятся к индоевропейской языковой группе и возникли из общего праязыка-санскрита. Поэтому в германских и славянских языках много сходных однокорневых слов. Например, нем. *Borg* – укр. борг (долг, заём); нем. *Schinken* – укр. шинка (ветчина); нем. *Kosten* – укр. кошти (расходы, средства на содержание); нем. *Zwiebel* – укр. цибуля (лук);

В эпоху Великого переселения народов в течение нескольких столетий (в I тысячелетии н.э.) через земли нынешней Украины, в том числе через Нижнее Приднепровье и Волынь, прошли германские племена (тевтоны, готы и др.). На Волыни восточные готы находились в II-V вв. н.э. Часть германоязычного населения не уходила на запад вместе с большинством своих одноплеменников, а продолжала жить на землях нынешней Украины. Восточные славяне появились на Волыни и в Приднепровье примерно в это же время – в первой половине I тысячелетия новой эры. Редкие селения некоторых германоязычных племен перемежались с населенными пунктами

славян. Жители этих селений постепенно слились с восточными славянами и передали последним часть своего словарного запаса. Германоязычное население влияло на язык и культуру восточных славян, а впоследствии породнилось и слилось со славянами. Древнее происхождение в украинском языке слов, родственных германским, подтверждается тем, что среди этих слов много таких, которые обозначают основные жизненные понятия (будувати, дах).

В конце IX в. н.э. на Русь пришли варяги во главе с Рюриком и принесли с собой из Скандинавии язык северогерманской (скандинавской) группы. От варягов, прибывших в конце IX в. во главе с князем Олегом в Киев, эти слова попали в язык полян и древлян, живших в этих местах. Поляне и древляне говорили на своих, близких друг другу языках, хотя со времён христианизации роль письменного языка во всей Киевской Руси выполнял церковнославянский язык, на котором была написана славянская Библия Кирилла и Мефодия. Полянский язык являлся разговорным языком Киевского княжества и стал одним из прародителей украинского языка.

В течении богатой событиями тысячелетней истории Украины немецкие слова проникали в украинский язык и другими путями. Проникновение немецких слов в украинский язык продолжалось сначала через польский язык во времена польско-литовского государства, длительное время включавшего в свой состав и Украину, а позже – через Галицию, находившуюся длительное время в составе Австро-Венгрии. С древнейших времён приезжали в Украину немецкие специалисты (строители, плотники, кузнецы, пивовары, булочники, режиссёры, управляющий персонал и др.). Все они приносили с собой термины своих профессий.

Не все слова украинского языка, однокоренные с немецкими, попали в украинский язык прямо из немецкого языка. У слов, общих для этих языков, может быть и другое происхождение. Отдельные немецкие слова проникли в Украину через идиш, язык восточно-европейских евреев-ашкенази. Наличие в украинском языке многих слов, общих для украинского и немецкого языков, объясняется также заимствованием этими языками интернациональных слов из латинского, греческого, французского, английского и других языков. В украинском и немецком языках много сходных интернациональных слов латинского, греческого, древнееврейского, английского и французского происхождения. Например, слова крейда (Kreide, мел), едукація (Eduktion, образование), файний (fein, красивый).

Некоторые украинские слова в этом глоссарии не являются родственными немецким словам, а лишь случайно похожи, созвучны им. Имеет смысл указывать в одном глоссарии все слова, общие для украинского и немецкого языков, не зависимо от их происхождения. Знание таких слов помогает при изучении немецкого языка. При произношении украинского звука «г» следует иметь в виду, что в большинстве случаев он произносится как звонкий звук, парный глухому звуку «х»), а в русском языке – как звонкий звук, парный звонкому звуку «к»). Поэтому украинские слова с буквой «г» ближе по звучанию к немецким словам с буквой «h» (гартувати – haerten – закалять).

История употребления слов и выражений тюркского происхождения связана с событиями, происходящими на территории Украины. Наиболее древние тюрко-славянские языковые контакты на территории Украины относятся к периодам поочередного господства в Северном Причерноморье гуннов, болгар, авар и хазар (конец IV – конец IX вв.). Вероятно, тогда же в славянские языки проникли самые древние тюркские заимствования, примерами которых являются слова боярин, каган, кабан, кулак, лошак, товар, толмач и другие.

Второй этап тесных славяно-тюркских языковых контактов на территории Украины относится к IX – первой половине XIII вв., когда в Северном Причерноморье сменяли друг друга печенеги, турки и половцы, кроме этого, начиная с XI в., в южнорусских княжествах были расселены многочисленные тюркские конфедераты. В результате вышеуказанных контактов в древнерусских письменных источниках домонгольского периода фиксируются многочисленные лексические заимствования из алтайских языков: толковин, товар, сайгат (военная добыча), тартак (административная единица), жемчуг и другие.

Наиболее известным источником древнерусских тюркизмов является «Слово о полку Игореве», словарный запас которого содержит около 45 слов алтайского происхождения, к которым принадлежат в частности: были, боярин, бусовь, бълван, быля, ковылье, когань, кощии, ногата, засапожникъ, татрань, тълковин, харалугъ, хоть, хынь, чага, чолка, шереширь, япънчица, яруга (тюркизмы), телега, хоругвь (монголизмы).

После монгольского вторжения начался третий этап языковых контактов, который продолжался во время существования Золотой Орды, периода турецкой экспансии в Северном Причерноморье и турецкого вассалитета Крыма. К этому этапу относится появление в украинском языке таких тюркизмов как майдан, кава, кавун, килим,

тютюн, чабан и других, а также множества терминов, которые использовались украинскими казаками.

Состав тюркизмов украинского языка главным образом совпадает с тюркизмами русского языка. В этой связи можно упомянуть такие заимствования как отаман, базар, барабан, баран, борсук, беркут, бирюк, богатырь, боярин, бугай, буланый, буран, бурун, ватага, диван, осаул, кабан, камыш, караул, карган, ковбаса, казак/козак, колчан, кочан, кошей, кизяк, курган, лобода, сазан, саман, сарай, табун, товар, торба, туман, чекан, чирей и др.

Вопрос истории германизмов и тюркизмов в украинском языке, как нам представляется, изучен не до конца. Считаем неполным, например, перечень заимствованных из немецкого и тюркских языков слов в украинском языке. Слово черга и производные от него, кулетет и многие другие не значатся в списках и этимологических словарях как тюркизмы, хотя налицо явное совпадение с фонетическим и лексическим плане с аналогичными словами в современном турецком языке. Изучение истории заимствований из указанных языков имеет важное лингводидактическое значение для обучения иностранных студентов в Украине.

Выше перечисленное относительно истории германизмов и тюркизмов в украинском языке может служить определённой базой для обучения иностранных студентов в экономическом вузе. Например, слово «борг» (нем. *Borg*) в родном языке азербайджанца, турка и туркмена тоже имеется – «вогс». Словообразовательная цепочка заборгованный, заборгованность и т.д. или выражение в боргу (в долгу), используемые при разъяснении того или иного экономического явления, позволяют преподавателю обогатить лексический запас учащихся, с одной стороны, и облегчить восприятие студентами новых терминов и понятий на украинском языке – с другой.

Литература:

1. Тимонина Л. Г. Тюркские заимствования в енисейских языках в сравнительно-историческом освещении: Автореф. дисс. ... кандидат филологических наук / Л.Г.Тимонина. – Ростов-на-Дону, 1984. – 24с. 2
2. Зубков Н. Г. Универсальный справочник. Украинский язык / Н.Г.Зубков. – 5-е изд., перераб. – М.: ООО Спивак В. Л., 2009. – 340 с.

**ПРОБЛЕМА СТРАХУ В НІМЕЦЬКІЙ КЛАСИЧНІЙ
ФІЛОСОФІЇ Г. ГЕГЕЛЯ ТА НЕКЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ М.
ГАЙДЕГГЕРА**

Михайло Мовчан

Важливою темою у філософії завжди була проблема страху. Страх – це екзистенціал, актуальний у всі часи, бо він зачіпає сутнісні основи людського буття. Особливе місце у розробці даної проблеми посідає німецька філософська думка.

Одним із перших, хто вдався до осмислення феномену страху, був представник класичної німецької філософії Г.Гегель. Дещо пізніше страх почали трактувати як філософське поняття, невизначеність котрого пояснюється недостатнім рівнем розкриття його онтологічної різноманітності.

Перші зауваження, пов'язані із сучасною проблематикою страху, можна знайти ще у молодого *Г.Гегеля* (1770 –1831) [1]. Йдеться про одне цікаве місце із «Феноменології духу», в якому філософ показує діалектику пана і раба. Пан переміг раба і думає, що винесе з абсолютної перемоги визнання самого себе як пана, оскільки він здобув перемогу завдяки презирству до смерті, ризику, якому він піддавався до останньої хвилини. Пан стверджує, власне, що абсолютне визнання свідомості зобов'язане цій свідомості вже одним тим, що вона не відчувала «страху», тоді як, навпаки, свідомість, що відступила перед ризиком, не може мати іншої реальності, крім визнання іншого як себе. Але, як розмірковує Г.Гегель, гранична істина відносин пана і раба не така.

Майбутнє належить рабові, а панування – це історичний тупик. Чому? Що примушує стверджувати, що раб є межова істина пана? Те, що раб, на протилежність панові, пізнав страх. Пан не мав творчого досвіду негативності, яку пережив раб. Свідомість раба відчувала страх не з приводу тієї чи іншої речі, протягом того чи іншого часу, вона переживала страх з приводу всієї його сутності загалом, тому що вона пережила страх смерті. Таким чином, ні відвага, ні ризик не розкривають людину та її усвідомлення самої себе. Це робить загроза небуття.

Потрібно, на наш погляд, правильно зрозуміти Г.Гегеля. Велич раба не в тому, що він відступив: за це він покараний своїм рабством. Його велич у тому, що він побачив тотальність свого буття, і побачив цю тотальність як можливість не бути. Пан відчував, можливо, страх за ті чи інші свої багатства, боявся отримати рани в битві; він не пізнав (бо він пан) страху смерті, і він, власне, не знає ні себе як тотальність, ні цю тотальність як негативність. Яка ж відмінність між смертю і страхом? Смерть – це розкриття всього у мені самому, але розкриття, що знищує само себе. Тільки страх смерті робить з цього розкриття знання, таке, яке дозволить надалі привести свідомість до її розквіту.

Один із засновників екзистенціалізму (іраціонального філософського напрямку), німецький мислитель *М.Гайдеггер* (1889 – 1976), який був добре знайомий з творчістю Г.Гегеля, звертається до поняття страху в «Бутті і часі» у контексті фундаментальної онтології. Страх цей філософ розглядає у трьох взаємозалежних аспектах: «*перед-чим страх*», «*наляканість*», «*про-що страх*» [2]. «Перед-чим» страшисться страх – це щоразу якесь внутрішньомирне суще, страшне в його страшності. Це «страшне в його страшності» якраз вказує на предметність страху [2, с.140]. «Про-що» страшисться страх – це саме людське Dasein, самість. У страхові ми завжди боїмося за себе, за своє буття. Якщо ми говоримо, боїмося «за іншого», то це не означає, що ми беремо на себе його страх і боїмося загрозового йому, це означає, що ми страшимося за своє спів-буття з ним, тобто кінець кінцем знову ж таки за себе.

В екзистенціальній аналітиці М.Гайдеггера страх не є «самостійним» феноменом. Він як «модус розподіленості» фундирований у жахові (одним з основоположень, яке відіграє роль «відмітного» в екзистенціальній аналітиці). «Основоположення» (основонастрій) Dasein – це структурна категорія, що вказує на фундамент налаштованості людського буття, а не на конкретний настрій (наприклад, жах). На відміну від страху, «перед-чим» жах не є якимось внутрішньомирним сущим. Жах застає якраз тоді, коли жахливе підступило «впритул», але залишається невизначеним у своєму «що» і «де». У жаху людське буття (як буття-в-світі) жахається за свою можливість бути-в-світі. [2, с.140-142]. М.Гайдеггер зазначає, що страх відкриває перед екзистенцією її останню можливість – смерть.

Відомо, що цей філософ чітко розрізняє страх і боязнь. *Боязнь*, на його думку, це переляк, розгубленість, що відчувається при

наближенні загрозливого, визначеного сутнісного – людини, тварини, стихійного лиха тощо. Боязнь – неадекватна відповідь, що призводить людину до стану, який перешкоджає адекватній відповіді кому-небудь або чому-небудь, що, на думку людини, може знищити її саму. Навпаки, *страх*, якщо він також пов'язаний із виникненням небезпеки, ніколи не висувається визначеною чи визначальною реальністю. Справа не лише в невіданні. Людина, що відчуває страх, досягає у позитивному одкровенні знання, що ніщо «суще» не може бути причиною цього страху. Таким чином, ми позитивно «знаємо» те «ніщо», яке лежить в основі страху. У страхові все суще у світі і сам довоколишній світ здаються раптово позбавленими свого значення, стають спустошеними і розвалюються через свою абсолютну нікчемність. Я сам зникаю зі сцени як «Я», яке сформоване моїми турботами, прагненнями, повсякденними бажаннями. Такий крах усього, що нас оточує, заважає «локалізації» об'єкта» нашого страху. Загроза виходить звидусіль, і неможливо навіть визначити, наближається вона чи віддаляється. Ми позбавлені будь-якої допомоги, будь-якого захисту. Оскільки всі реальності світу зникли, джерелом страху може бути лише сам світ як такий [1, с.5].

Страх, на думку М.Гайдеггера, народжується із нашого становища і розкриває нам його. Він є справжнім почуттям початкової ситуації. Таким чином, здійснюється змішування того, що лежить в основі страху, і того, перед чим відчувається страх: я тремчу за своє існування як буття-в-світі перед фактом свого буття-в-світі. Страх спрямований на буття-в-світі, він радикально ізолює того, кого він охоплює.

Дослідження проблеми страху у філософії Г. Гегеля і М. Гайдеггера дає чудову можливість доторкнутися до феноменології та онтології одного з надзвичайно важливих аспектів людського буття, а це означає, що ми крок за кроком наближаємося до пізнання таємниці власного буття у світі.

Література:

1. Гроссман Э.А. Заметки о понятии страха в современной философии / Э.А.Гроссман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bestreferat.ru/referat-1147.html>
2. Хайдеггер М. Бытие и время / М.Хайдеггер; пер. с нем. – М.: Ad Marginem, 1997. – 477 с.

SEMINARREISE NACH KARELIEN MIT BESUCH DER SCHUNGIT MINE: EINE WOCHE LIEBE, LICHT UND LEBEN....

Matthias Müller

Im August dieses Jahres wurde ein Seminar in Karelien auf dem SHUNGYT Plateau organisiert. Während des Workshops mit einer Gruppe von Hellsehern aus Deutschland wurde ein Portal mit der Zentralen Universumssonne aktiviert. Auf diesem Portal wurde von den höheren Mächten unter Führung des Schöpfers eine neue Matrix aktiviert, nach dem eine weitere Transformation des Planeten geschehen wird. Vom 27. bis 30. September 2012 wurde auf dem Umwandlungskristall von den Workshop-Teilnehmern die Phaseeinstimmung der neuen Erdmatrix mit Energien der Solarsystemsplaneten und des galaktischen Strahls durchgeführt. Diese Arbeit erlaubt die zunehmenden Energie-Ströme harmonischer aufzunehmen und sie auf die Planetenoberfläche gleichmäßig zu verteilen. Alle Seminarteilnehmer haben auf dem Kristall eine Reinigung der Energieschalen der ganzen Aura erlebt. Fast bei allen wurde Hellsehen geöffnet, viele Gesundheitsprobleme gelöst.

EINE WOCHE LIEBE, LICHT UND LEBEN... So könnte man das Gefühl beschreiben, was mich auf dieser Reise begleitet hat. Weit vom Alltagstresse entfernt habe ich in dieser Zeit zu mir selbst gefunden. Ich glaube alle Teilnehmer haben das Gefühl von Liebe und Frieden gespürt, das uns umgab. Mehrere Dozenten aus Russland, Deutschland und der Ukraine haben uns in dieser Woche über neues Russisches Heilwissen und die besonderen Eigenschaften des Schungit Steines informiert. Wir konnten mehrmals die Schungit Mine besuchen und bekamen dort auch eine Vorstellung von der Arbeits- und Lebensweise der Menschen vor Ort.

Besonders hat mir das Baden im Minen See gefallen, obwohl das Wasser doch sehr kalt war. Neben der Mine befindet sich die Xenia Heilquelle, deren Wasser sehr wohlschmeckend und hoch energetisiert ist. Die Schönheit des Landes Karelien und die weite naturbelassene Landschaft ist für uns Mitteleuropäer sehr beeindruckend. Unser Hotel am Ufer des Onegasee war typisch russisch. Gemütliche Holzblockhäuser mit Dusche, WC und Sauna. Diese wurde mit Holz befeuert und es hat großen Spaß gemacht uns gegenseitig mit frischen Ruten abzuklopfen. Zum Abkühlen dann einen Sprung in den See bei Sonnenuntergang und ich fühlte mich wie im Paradies.

Eine tolle Bootsfahrt zu einem Jahrtausende alten Kraft Ort hat vielen der Teilnehmer besonders gefallen. Wir sind ca. 2km durch einen völlig unberührten Wald gelaufen. Das war wie in einem alten russischen Märchenfilm. Es hat nur noch Babajaga und Ihr Hexenhaus gefehlt. Einmalig schön!!! Auf dem Rückweg sammelten wir noch einen ganzen Korb voll Steinpilze, welche die Hotelchefin am nächsten Tag sehr geschmackvoll zubereitete.

Einige aus unserer Gruppe nutzten auch die Gelegenheit sich von Galina Bassan und Natalia Melnik persönlich gesundheitlich behandeln zu lassen. Ich weiß aus eigener Erfahrung und Gesprächen danach das die meisten sehr Beeindruckt von den spirituellen und hellseherischen Fähigkeiten der beiden Heilerinnen aus der Ukraine waren.

Vielen Dank !!!

Abschließend möchte ich mich von ganzem Herzen bei allen Organisatoren, Dozenten und Beteiligten bedanken. Ich hoffe dass in Zukunft noch viele Menschen solche schönen Tage bei einer Seminarreise nach Karelien verbringen können.

УДК 373(430)-054.72

EINGLIEDERUNG VON UNBEGLEITETEN MINDERJÄHRIGEN IN DAS DEUTSCHE BILDUNGSSYSTEM

Mirjam Wolfstein

Flüchtlinge und Asylsuchende gehören zu einem wichtigen Teil der europäischen und somit auch der deutschen Gesellschaft, denn durch die Unterzeichnung der Genfer Flüchtlingskonvention (GFK) verpflichtet sich die deutsche Bundesregierung, Flüchtlinge zu schützen und ihre Rechte zu wahren. Diverse Konflikte übersäen die Welt seit dem Ende des Kalten Krieges, und verstärken die fortlaufenden Migrationsbewegungen. Nach den neuesten Untersuchungen der UNHCR hat sich die Erstantragstellung von Asylsuchenden in den Industrieländern um 8 % erhöht[1].

Das bisherige Asylbewerbergesetz beruht zum einen auf dem Zuwanderungsgesetz, welches die Bundesregierung 2003 verabschiedet und 2007 reformiert hat, zum anderen auf dem Grundgesetz (Art. 16a Abs. 1) und dem Aufenthaltsgesetz (§ 60 Abs. 1), ebenso wie auf dem internationalen Abkommen über die Rechtstellung der Flüchtlinge (GFK).

Die neue Regelung des Zuwanderungsgesetzes sollte eine schnelle und reibungslose Integration von Migranten ermöglichen. Doch sie hat immer noch viele Schwächen, insbesondere für Asylsuchende, die keinen sicheren Aufenthaltsstatus innehaben. Diese werden nicht in den Integrationsprozess miteinbezogen. Im Jahre 2011 wurden 45.741 Erstanträge für Asyl gestellt, darunter waren 2126 Unbegleitete Minderjährige (UM) [2], die eine Untergruppe von Asylsuchenden sind.

Unbegleitete Minderjährige stellen aufgrund ihrer besonderen Schutzbedürftigkeit in vieler Hinsicht eine Herausforderung dar. Ihre Aufnahme in die Gesellschaft gestaltet sich trotz zuerkanntem Asyl durch die fehlenden Sprachkenntnisse oft schwierig. Schwierigkeiten bei der Einschulung und der späteren Ausbildungssuche sind dadurch vorprogrammiert.

Der Begriff *unbegleitete Minderjährige* ist zwar selbst erklärend, dennoch ist er in der Gesellschaft nicht geläufig. Deshalb wird hier eine kurze Erklärung des Begriffs vorgenommen.

So wurde der Begriff vom Rat der Europäischen Union in Art. 2(i) der am 29. April 2004 beschlossenen Richtlinie Nr.2004/83/EG folgenderweise definiert: "Drittstaatenangehörige oder Staatenlose unter 18 Jahren, die ohne Begleitung eines gesetzlich oder nach den Gepflogenheiten für sie verantwortlichen Erwachsenen in das Hoheitsgebiet eines Mitgliedstaates einreisen, solange sie sich nicht tatsächlich in die Obhut eines solchen Person genommen werden; hierzu gehören auch Minderjährige, die ohne Begleitung zurückgelassen werden, nachdem sie in das Hoheitsgebiet der Mitgliedstaaten eingereist sind."

In deutschen Fachkreisen wird die Bezeichnung "unbegleitete minderjährige Flüchtlinge" verwendet: "unbegleitet" ohne Eltern oder Erziehungsberechtigte im Bundesgebiet einreisen; "minderjährig" eine Person unter 18 Jahren; "Flüchtling" wird im engeren rechtlichen Sinne ausgelegt, wonach ein Flüchtling diesen Status nach Durchlaufen eines Anerkennungsverfahrens gemäß der Genfer Flüchtlingskonvention erhalten hat. Während international eher der Begriff "Unbegleitete Minderjährige", abgeleitet aus dem Englischen "Unaccompanied Minor" gebraucht wird.

Unbegleitete Minderjährige als besonders Schutzbedürftige Gruppe von Menschen, stellen aber auch ein wirtschaftliches Humankapital für die Aufnahmeländer und so auch für Deutschland dar. Deshalb sollten die Bundesregierung und auch die Landesregierungen einen besseren Zugang zur Bildung einrichten und auf die speziellen Bedürfnisse der Minderjährigen Flüchtlinge eingehend diese in die Gesellschaft integrieren.

Es wird versucht, die UM schnellstmöglich in die deutsche Gesellschaft zu integrieren, doch durch diese schnelle Integration und ungenaue rechtliche Zuständigkeiten treten häufig Probleme auf:

1. Traumatisierung durch die Situation in den Heimatländern oder die Flucht. Diese Traumata können aufgrund des unsicheren Aufenthaltsstatus weiter verstärkt werden.
2. Probleme durch die Identitätsfindung bei Jugendlichen
3. Unübersichtliche Asylverfahren mit unbestimmtem Zeitrahmen
4. Unterschiedliche Regelungen in den Bundesländern
5. Sprachliche sowie kulturelle Schwierigkeiten
6. Die Sprachkurse werden oft nicht nach Bedarf gefördert
7. Zu schnelle Eingliederung in Schulen

Eine wichtige Basis für Integration ist das Erlernen der Sprache des Aufnahmelandes, doch bestehen in den 16 Bundesländern unterschiedliche Regelungen zum Spracherwerb von UM. So gibt es in den meisten Ländern nur einen staatlich geförderten Sprachkurs für die Jugendlichen, danach werden sie eingeschult.

So ist die Hypothese: Die Begrenzung der Sprachförderung nach ökonomischen Gesichtspunkten schadet langfristig dem Integrationsprozess, und schadet damit wirtschaftlich sowie gesellschaftlich dem Aufnahmeland.

Referenzen

1. World's conflicts continue to push up asylum requests, UN refugee agency reports, <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=44444&Cr=asylum&Cr1#.UVrXIVeguNd>, abgerufen am 30.03.2013.
2. Diese Zahl variiert stark je nach Quelle. So wurde diese Zahl der vom BAMF herausgegeben Statistik auf der Webseite von ProAsyl entnommen. www.proasyl.de/de/themen/zahlen-und-fakten/unbegleitete-minderjaehrige/; Während der Bundesverband für Unbegleitete minderjährige Flüchtlinge nennt über 3700 Jugendliche. <http://www.b-umf.de/images/inobhutnahmen-2011-b-umf.pdf>

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ В ГАЛИЧИНІ

Оксана Романишин

Остання чверть XVIII ст. означена активною переселенською політикою російського уряду, зумовленою необхідністю заселення та загосподарювання великих територій на Півдні європейської частини імперії. Подібні проблеми стояли перед австрійським урядом, який скористався першим розділом Польщі (1772 р.) для проведення активної німецької колонізації Галичини. Австрійський імператор Йосип II ретельно займався питанням «земельного устрою» колоністів. Німецьким та австрійським переселенцям в Галичині надавалася державна підтримка. Виникали нові колонії з типовими німецькими назвами; великі німецькі громади діяли також і в українських та польських містах і селах. З 1782 р. почалося планове заснування німецьких колоній у краї, здебільшого сільськими поселенцями. Паралельно в Галичину прибували урядовці, службовці промислово-господарських установ та організацій, працівників освіти і т.ін. Це категорія переселенців походила в основному з Австрії та інших коронних країв імперії. Отже, це були переважно «австрійські німці», «австрійці», хоч у тогочасній літературі такого поділу не простежувалося.

Австрійський уряд, проводячи діяльність щодо створення колоній у Галичині, переслідував мету економічного і культурного піднесення краю і відповідного збільшення державних прибутків. Були у нього і певні розрахунки щодо германізації регіону. Уже за цесаря Йосипа II, коли й накреслювалося заснування колоній німецьких селян, уряд виділив для поселенців т.зв. каляральні (державні) мастки, значну фінансову допомогу, надав підтримку у спорудженні будинків, господарських будівель.

Уже восени 1782 р. у Галичину стали прибувати німецькі поселенці, переважно цілими сім'ями. Крім них приїжджали торговці, ремісники, урядовці, духовенство. Заснувалися нові

німецькі поселення або ж колонії біля українських та польських сіл. Часом такі колонії виникали у самих містах. За кілька років поселенського руху в Галичину прибуло 2827 родин. Їх загальна кількість становила 12475 чоловік. Для них було виділено 15400 моргів землі та багато грошей. Для німецьких колоністів виділялися найчастіше виділялися добрі сільськогосподарські угіддя, передусім родючі ґрунти. Маючи такі землі, певне сприяння влади, будучи працьовитими господарями, вони досягли значного розвитку своїх господарств і сіл-колоній.

Німецькі колоністи прибували в Галичину переважно із земель Baden-Würtemberg, Pfalz. Більшість сповідували протестантство.

Німецькі колонії були розміщені майже по всіх округах Східної Галичини. У 1808 р. їх загальна кількість тут становила 104 колоній, у Західній Галичині їх налічувалося 68, отже, у всьому краї – 172 колонії.

Звичайно, в Галичині була значна частина німців – торгівців, урядовців, духовенства, які здебільшого проживали поза розглядуваними колоніями, переважно у містах. У 1845 р. їх проживало 2,05 відсотка від усього населення краю, а на Буковині німці складали 6,74 відсотки. Протягом 1772-1857 рр. німецьке населення у Галичині та Буковині зросло кількісно і становило помітну національну меншину в обох краях. Цьому зростанню сприяла політика уряду щодо німецького населення. Колоністам, які заселяли нові землі, надавалися великі пільги: за рахунок держави їм будували хати, стайні, стодоли, давали до двох десятків моргів поля, пару коней, дві корови, віз, борону, плуг та ін. Вони сплачували малі податки, були звільнені від панщини і могли працювати виключно на своєму господарстві.

Кількість населення в колоніях з кінця XVIII – поч. XIX ст. на загал зростала, а з другої половини XIX ст. поступово зменшувалася.

Тільки близько 10% німецьких колоній Галичини знаходились у польськомовних областях, усі інші – на україномовній території.

Перед Другою світовою війною українські сусіди глибоко поважали жителів німецьких колоній і як ретельних селян, так і

тямущих ремісників. Німці також добре знали українську мову. Кількість німецького населення в цілій Галичині в 1939 р. становила 0,7%. Узимку 1939-40 рр. внаслідок пакту Ріббентропа-Молотова близько 55600 німців були переселені з частини Галичини на схід від річки Сян, головним чином на території під містом Познань, тобто Wartheland-Вартелянд (Познаньщина). У 1944-45 рр. галицькі німці були знову виселені з їх нової області поселення. Після Другої світової війни вони майже всі розподілились на території двох тодішніх німецьких держав (у колишній НДР – 28000 осіб, у колишній 25600 осіб), тільки незначна частина (2000 осіб) емігрувала далі – до Австрії або за океан.

Наші автори

Абель Естер (Esther Abel), докторантка кафедри східноєвропейської історії університету м. Бохум (Німеччина)

Авдєєва Олена Сергіївна, старший викладач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету

Алексєнко Степан Іванович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Алхасов Яшар Каміль оглу, доцент кафедри російської мови і методики її викладання Бакинського слов'янського університету, директор Азербайджанського культурно-освітнього центру ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Бажан Олег Григорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Берестень Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри романо-германських мов Дніпропетровського університету ім. А.Нобеля

Берестень Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології і історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Бобилєва Світлана Йосипівна, кандидат історичних наук, професор, директор Центру українсько-німецьких наукових досліджень Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Венгер Наталія Вікторівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Верба Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Везомська Світлана Жоржівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і політології ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Винниченко Ігор Іванович, кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Власенко Людмила Олександрівна, директор Оріхівського районного Будинку культури

Водзяновська Ірена Петрівна, кандидат історичних наук, ад'юнкт Інституту історії Люблінського Католицького Університету Іоанна Павла II, Польща

Волос Ольга Василівна, старший викладач кафедри суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Волосков Валерій Федорович, почесний краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України

Вальфштейн Міріам, науковий співробітник Інституту освіти і науки, м. Фельсберг (Німеччина), докторантка

Жванко Любов Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства

Іващенко Вікторія Юрївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, заступник декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Капко Світлана Михайлівна, старший викладач кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

Кель Гартмут (Hartmut Quehl), доктор філософії, директор Інституту мов м. Кассель (Німеччина) (Dr. PhD, Leiter des Instituts für Sprachen, Kassel (Deutschland))

Кобзар Олена Іванівна (Olena Kobzar), доктор філологічних наук, професор кафедри ділової іноземної мови ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (Dr. Phil., Prof. des Lehrstuhles für Businessfremdsprachen PUET)

Коваленко Оксана Валентинівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Козирева Марина Едуардівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського

Кондратюк Григорій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет», м. Сімферополь

Костюк Михайло Петрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

Костокова Олена Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Кривоший Олександр Петрович, кандидат історичних наук, доцент, директор інформаційної-аналітичної агенції «Кріалле»

Криськов Андрій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені І. Пулюя

Макушенко Яна Сергіївна, здобувач кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

Мартинова Вікторія Миколаївна, вчитель історії та суспільствознавства, член громадської організації «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт»

Михайлуца Микола Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства та іноземних мов Одеського національного морського університету

Мовчан Михайло Миколайович, докторант кафедри філософії Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Моїсєнко Лариса Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарної підготовки Красноармійського індустріального інституту вищого державного навчального закладу «Донецький національний технічний університет»

Мюллер Маріас, краєзнавець (Німеччина)

Найдьонов Олександр Григорович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету

Нарижняя Елена Павловна, кандидат історичних наук, доцент кафедри правоведення УО «Белорусский торгово-економический университет потребительской кооперации»

Онїко Тетяна Анатоліївна, здобувач ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Онїко Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Орлов Владлен Миколайович, аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка

Перева Володимир Степанович, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Петренко Ірина Миколаївна, доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Петренко Світлана Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Петрова Тетяна Леонідівна, науковий співробітник українсько-німецьких наукових досліджень Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Рекрут Валерій Пилипович, кандидат історичних наук, заступник директора Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України

Ріттер Віктор Миколайович, член громадської організації «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт», представник молоді

Ріттер Лариса Викторовна, голова громадської організації «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт»

Романець Наталія Радомирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Романишин Оксана, старший викладач кафедри іноземних мов Національного університету «Львівська політехніка»

Самойленко Наталія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Ю.Кондратюка

Сарапин Віта Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Семергей Наталія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Сергієнко Алла Анатоліївна, кандидат історичних наук, учений секретар Університету менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук України

Силка Оксана Захарівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Синявська Лариса Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Стьопченко Елла Миколаївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України

Турчина Людмила Валеріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету

Фареній Ігор Анатолійович, доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Хоружий Григорій Фокович, доктор філософських наук, професор, проректор Університету банківської справи Національного банку України, академік Академії наук вищої освіти

Хрящевська Людмила Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського

Циганенко Лілія Федорівна, доктор історичних наук, доцент, декан факультету української філології та історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Шемчук Валентина Олександрівна, голова Полтавського обласного відділення Міжнародної організації «Жіноча громада», заслужений працівник культури України, член Національної спілки журналістів України, лауреат премії імені Панаса Мирного

Юрис Сергей Анатольевич, кандидат історичних наук, доцент, декан факультета довузовської підготовки УО «Гомельський державний технічний університет імені П. О. Сухого»

Підписано до друку 7.05.2013 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook. Друк трафаретний.
Умовнодрук. арк. 13,95. Облікововидав. арк 12,8. Тираж 300. Зам. №189.

Видавництво «Полтавський літератор»
36014, м. Полтава, вул. Пушкіна, 115, оф. 7,
тел./факс (0532) 562983, тел. (0532) 562958

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1319 від 2.04.2003 р.